

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI DEVLETİ VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE
EMEK TARİHİ

DERLEYENLER Touraj Atabaki - Gavin D. Brockett

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

OSMANLI DEVLETİ VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE EMEK TARİHİ

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

DERLEYENLER

TOURAJ ATABAKI - GAVIN D. BROCKETT

OSMANLI DEVLETİ VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE

EMEK TARİHİ

ÇEVİREN CAN CEMGİL

OTTOMAN AND REPUBLICAN TURKISH LABOUR HISTORY

EDITED BY TOURAJ ATABAKI - GAVIN D. BROCKETT

© Cambridge University Press

Published by Cambridge University Press in cooperation with the International Institute of Social History

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 374

TARİH 40

ISBN 978-650-399-183-0

KAPAK FOTOĞRAFI GUILLAUME BERGGREN (KADIR HAS ÜNİVERSİTESİ REZAN HAS MÜZESİ)

1. BASKI İSTANBUL, ŞUBAT 2012

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.

YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 43/A KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL

TELEFON: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / FAKS: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayin@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN FAHRI ARAL

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ

DÜZELTİ VE DİZİN REMZİ ABBAS, ÖZGÜR YILDIZ

BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 NO: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI İSTANBUL

TELEFON: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / FAKS: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data

İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde emek tarihi /
derleyenler Touraj Atabaki and Gavin D. Brockett; çeviren Can Cemgil.

p. 220, photog. 23, grf. 5, tbl. 13, maps 3; 16x23 cm.

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-605-399-183-0

1. Labor – Turkey – History. 2. Working class – Turkey – History.
 3. Working class – Turkey – Social conditions. 4. Turks – Social conditions.
 5. Foreign workers, Turkish – History.
 - I. Atabaki, Touraj. II. Brockett, Gavin D. III. Cemgil, Can.
- HD8656.5 O86 2012

**OSMANLI DEVLETİ VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE
EMEK TARİHİ**

DERLEYENLER

TOURAJ ATABAKI - GAVIN D. BROCKETT

ÇEVİREN

CAN CEMGİL

İçindekiler

vii Derleyenler ve Yazarlar

ix Türkçe Baskıya Önsöz

1 GİRİŞ Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi

Türk Emek Tarihine Bir Giriş

Touraj Atabaki - Gavin D. Brockett

21 1 Amerika’da “Osmanlı Sokağı”:
Peabody, Massachusetts’te Türk Deri İşçileri
Işıl Acehan

49 2 Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından
Okunması: Erken 20. Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası
Gülhan Balsoy

75 3 Geç 19. Yüzyılda İstanbul’da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak
Mustafa Erdem Kabadayı

97 4 Modernitenin Dikey Çarşıları:
İstanbul’da Batılı Mağazalar ve Çalışanları (1889-1921)
Yavuz Köse

123 5 Madencilikte İş Mükellefiyeti:
Tek Parti Rejimi ve Bir Mücadele Alanı Olarak
Zonguldak Kömür Havzası (1940-1947)
Nurşen Gürboğa

153 6 “Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu”:
İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de
Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler
Can Nacar

177 7 Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde İşçi Sınıfı Siyasetinin
Dinamikleri: Dil, Kimlik ve Deneyim
Yiğit Akın

199 SONSÖZ

Donald Quataert

207 Dizin

DERLEYENLER

TOURAJ ATABAKI

Leiden Üniversitesi öğretim üyesi olan Touraj Atabaki, aynı zamanda , Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde (USTE) Ortadoğu ve Orta Asya bölüm başkanlığı yapmaktadır. Önce teorik fizik ve daha sonra tarih üzerine yüksek lisans yapan yazarın, *Azerbaijan: Ethnicity and Struggle for Powers in Iran*, I.B. Tauris, Londra, 1993, *Beyond Essentialism: Who Writes Whose Past in the Middle East and Central Asia?*, Aksant, Amsterdam, 2003. Yayına hazırladığı eserler arasında olan *Devlet ve Maduniyet, Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet* (2005) ve *Men of Order: Authoritarian Modernization in Turkey and Iran* (2004) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

GAVIN D. BROCKETT

Ontario Wilfrid Laurier Üniversitesi'nde Ortadoğu ve İslâm Tarihi Bölümü'nde öğretim üyesidir. Aynı zamanda Fransa'da bulunan Institut de Recherches et d'Etudes sur le Monde Arabe et Musulman'da (IREMAM) araştırmacı olarak görev yapmaktadır. *How Happy to Call Oneself a Turc: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity* (University of Texas Press, Texas, 2003) adlı kitabın yazarıdır. *Towards Social History of Modern Turkey: Essays in Theory and Practice* (Libra Yayınları, İstanbul, 2011) adlı kitabın derleyenisidir.

YAZARLAR

DONALD QUATERT

Osmanlı Devleti'nin son ikiyüz yılını içine alan ekonomik ve toplumsal tarihini ve özellikle emek tarihini konu alan eserleriyle ün kazanmış olan Donald Quataert, akademik hayatına Harvard Üniversitesi'nde başladı. Ardından UCLA, Texas ve başka üniversitelerde çalıştıktan sonra öldüğü 10 Şubat 2011 tarihine kadar New York'taki Binghamton Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Türkiyeli birçok akademisyene de hocalık yapan Donald Quataert'in bazı eserleri şunlardır: *The Ottoman Empire: 1700-1922*, Cambridge University Press, Cambridge (*Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 1. baskı); *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993 (*Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, 1. baskı); *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*, Isis Press, İstanbul, 1993; *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, Isis Press, İstanbul, 1992.

İŞİL ACEHAN

İşil Acehan, 2002 yılında Ankara Üniversitesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde tamamladıktan sonra akademik çalışmalarını Harvard Üniversitesi, Ulusal Amerikan Tarihi Müzesi ve Stanford Üniversitesi'nde yürüttü. Acehan'ın hakemli dergilerde yayınlanmış birçok makale ve çalışması bulunmaktadır.

YİĞİT AKIN

ODTÜ Makina Mühendisliği Bölümü'nden mezun olduktan sonra Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nden yüksek lisans derecesi aldı. Halen Ohio State Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktora çalışmalarını sürdürmektedir. *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, 2004 adlı bir kitabı ve çeşitli dergilerde geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemleri üzerine yayımlanmış yazıları vardır.

GÜRHAN BALSÖY

Binghamton Üniversitesi Tarih Bölümü'nde "Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Bedeni Politikaları: Osmanlı Toplumunda Ebelik, Kürtaj ve Hamilelik (1838-1890)" başlığını taşıyan teziyle, doktora derecesini alan Balsöy, bu tezde 19. yüzyıl Osmanlı nüfus politikalarını kadınlar ve toplumsal cinsiyet açısından ele aldı. Balsöy, halen Osmanlı tarihçiliğinde kadınları ve kadın deneyimlerini konu alan çalışmalar yürütmektedir.

NURŞEN GÜRBOĞA

ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olduktan sonra, yüksek lisansını Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde (1996), doktora çalışmasını ise 2005 yılında aynı üniversiteye bağlı Atatürk Enstitüsü'nde tamamladı. Doktora tezi "Mine Workers, the Single Party Rule and War The Zonguldak Coal Basin as the Site of Contest (1920-1947)" başlığıyla Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi tarafından yayımlandı. Gürboğa halen Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

MUSTAFA ERDEM KABADAYI

Münih Ludwig-Maximilian Üniversitesi Ortadoğu Kültürü ve Tarihi ve Türkoloji Bölümü'nden doktora derecesi alan Kabadayı, araştırmalarını geç dönem Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi ve emek tarihi üzerine yoğunlaştırmıştır. Yazar, 2006'dan bu yana İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmaktadır.

YAVUZ KÖSE

2007 yılında Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi Ortadoğu Kültürü ve Tarihi ve Türkoloji Bölümü'nde doktorasını tamamlayan Köse, 2010 yılından itibaren Hamburg Üniversitesi'nde Türkiye Çalışmaları Bölümünde vekil profesör ve bölüm başkanı görevlerini yürütmektedir. Çalışma alanları arasında geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda çokuluslu şirketler ve bu şirketlerin reklam çalışmaları sayılabilir.

CAN NACAR

Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde, yüksek lisansını Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde bitiren Nacar, doktora derecesini ise Binghamton Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. Can Nacar, Koç Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Türkçe Baskıya Önsöz

Bu kitabın Türkçe çevirisi Türk emek tarihinin kurucularından ve emektar ve değerli bir dostun artık aramızda olmadığı bir döneme tesadüf etti. Onun son yazılarından bir tanesi bu çalışmanın Sonsözü'nü teşkil etmektedir.

Elinizdeki bu eser Profesör Donald Quataert ve Amsterdam Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün (USTE) gayretlerinin bir ürünüdür. Türkiye'de emek tarihi alanında çalışma yapanlar, Donald Quataert'i Osmanlı ve Türkiye emek tarihi yazımının çok önemli alanlarında getirmiş olduğu "ilk"lerin kurucusu olarak tanımakta ve ona bu yanıyla ayrı bir değer vermektedir.

Donald Quataert yalnızca birçok önemli çalışmasıyla değil, Binghamton'daki State University of New York'un Fernand Braudel Merkezi'nde emek tarihine kazandırdığı yeni tarihçi kuşaklarla bu alana büyük katkılarda bulunmuştur.

Donald Quateart, maalesef 2011 Şubatında aramızdan ayrıldı. Şüphesiz kendisi eşsiz bir entelektüel ve müstesna bir araştırmacıydı. Hayata, dünyaya bakışı, insancılığı ve idealleri Quataert'i diğer birçok kişiden farklı kılmıştır. Derslerine iştirak etme şerefine erişenler onu rehberliği, nezaketi ve insanî özellikleriyle öğrencilerine engin ilhamlar veren azimli bir hoca olarak yad etmektedirler. Artık aramızda olmayışı, Quataert'in güzel yaşamından ve ortaya koyduğu örnek çalışmalardan ve onlara birşeyler katma umudunda olan bizler için hiçbir şey eksiltmemektedir. Elbette ki, onun ibretamiz anısı ve mirası bu esere katkıda bulunanların çalışmalarında yaşamaktadır. Bu kitabın Sonsöz'ünü yazan Donald Quataert'e minnet-

tar olduğumuz gibi onun teşviklerini ve eleştirilerini de tüm kalbimizle benimsiyoruz.

Kitabın editörleri eserin Türkçeye çevrilip yayınlanması konusundaki gayretlerinden dolayı İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'na ve Genel Yayın Yönetmeni Fahri Aral'a müteşekkirdirler.

Bu çalışma Türkiye'yi gelişen ve günden güne önemi artan emek tarihi alanına dahil etmek yolunda mütevazı bir çabadır. Umudumuz, bu çabanın hem Türkiye'de hem de uluslararası alanda yapılacak bireysel ve ortak yeni çalışmalara ilham kaynağı olmasıdır.

TOURAJ ATABAKI - GAVIN D. BROCKET

GİRİŞ

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Emek Tarihine Bir Giriş TOURAJ ATABAKI - GAVIN D. BROCKETT

Avrupa dillerinde 20. yüzyıl öncesinde “Türkiye” ve “Türk” kelimeleri sırasıyla Osmanlı İmparatorluğu ve genel olarak Ortadoğu’nun Müslüman nüfusunu ifade etmek için kullanılan yaygın sıfatlardı. Bununla birlikte aslında, kendisini Türk olarak tanımlayanlar büyük ölçüde 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da doğan etnik milliyetçi fikirlerden ilham alan kültürel elite sınırlıyken, Ekim 1923’te Türkiye Cumhuriyeti’nin resmen ilanına kadar Türkiye adında bir devlet varolmamıştı. Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’nda yenilmesinden sonra çözülmesinin ardından, Türkiye Cumhuriyeti Ortadoğu’da kurulacak pek çok yeni ulus devletten biriydi ve egemen elit, bu yeni ülkenin sınırları içerisinde yaşayan herkesi kapsayan bir Türk Milleti inşa etmeye başladı.

Dolayısıyla Türkiye, Osmanlı hanedanının hükmettiği, başlangıçta sahip olduğu kuzeybatı Anadolu’daki topraklarından sadece Anadolu yarımadasının geri kalanına ve Kafkaslar’ın büyük bölümüne değil, Kuzey Afrika, Arabistan, Bereketli Hilâl, Kırım, Balkanlar ve güneydoğu Avrupa’nın çoğuna yayılan muazzam imparatorluktan tamamen ayrı bir devlettir. 1453’te ele geçirilmesinin ardından İstanbul’u merkez edinen Osmanlı İmparatorluğu, altı asırlık varlığı boyunca hem Avrupa’nın hem de Asya’nın ekonomi ve siyasetinde ayrılmaz bir rol oynayan, çoketnili ve çok dinli bir devlettir. Bunun aksine başkent Ankara merkezli Türkiye Cumhuriyeti, Avrupa ve Ortadoğu’ya güçlü bağlarla bağlı, kendi kendine yeterli bir ulus devlet olmakla yetindi. Bugün, devletin kabul edebileceğinden daha büyük etnik çeşitliliğe sahip olsa da, Türkiye nüfusunun ezici çoğunluğu Müslümandır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin tarihyazımları yakından ilişkili olsalar da, Türkiye'de ve dışarıda modern tarihçilerin 1923'ten sonra Osmanlı mirasının itibarsız ve utanç verici bir temsilini temel alan bir tarihsel anlatı tasarımları nedeniyle birbirinden ayrıdır. Bu anlatıya göre, Sultan Abdülhamid'in "ürkmüş bir hayvan gibi, anlayamadığı kuvvetlerle gözü kapalı ve vahşi bir şekilde savaşıyor" 33 yıl hükmettiği (1876-1909) Osmanlı İmparatorluğu "Avrupa'nın hasta adamıydı." Daha sonra "[Abdülhamid] onun muhalefeti karşısında giderek daha fazla teröre başvuran Türk ıslahatçılar ve Batılılaşmacılar nedeniyle paniğe kapılmıştı."¹ Osmanlı İmparatorluğu geri, müstebit ve dinî hurafelere saplanmışken, Türk ulus devleti ilerici, modern ve "laik" olacaktı.² Modernist bakış açısı dolayısıyla yakın geçmişten tam bir kopuşun gerekliliğini ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan tümüyle bağımsız bir cumhuriyet Türkiye'sini vurguluyordu.³

Elbette bu anlatının geçerli olup olmadığı, 1923'ten önce Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekten de yolsuzluk, cehalet ve duraklamadan muzdarip olup olmadığı sorusu henüz cevaplanmamıştır. Son yıllarda araştırmacılar modernist paradigmaya meydan okumaya başlamışlardır ve bugün çok sayıda anlatı mevcuttur. Sadece II. Abdülhamid hakkında Erik-Jan Zürcher kaydetmiştir ki:

[Hamid] dönemi büyük tartışma konusu olmuştur. 19. yüzyılda Avrupalılar, özellikle hükümdarlığının sonuna doğru onu kana susamış ve gerici bir müstebit olarak görüyorlardı. [....]. Kendisi de 1908-1909'da Abdülhamid'i tahttan zorla indiren Jön Türklerin mirası olan Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihçileri de benzer şekilde onu, bir nesil boyunca imparatorluğun yenilenmesini durduran bir gerici olarak görmüşlerdir. 1960'lardan bu yana Türkiye'nin modern tarihçileri farklı bir resim çizerek onun hükümdarlığının nasıl Tanzimat'ın ve imparatorlukla ahalisine getirdiği faydaların bir devamı ve hatta zirvesi olduğunu vurgulamışlardır.⁴

1 Robert Roswell Palmer ve Joel Colton, *A History of the Modern World: Since 1815*, Londra, 1992, s. 657.

2 Bu terimin Türkiye için kullanıldığı haliyle anlamı tartışmalıdır ve sıklıkla yanlış anlaşılmaktadır. Türk laikliğinin anlamı üzerine, İslâmiyet'in Türk toplumu ve kültüründeki süregelen önemini tanıyan, giderek büyüyen bir literatür bulunmaktadır. Başka hangi anlama gelirse gelsin "laik", Türk toplumunda hiçbir zaman dinî pratik ve inançların yokluğu anlamına gelmemektedir.

3 Touraj Atabaki, *Beyond Essentialism: Who Writes Whose Past in the Middle East and Central Asia?*, Amsterdam, 2003, s. 13-14.

4 Erik Jan Zürcher, *Turkey, A Modern History*, 3. baskı, Londra, 2004, s. 76-77 (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, 25. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010).

Abdülhamid örneğinin gösterdiği gibi, Osmanlı tarihi hem Türkiye’de hem de Türkiye dışında araştırmacılar tarafından yeniden değerlendirilmekte, ıslah edilmektedir ve Osmanlı toplumunun, kültürünün, ekonomisinin ve siyasetinin çeşitli boyutlarını inceleyen, giderek daha zenginleşen bir literatür bulunmaktadır. Bununla birlikte, aşırı derecede dayanıklı milliyetçi modernist anlatıdan ancak yakın zamanlarda uzaklaşmaya başlayan cumhuriyet tarihi için aynı şey daha az geçerlidir: Ancak bugün odak noktası Türkiye’nin kurucu cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün (1881-1938) şahsiyeti ve fikirlerinden, Türkiye’nin geçmişine dair daha geniş bir incelemeye doğru kaymaktadır. Bu, imparatorluğun son dönemlerinde ve yeni bir ulus devletin kurulması döneminde gerçekten yaşayan ve bu gelişmelere imza atan insanların deneyimlerini ele alan, yeni bir Türkiye sosyal tarihinin ortaya çıkışını da kapsamaktadır.⁵

International Review of Social History’nin bir eki olarak hazırlanan bu kitap da aynı yolu izleyerek, hem Osmanlı hem de cumhuriyet döneminin sosyal tarihini, emek tarihini ele alarak incelemektedir. Odak noktası özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun, daha sonra yeni Türkiye Cumhuriyeti’ne dahil olacak bölgelerinde (Anadolu ve Doğu Trakya) ve bizzat Türkiye’deki emeğin tarihi üzerinde olacaktır. Kitap son yıllarda Donald Quataert’in emek tarihinin önemine dikkat çekme çabalarına karşılık veren ve onun “ulus devlet tarihyazımının muhafaza edilmesine yardım ettiği yapay bariyerleri kırmak”⁶ için olsa bile, bu hat üzerinde daha fazla araştırma yapılması tavsiyesini ciddiye alan, artan sayıda genç araştırmacının çalışmalarını temsil etmektedir. Quataert, 1995 yılında Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü’yle birlikte yayımlanan *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* adlı derleme kitaba yazdığı Giriş’te bunu açıkça belirtmiştir.

Bu kitapta Osmanlı ve cumhuriyet dönemi Türkiye’sinin tarihyazımlarını bir araya getirerek, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’nin sosyal tarihlerinin pek çok şekilde emek tarihinde kesiştiğini gösteriyoruz. Tarihçiler, Tür-

5 Bu kayışa katkıda bulunan erken literatür için bkz. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (der.), *Retrieving Modernity and National Identity in Turkey*, Seattle, WA, 1997 ve Gavin D. Brockett, “Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era (1923-1938)”, *Middle Eastern Studies*, 34:4 (1998), s. 44-66.

6 Donald Quataert, “Introduction”, Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (der.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* içinde, Londra, 1995, s. 17 (*Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler*, çev. Cahide Ekiz, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2007).

kiye ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiyi tartışabilirler, ama emek tarihinin bir incelemesi, araştırmacılara bu iki devlete has tarihsel deneyimin boyutlarını ve imparatorluğun çöküşünü ve Türk ulus devletinin doğuşunu aşan boyutları tespit etme fırsatı verir.

Emek tarihi uzun zamandır “Batı”daki araştırmacıların tekeline olmuş ve tipik olarak Kuzey Atlantik bölgesinin bakış açısından görülmüştür, ama son yıllarda bu durum değişmeye başlamıştır. *International Review of Social History*’nin daha önceki bir kitabı, Güney Asya emek tarihini incelemiştir⁷ ve bu sadece Batılı olmayan ülkelerdeki emek tarihinin de çalışmaya değer olduğunun kabul edildiğini göstermekle kalmamış, aynı zamanda bu ülkelerdeki araştırmacıların daha geniş alana yapacakları önemli bir katkının da olduğunu göstermiştir. Son zamanlarda “küresel emek tarihi”⁸ olarak adlandırılan şeyin kendisi, geçtiğimiz bir buçuk asır boyunca araştırmacıların yazdığı Avrupa merkezli “eski” ve “yeni” emek tarihlerinin ötesine atılmış bir adımdır. Fakat bu noktaya kadar yeni küresel emek tarihi öncelikle Asya, Afrika ve Latin Amerika’ya odaklanmıştır.

Şimdiye kadar Ortadoğu’nun bu akademik söylemdeki görelî yokluğu kayda değerdir: Ortadoğu, küresel emek tarihiyle ilgili literatürde nadiren yer bulmaktadır. Bununla birlikte, yine de Ortadoğu emek tarihi üzerine araştırmalar artık bir süredir devam etmektedir, ama çoğunlukla sadece Ortadoğu çalışmaları alanında çalışanların dikkatini çekmiştir.⁹ Alanın kurucu metinleri arasında Filistin ve Mısır’la ilgilenenler vardır.¹⁰ Bazı vesilelerle çeşitli araştırmacıların çalışmaları derleme kitaplarda yayımlanırken,¹¹ belli konuları ele alan makaleler *International Journal of Middle East Studies*¹² ve

7 Bkz. *International Review of Social History*, 51 (2006)’ya Ek: Rana P. Behal ve Marcel van der Linden (der.), *Coolies, Capital, and Colonialism: Studies in Indian Labour History*.

8 Marcel van der Linden, “Labour History: The Old, The New and the Global”, *African Studies*, 66: 2-3 (2007), s. 169-180.

9 Son zamanlarda alanın durumu hakkında değerli bir özet için bkz. Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge, 2001.

10 Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, Berkeley, CA, 1996; Joel Beinin ve Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam and the Egyptian Working Class, 1882-1954*, Princeton, NJ, 1987.

11 Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (der.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany, NY, 1991; Donald Quataert (der.), *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, İstanbul, 1993; Zachary Lockman (der.), *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*, Albany, NY, 1994; Ellis Jay Goldberg (der.), *The Social History of Labor in the Middle East*, Boulder, CO, 1996.

12 Son zamanlardaki makaleler arasında şunlar bulunmaktadır: Joel Beinin, “Labor, Capital, and the State in Nasserist Egypt, 1952-1961”, *International Journal of Middle East Studies*, 21

*Middle Eastern Studies*¹³ de dahil bir dizi dergide çıkmıştır. Ortadoğu’da emek üzerine arada sırada yazılan makaleler, ancak son zamanlarda emek tarihi üzerine genel dergilerde çıkmaya başlamıştır. Hem *International Review of Social History* hem de *International Labor and Working-Class History* Batılı olmayan emek tarihi çalışmalarını teşvik etmiştir ve bu zaman zaman Ortadoğu’yu da içine almıştır.¹⁴ Ortadoğu tarihçileri arasında Osmanlı emek tarihini geçerli bir araştırma alanı olarak incelenmesi konusunda en büyük katkı Donald Quataert’indir. Muhakkak çeşitli araştırmacılar modern öncesi Osmanlı İmparatorluğu’nda çalışma yaşamının boyutlarını inceleyen çalışmalar yayımlamışlardır,¹⁵ ama imparatorluğun çöküşünde işçile-

(1989), s. 71-90; Sohrab Behdad ve Farhad Nomanı, “Workers, Peasants, and Peddlers: A Study of Labor Stratification in the Post-Revolutionary Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, 34 (2002), s. 667-690; Kamran Asdar Ali, “The Strength of the Street Meets the Strength of the State: The 1972 Labor Struggle in Karachi”, *International Journal of Middle East Studies*, 37 (2005), s. 83-107; Martin Latreille, “Honor, the Gender Division of Labor, and the Status of Women in Rural Tunisia - A Social Organizational Reading”, *International Journal of Middle East Studies*, 40 (2008), s. 599-621.

- 13 Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’de emek üzerine makaleler arasında şunlar yer almaktadır: Theo Nichols ve Erol Kahveci, “The Condition of Mine Labour in Turkey: Injuries to Miners in Zonguldak, 1942-90”, *Middle Eastern Studies*, 31: 2 (1995), s. 197-228. Christopher Clay, “Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia”, *Middle Eastern Studies*, 34: 4 (1998), s. 1-32; Burhanettin Duran ve Engin Yıldırım, “Islamism, Trade Unionism and Civil Society: The Case of Hak-İş Labour Confederation in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 41: 2 (2005), s. 227-247; N. Suğur ve S. Suğur, “Gender and Work in Turkey: Case Study on Women Workers in the Textile Industry in Bursa”, *Middle Eastern Studies*, 41: 2 (2005), s. 269-279.

- 14 Yair Selteneich, “Jewish or Arab Hired Workers? Inner Tensions in a Jewish Settlement in Pre-state Israel”, *International Review of Social History*, 49 (2004), s. 225-247. Ayrıca bkz. *International Review of Social History*’nin (Aralık 2003) kısım üç, sayı 48’de (der. Touraj Atabaki ve Marcel van der Linden), “Twentieth Century Iran: History from Below” teması altında yayımlanan makaleler; Behrooz Moazami, “The Striking Cabbies of Cairo and other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914” (kitap eleştirisi), *International Labor and Working-Class History* içinde, 69 (2006), s. 213-215; Asef Bayat, “Workless Revolutionaries: The Unemployed Movement in Revolutionary Iran”, *International Review of Social History*, 42 (1997), s. 159-185; David De Vries, “Productive Clerks: White-Collar Productivism and State-Building in Palestine’s Jewish Community, 1920-1950”, *International Review of Social History*, 42 (1997), s. 187-218; Onur Yıldırım, “Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-Thread Spinners’ Guild in Istanbul”, *International Review of Social History*, 47 (2002), s. 407-419.

- 15 Örneğin bkz. Minna Rozen, “The Corvée of Operating the Mines in Siderokapısı and its Effects on the Jewish Community of Thessaloniki in the 16th Century”, *Balkan Studies*, 34 (1993), s. 29-47; Onur Yıldırım, “Transformation of the Craft Guilds in Istanbul during the Seventeenth and Eighteenth Centuries (1650-1826)”, *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 37-38 (1999-2000), s. 91-109; a.g.e., “Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict”, s. 407-419; Şevket Pamuk, “Urban Real Wages around the Eastern Mediterranean in Comparative Perspective, 1100-2000”, *Research in Economic History*, 23 (2005), s. 209-228; Suraiya Faroqhi, “Water, Work and Money-Grabbing: Mobilizing Funds and Rural Labour in the Bursa Region around

rin deneyimine ve bir bütün olarak sosyal tarihe odaklanan Quataert'in sayısız monografisi ve makalesi olmuştur.¹⁶ Bu yönde atılan kilit bir adım 2001 yılında *International Labor and Working-Class History*'de Osmanlı emek tarihine adanmış bir sayıda, Donald Quataert'in giriş metnini yazdığı bir dizi makalenin yayımlanması oldu.¹⁷

Quataert'in 1995'te kabul ettiği gibi, Osmanlı ve Türk emek tarihçileri, emek tarihinin daha geniş alanında yerleşmiş bir dizi gelenekten kopma mücadelesi verdiler. Burada, bu kitaptaki makalelerin yeni küresel emek tarihine yapacakları katkısı anlamak için bu çabanın farkında olmak faydalı olacaktır. İlk olarak bu kitap, modernleşme paradigmasının uzun süreli hakimiyetinden sakınmaya yönelik kararlı bir çabanın ürünüdür. Emek tarihi uzun zamandır ve yakın döneme kadar Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye tarih yazımının da kurucu unsurlarından biri olan yapısalcı-işlevselci modernite teorisinin hakimiyeti altında kalmıştır. Bu yaklaşım, modernleşmenin ortaya çıkışının kaçınılmaz bir şekilde kentleşmeye, sanayileşmeye ve laikleşmeye, bunların yanı sıra proletaryanın doğuşuna yol açtığını varsaymaktadır. Batı tarihinin, geleneksel tarihi anlatısı bakımından ne kadar meydan okursa okusun, Batılı olmayan tarihlere uygulanışı oldukça ironik bir şekilde Avrupa merkezli bir tarihselciliği eleştirel olmadan benimser.¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye örneğinde hakim varsayım, modernleşmenin yalnızca Osmanlı'nın ve/veya Türkiye'nin "Batı"yla temasından ilham aldığı ve daha sonra

1600", *Archivum Ottomanicum*, 23 (2005-2006), s. 143-154. Yayınları burada sıralayamayacağımız kadar fazla olan Suraiya Faroqhi'nin çalışmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal tarihinin kapısının açılmasında özellikle önemli olmuştur. Bu konu hakkında daha fazla tartışma için bkz. Donald Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", *International Labor and Working-Class History*, 60 (2001), s. 93-109.

- 16 Bunlar arasında bkz. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York, 1983; a.g.y., *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993; *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, Albany, NY, 1994; a.g.y., "Ottoman Women, Households and Textile Manufacturing, 1800-1914", Nikki Keddie ve Beth Baron (der.), *Women in Middle Eastern History* içinde, New Haven, CT, 1991, s. 161-176; Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994.
- 17 Aşağıdaki makaleler *International Labor and Working-Class History*'nin 60. sayısında (2001) çıkmıştır: Donald Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922"; a.g.e. ve Yüksel Duman, "A Coal Miner's Life during the Late Ottoman Empire"; Fariba Zarinebaf-Shahr, "The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850"; Cengiz Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul"; John Chalcraft, "The Coal Heavers of Port Sa'id: State-Making and Worker Protest, 1869-1914."
- 18 Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Münih, 2006) veya daha yakın bir zamanda yayımlanan David Harrison, *The Sociology of Modernization and Development*, Londra, 1988.

Batılılaşmış bir elitin, çaresizce aydınlanmaya ihtiyaç duyan geri kalmış bir halka “reform” ve “değişim” dayattığı şeklindeydi.¹⁹

Modernleşme paradigmasının emek tarihi üzerindeki etkisi o kadar büyüktü ki çoğu zaman işçilerin, tarihin doğal ilerlemesi olarak grevler yapabilen ve bilinçli bir siyasi kimlikle hareket edebilen örgütlü gruplara evrimi üzerine vurgu yapılıyordu. Dolayısıyla emek tarihçileri arasındaki ikinci bir gelenek, diğer her şeyi dışlayarak sadece işçi sınıfı bilinci üzerine odaklanmak olmuştur. Türkiye örneğinde uzun süre bu soruyla ve bazılarının yaptığı gibi, işçilerin kendi bağımsız kimliklerini geliştirebilecek sorumlu failler olmalarından ziyade, bu kimliği işçiler arasında oluşturanın *devlet* olduğu varsayımından hareket edildiğine dair kanıtlar bulunmaktadır.

Vasıfsız işçilerin süreç içerisinde siyasi amaçlı “işçiler” haline gelerek nasıl ortak bir kimlik kazandıklarına veya Türkçe terimleri kullanacak olursak nasıl ameleden (vasıfsız ırgat) işçiye (kolektif emekçi kitlesi) dönüştüğüne dair meşru bir soru sorulabilir.²⁰ Devletin bakış açısından böyle bir kolektif kimlik, halkın yeni ulus devlete sadakatini aşılama çabalarına yönelik bir tehdit teşkil ediyordu. Bu gerilim özellikle 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi’nde açık olarak ortaya çıkmıştı. Burada Mustafa Kemal, işçileri ulus devletin oluşumuna dahil etmeye ve ortak bir işçi sınıfı bilincinin varlığını yadsımaya çalıştı. Feroz Ahmad bu bilincin devletten ayrı olarak varolduğunu iddia etse de, yine de Mustafa Kemal’in ideolojiyi tek parti devletinde tekelleştirerek bu çabasında büyük ölçüde başarılı olduğunu kabul etmektedir.²¹ Bir dereceye kadar doğru olan böyle bir sonuç yine de Kemalist devletin gücünün uzun bir süre boyunca ve eleştirilmeden kabul edilmesini somutlaştırır ve bu da araştırmacıların bu konuyu daha fazla incelemekteki başarısızlığını açıklar – yüzeyin altında önemli ölçüde hoşnutsuzluk olduğuna dair kanıtlar olmasına rağmen.²² Ama devletin rolü, Türkiye tarihyazımında göze çarpmaya devam etmektedir

19 Bu bakış açısından etkilenen önemli çalışmalar arasında Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Londra, 1999) (*Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 3. baskı, YKY, İstanbul, 2003) ve Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (2. baskı, Oxford, 1968) yer almaktadır (*Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara).

20 Bkz. Feroz Ahmad, “The Development of Working-Class Consciousness in Turkey”, *Lockman, Workers and Working Classes in the Middle East* içinde, s. 133-164.

21 A.g.e.

22 Solcuların ve işçilerin devlet hakimiyetine karşı gelmeye yönelik çabalarının işaretleri için bkz. Mete Tunçay, *Türkiyede Sol Akımlar (1925-1936)*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Özgür Gökmen, “The State of Labour in Turkey, 1919-1938”, *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 33 (2004), s. 123-136; Cem Emrence, 99 *Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, 2006.

ve yakın dönemli bir çalışmada Ahmet Makal, devletin yasama etkinliğinin *bir sonucu olarak* sınıf kimliğinin pekişmesini inceler. Çalışmasında özerk failer olarak işçilere, diğer kimliklerine veya değişen yaşam biçimlerine hiçbir gönderme bulunmamaktadır.²³

Eğer araştırmacılar Türkiye’de işçi sınıfı bilincini tanımlamakta ve sınırlamakta devletin rolünü kabul etmeye meyilli olduklarını gösterdilerse, bu bilincin bir kanıtı olarak temelde işçi sendikalarının rolü ve grev şeklini alan eylemsellik üzerine odaklanmaya yönelik bir eğilim de görülmüştür.²⁴ Bu üçüncü karakteristik, araştırmacıların eski emek tarihi²⁵ dedikleri, emeğin kurumsal yanına dikkat çeken ve devletle ilişkilerinde emek militanlığına vurgu yapan yöntemin gündemini takip eder. Türkiye’deki emek tarihi de buna istisna oluşturmaz, çünkü burada emek tarihi büyük ölçüde “işçi sınıfının yaşamı”²⁶ denebilecek boyutu dışlayarak incelenmiştir.

Dolayısıyla bu paradigmanın ötesine geçmek ve yeni emek tarihinin boyutlarını benimsemek önemlidir. Eski ekolün meşguliyetine bir alternatif olarak bu yeni yaklaşıma göre emek tarihi, toplumsal cinsiyet ve cinsellik, etnisite ve/veya ırk, yaş, hanehalkı ve bunların yanısıra enformel sosyal ve siyasal ilişkiler gibi meseleleri de içerecek şekilde genişletilmelidir.²⁷ Bu, neredeyse sadece sınıf ilişkileri dinamiklerini açıklamakla kalmayıp aynı zamanda sınıf kimliklerinin içerisindeki tarihsel uyumsuzlukların da altını çizebilecek bir kuramsal bütünleşme ihtiyacına bir tepkidir. Çarpıcı bir şekilde yeni emek tarihini savunanlar hem Avrupa hem de Asya emek tarihini çalışanlar olmuştur.²⁸

²³ Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İstanbul, 2007.

²⁴ Quataert ve Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic* içinde şu makalelere bkz. Yavuz Selim Karakışla, “The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923”; Erdal Yavuz, “The State of the Industrial Workforce, 1923-40” ve Mehmet Şehmus Güzel, “Capital and Labor during World War II”. Daha yakın zamanlı bir çalışma için bkz. Peride Kaleağası Blind, “A New Actor in Turkish Democratization: Labor Unions”, *Turkish Studies*, 8 (2007), s. 289-311.

²⁵ Eski ve yeni emek tarihine ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Thomas A. Krueger, “American Labor Historiography, Old and New: A Review Essay”, *Journal of Social History*, 4 (1971), s. 277-285. Ayrıca bkz. David Brody, “The Old Labor History and the New: In Search of an American Working Class”, *Labor History*, 20 (1979), s. 111-126.

²⁶ Örneğin bkz. *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, 1976.

²⁷ Bu hat üzerinde araştırmaları ilerletmeye yönelik çağrılar için bkz. Lex Heerma van Voss ve Marcel van der Linden (der.), *Class and Other Identities: Gender, Religion and Ethnicity in the Writing of European Labour History*, New York, 2002; Marcel van der Linden, *Workers of the World: Essay toward a Global Labor History*, Leiden, 2008.

²⁸ Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg (der.), *Working-Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*, Princeton, NJ, 1986, s. 14.

Asya emek tarihiyle ilgili olarak Ranajit Das Gupta, emeğin tarihteki yerini kültürelci bir yaklaşımla anlatmak için Marksist ekonomik belirlenimciliği çürüterek eski emek tarihinin otoritesini sorgulamıştır.²⁹

Elbette ideoloji emek tarihinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır ve tarihçiler arasında emeğin tarihini sol ideoloji ve hareketlerle eşitlemeye yönelik bir eğilimle ilgili son bir gözlem yapılabilir. Burada Türkiye iyi bir örnektir, çünkü 1960'larda ve 1970'lerde yeni bir Türk aydınlar kuşağı, solcu fikirlerden yoğun bir şekilde etkilenmiş ve bu yıllarda Türkiye'nin çalkantılı siyasi tartışmalarında son derece aktif olmuşlardır.³⁰ Dolayısıyla emek tarihinin kronolojisini, sol siyasi partilerin kronolojisine bağlamak şeklinde bir eğilim görülmüştür.³¹ Kuşkusuz Türk emek tarihinin bazı boyutları siyasi tartışmalarla ve çeşitli sol partilerin ortaya çıkmasıyla bağlantılıdır, ama bunun, Türk emeğinin ideolojik veya siyasi açıdan yüklü olmayan boyutlarını muğlaklaştırmasına izin verilemez. Emek tarihini Türk tarihinin daha geniş bağlamı içerisinde incelemek zorunda olan yeni bir tarihçi neslinin karşısındaki güçlüklerden biri de budur.

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin yeni küresel emek tarihinin kapsamına dahil edilmesi, tarihçilerin son zamanlarda Türkiye tarih yazımını hâkimiyeti altına almış milliyetçi anlatının her yere yayılmış etkisinin üstesinden gelmeye yönelik gayretlerine kıymetli bir destek sunmaktadır. 1950'lerde bu anlatının Osmanlı İmparatorluğu tarihi üzerindeki etkisi çözülmeye başlarken, aynı zamanda hem İngilizce hem de Türkçe çalışmalarda cumhuriyet Türkiye'si tarihine bakmanın tek kabul edilebilir şekli olarak kutsallaştırıldı.³² Sonuç olarak geç Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih yazımı, tam da özellikle Türk araştırmacıların, Türk tarihinin resmi anlatısını sorgulamaktansa, Osmanlı geçmişinin boyutlarını incelemeyi daha kabul edilebilir bulmaları nedeniyle daha çok gelişme gösterdi. Bu araştırmacıların yaptığı katkılardan biri, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik sistemine dahil olmasına ve bu şekilde geç 19. yüzyılda örgütlü emeğin doğduğu koşulların ortaya çıkmasına ilişkin kavrayışımıza yönelik katkıları olmuştur.³³

29 Ranajit Das Gupta, "Indian Working Class: Some Recent Historiographical Issues", *Economic and Political Weekly*, 31, 24 Şubat 1996.

30 Bu yılların bir değerlendirmesi için bkz. Zürcher, *Turkey, A Modern History*, s. 241-277.

31 D. Shishmanov, *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi*, Sofya, 1965. Daha yakın döneme ait bir çalışma için bkz. Sencer Ayata ve Ayşe-Güneş Ayata, "The Center-Left Parties in Turkey", *Turkish Studies*, 8 (2007), s. 211-232.

32 See Gavin D. Brockett, "How Happy to Call Oneself a Turk': Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim Identity in Modern Turkey (yakında çıkacak).

33 See for example Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth*

Tam da o zamanda örgütlü emekle özdeşleşen sanayi girişimleri arasında kömür madenciliği vardı –özellikle kuzeybatı Karadeniz sahilindeki Zonguldak-Ereğli'deki madencilik çalışmaları. Eğer Osmanlı/Türk emek tarihinin iyi gelişme göstermiş bir alanı varsa, o da bu alandır, çünkü 1974 gibi erken bir tarihte Delwin Roy 1965 Zonguldak grevi üzerine bir makale yayımlamıştır.³⁴ Kısmen Donald Quataert'in sınırtası niteliğindeki eseri *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*'yi yazmasına imkân veren zengin belgelerin tesadüfi keşfi nedeniyle, o zamandan beri Zonguldak-Ereğli kömür havzası önemli ölçüde akademik ilginin odağı olmuştur. Quataert bu eserinde, emek tarihinin bu Giriş makalesinde daha önce bahsettiğimiz kusurlarının birçoğunu ele almak üzere, bir bütün olarak emek tarih yazımı konusundaki geniş bilgisinden faydalanmaktadır.³⁵

İlginçtir ki emek tarihi çalışmalarının hâkim milliyetçi tarih anlatısı ışığında genel Türk tarihi çalışması için ne kadar önemli olabileceğini açıkça gösteren, 1934 yılında Zonguldak'ta çıkan bir yayın oldu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun onbirinci yıldönümünde (29 Ekim 1934) *Zonguldak* gazetesi Osmanlı İmparatorluğu dönemine kıyasla cumhuriyet Türkiye'sinde yaşamının faydalarını öven onaltı sayfalı özel bir baskı yaptı.³⁶ Kapak sayfasında Zonguldak'ın kömür ve gemi sanayilerinden resimlerin üzerine eklenmiş bir Mustafa Kemal resmi vardı ve sonraki makaleler köy yaşamını, eğitimi, ekonomiyi, kamu hizmetlerini ve toplumda gençlerin ve kadınların yerini dönüştürmeye yönelik Kemalist çabaların ulusal ve yerel etkilerinin izini sürüyordu.³⁷

Bu baskının tasarımı özellikle manidardı, çünkü sol tarafta bu konulardan biriyle ilgili “Eski Türkiye/Osmanlı İmparatorluğu” başlığı ve “bu halde devraldık” altbaşlığı varken, sağ sayfada aynı konu “Yeni Türkiye” bakımından “bu şekilde dönüştürdük” altbaşlığıyla ele alınıyordu. Gazetenin

Century, Albany, NY, 1988; Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Londra, 1987 (*Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991). Ayrıca bkz. Salih Özbaran, *Tarih ve Öğretimi*, İstanbul, 1992.

34 Delwin Roy, “The Zonguldak Strike: A Case Study of Industrial Conflict in a Developing Society”, *Middle Eastern Studies*, 10: 2 (1974), s. 142-185. İki yıl sonra Roy ikinci bir makale yayımladı, “Labour and Trade Unionism in Turkey: The Ereğli Coalminers”, *Middle Eastern Studies*, 12: 3 (1976), s. 125-172.

35 Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, New York, 2006 (*Osmanlı İmparatorluğu’nda Madenciler ve Devlet*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2010).

36 *Zonguldak*, 29 Ortaküz (İlkteşrin) 1934.

37 İşlenen konular şunlardı: “Eski Türkiye Osmanlı İmparatorluğu; Yeni Türkiye”; “Eski Köy, Yeni Köy”; “Nafia İşleri” ve “Cemiyet, Gençlik, Kadın”.

her yerinde Osmanlı siyaseti ve toplumunun yoz doğasının yanısıra yaşamın her alanını etkilediği için Avrupa'nın emperyalist planlarının ezici ağırlığına ve Mustafa Kemal'in başlattığı ve ulusal bağımsızlık ve büyümeyle sonuçlanan büyük dönüşüme vurgu yapılıyordu. Türklerin Osmanlı geçmişlerini romantize etme lüksüne izni yoktu, daha ziyade kesin bir şekilde geçmişin utanç ve redde lâyık olduğu söyleniyordu: Dolayısıyla Türk kimliği Mustafa Kemal'in biçim verdiği şekilde şu anda ve gelecekte kök salmalıydı ve sonsuz gururun kaynağıydı.

Bu kadar uzun süre Türk tarihyazımını tanımlayan milliyetçi anlatıyı besleyen, işte bu bakış açısydı. Dönemin sayısız devlet yayınında tutarlı bir şekilde tekrar ediliyordu³⁸ ve bunlar da bugün Türkiye'de yayınlanmaya devam eden ideolojik içerikli tarihin³⁹ ve aynı zamanda izleyen onyıllarda Türkiye'nin İngilizce dilindeki tarihyazımını tanımlayan önemli çalışmaların⁴⁰ temelini teşkil ediyor. Bu tarihyazımı geleneği, devlet elitinin ne olmasını istediğini ve Türk toplumunu nasıl dönüştürmeyi umduğunu ortaya çıkaran yasalar serisine ciddi şekilde dayanmaktadır, ama bize hangi değişimlerin gerçekten meydana geldiğini veya imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecine eşlik eden değişimleri Türklerin gerçekte nasıl tecrübe ettiğini söylemez. Bununla birlikte Osmanlı ve Türkiye emek tarihi incelemesinin çok etkin bir şekilde başarabileceği tam da budur ve bu kitaptaki makaleler de bu damar üzerinde katkılar sunmaktadır.

Kitaptaki makaleler 19. yüzyılda başlayan ve çokpartili siyasetin, işçilerin etkin örgütlenmesini mümkün kıldığı erken 1950'lerde biten bir dönemi kapsamaktadır. Biri haricinde tamamı Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de yaşayan ve çalışan insanlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu istisna Işıl Acehan'ın, bize yeni küresel emek tarihinin önemli boyutlarından birinin, modern ulus devletin yapay sınırları içerisinde hapsedilemeyeceğini ve hapsedilmemesi gerektiğini hatırlatan makalesidir. Emek, tanımı gereği ulus-aşırıdır.⁴¹ Günümüzde Avrupa'da milyonlarca Türk işçisinin varlığı, gözardı edilemeyecek bir gerçekliktir. Geç 19. yüzyılda doğu Amerika Birleşik Devlet-

38 Örneğin bkz. Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)*, İstanbul, 1945; a.g.e., *Osmanlı İmparatorluğu'ndan... Türkiye Cumhuriyetine. Nasıldı? Nasıl Oldu?* 10, İstanbul, 1933.

39 Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara, 2005; Genelkurmay Başkanlığı, Atatürkçülük, İstanbul, 2001.

40 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*; G. L. Lewis, *Turkey*, Londra, 1955; Lord Kinross, *Atatürk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey*, New York, 1964.

41 Michael P. Hanagan, "An Agenda for Transnational Labor History", *International Review of Social History*, 49 (2004), s. 455-474.

leri'ne göç edip orada sanayi üretimine önemli bir katkıda bulunan Türk, Kürt ve Ermeni Osmanlı tebaası da neredeyse bilinmeyen bir olgudur.

İşıl Acehan'ın makalesi buna dikkat çekmektedir. Onun örneğinde "Osmanlı emek tarihi" Ortadoğu'ya veya Osmanlı denetimindeki topraklara değil, Atlantik'in öte yanında Massachusetts eyaletindeki göçmen işçilere odaklanır. Bu hareket Ermenilerle başlamıştır, ama daha sonra Müslüman tebaayı da içerecek şekilde genişlemiştir. Burada Amerikan misyonerlerin göçü kolaylaştırıcı rolü kilit önem taşımaktadır. Bir kez Amerika Birleşik Devletleri'ne gidince göçmen Osmanlı işçileri deri tabaklama sanayisine entegre oldular; bu sektörde üretimle ilgili en zor ve nahoş işleri üstlenmeye istekli işçiler için artan bir talep vardı. Bu işçiler ya geniş ailelerin mensupları oldukları için veya Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı kasaba ve köyden geldikleri bu duruma çabuk uydu. İlginçtir ki kahvehaneler Osmanlı topraklarında önemli bir toplumsal işlev gördüğü gibi, Massachusetts'te de tecrübeleri paylaşmak ve göçün beraberinde getirdiği şaşkınlığın üstesinden gelmek için önemli bir mekân sunuyordu. Ancak bu yakın etkileşimin sonuçlarından biri, hastalıkların hızla yayılması oldu.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Osmanlı işçileri çeşitli etnik ve dinî arka planları temsil ediyordu ve burada, Acehan bizi çatışmanın kaçınılmaz veya çeşitli gruplara has olduğunu varsaymanın tehlikelerine karşı uyarsa da, Massachusetts'te kimlik ve emek üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Aynı zamanda Türklerin pek etkili olmasa da işçi sendikalarında ve grevlerde aktif olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte Acehan emek eylemliliğine sadakatin, aksi takdirde Yunan ve Türk işçiler arasında gerilime dönüşebilecek durumun yerini aldığını göstermektedir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, Türk işçilerin ayrı ve "düşman yabancı işçiler" olarak kimliğini pekiştirmiş oldu. Aslında bu işçilerin pek çoğunun daha sonra geçici göçmenler olduğu ortaya çıktı, çünkü 1920'li yıllarda birçoğu yeni kurulan memleketleri Türkiye Cumhuriyeti'ne döndüğünde, Türk işçilerin sayısında da bir azalma görüldü.

İki makale özellikle geç Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi emeğinin çeşitli boyutlarını ele almaktadır. Gülhan Balsoy, İstanbul Haliç'teki Cibali tütün fabrikasında toplumsal cinsiyet ve emek arasındaki ilişkiyi incelerken yenilikçi bir yaklaşım benimsemektedir. 19. yüzyılda çekilmiş bir grup fotoğrafı kullanan Balsoy, dönemin sınıai emek gücünde kadını görünür bir unsur haline getirmekle kalmıyor, aynı zamanda bu fotoğrafların sanayi üretiminin çeşitli aşamalarında işbölümü hakkında neleri ortaya çıkardığını değerlendir-

riyor. Cibali fabrikası örneğinde Balsoy, aslında bir etnik işbölümü olduğu sonucuna varıyor. Fotoğrafları yorumlayarak Cibali fabrikasındaki kadın işçilerin, imparatorlukta çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfus yerine, gayrimüslim azınlık nüfusunu temsil ettiği sonucuna ulaşıyor. Ayrıca Balsoy bir bütün olarak toplumdaki cinsiyet rolleri hakkındaki varsayımları yansıtan bir işbölümünün gerçekten de bulunduğunu gösteriyor; resimlerde erkekler tipik olarak makinelerle çalışırken görülüyor, ama kadınlar görülüyor; benzer şekilde, erkekler daha vasıflı işlere verilirken kadınlar vasıfsız işlerde görev yapıyor. Ama Balsoy kadınların gerçekte yürüttükleri işlerin dikkat ve incelelik gerektirdiğini ve bu nedenle “vasıfsız” olarak nitelenemeyeceğini vurgulayarak bu ayrımın kendisini de örtük olarak sorgulamaktadır.

Fotoğraflar sanayi üretimi süreçleri hakkında çok şey ortaya çıkarmasına rağmen, Balsoy bu tür görsel kaynaklarda görünüşe aldanmamak gerektiği ikazında bulunuyor, çünkü bunlar genellikle ideal bir fabrika yaşamı imgesi sunarken, arşiv belgeleri işçiler için çok daha zor ve tehlikeli bir yaşama işaret etmektedir. Aslında bu belgeler, işçilerin daha iyi çalışma ve yaşam koşulları için bastırması nedeniyle, emeğin tartışmalı doğasına da tanıklık etmektedir. Fotoğraflar ve metinsel belgeler eylemlilik çabaları sonuçta işveren ve/veya devlet tarafından bastırılrsa da kadınların protesto ve grevlerde etkin katılımcılar olduklarını ortaya koymaktadır.

Geç Osmanlı döneminde İstanbul'daki Feshane-i Amire üzerine yaptığı çalışmada Erdem Kabadayı, açıkça geç Osmanlı etnik kimlikleri ve bunların sanayi üretiminde ne derecede bir rol oynadıkları konularını ele alıyor. Etnik işbölümü sorusu uzun zamandır Osmanlı İmparatorluğu tarihçilerinin ilgisini çekmiştir, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun “çöküşü” ile ilgili hem Şarkiyatçı hem de milliyetçi tarih anlatıları, ticaret ve sanayiyle daha çok ilgili olduğu iddia edilen gayrimüslim azınlık ile ekonominin bu sektörlerinde bulunmadığı varsayılan “Türkler” arasında bir bölünme olduğunu vurgulamışlardır. Bu bölünmenin büyük ölçüde doğru olmadığı ispatlanmıştır, ama yine de araştırmacılar bu konuyu daha detaylı incelemeye devam etmektedir.⁴²

Feshane-i Amire, Osmanlı'da devletin işlettiği en büyük sanayi teşebbüslerinden biriydi ve 1986'ya kadar çalışmaya devam etti. Sadece devletin talebini karşılamıyor, aynı zamanda iç serbest piyasaya da ürün tedarik ediyordu.

42 Örneğin bkz. Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, 2. baskı, Londra, 2005 (*Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003); Peter Mentzel, “The ‘Ethnic Division of Labor’ on Ottoman Railroads: A Reevaluation”, *Turcica*, 37 (2005), s. 221-241.

Kabadayı, fabrikanın işgücü içerisindeki çok özgül grupları tespit etmektedir: Cibali tütün fabrikasının aksine kadınlar temelde evden çalışıyordu, fakat yine kadın işçiler büyük ölçüde gayrimüslimdi. Ancak Kabadayı'nın odak noktası, arşivlerde bulunduğu birkaç kayıttan kimlikleri anlaşılabilen erkek çalışanlar üzerinedir. Bunları kullanarak Kabadayı, işçilerin İstanbul'a Anadolu'nun çeşitli yerlerinden göç ettiğini göstermekte ve aslında bölgesel kimliklerin işçiler açısından etnik veya dinî kimliklerden daha önemli olduğunu ileri sürmektedir.

Etnik veya dinî kimlikleri tespit etmek kolay değildir ve Kabadayı böyle bir çalışmayı yürütmenin ve sağlam sonuçlara ulaşmanın önündeki çeşitli güçlükleri ele almaktadır. Ortodoks Hristiyan nüfusun, İstanbul nüfusunun önemli bir kesimini temsil ettiği halde, fabrika içerisinde yetersiz temsil edildiğini saptamıştır. Kabadayı bununun nedeninin, Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesini takip eden siyasi sebepler olduğunu belirtmektedir. Bunun ise, Osmanlı Devleti'nin, askeri sanayi teşebbüslerinde azınlıkların çalışmasını istememesinden kaynaklandığı sonucunu çıkarmaktadır. Yine de Kabadayı dinin, grup kimliğinin tek belirleyeni olmadığını, daha ziyade Anadolu'nun aynı yerlerinden gelen işçilerin kuvvetli bir şekilde birbirleriyle özdeşlik kurmaya meyilli oldukları için, göç ağlarının dikkate alınması gerektiğini öne sürmüştür. Aslında ücret farkları ve işbölümü, etnik ve dinî hatların yanısıra bu hat üzerinden de açıklanabilir. En azından gerçeklik, basit bir etnik işbölümünden çok daha karmaşıktır.

Bu mesele Yavuz Köse'nin sanayiden uzaklaşıp Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında İstanbul'un perakende sektörünü araştırmaya yöneldiği üçüncü makalede tekrar yüzeye çıkmaktadır. Köse özellikle Batılı mağazaları inceler ve burada da gayrimüslimlerin, çalışanların büyük çoğunluğunu oluşturduğunu görürüz. Çalışanların isimlerini analiz ederek Yahudilerin, Rumların, Ermenilerin ve Levantenlerin/Avrupalıların her birinin mağazalarında makul derecede ayrı, ama görünür konumlar işgal ettikleri sonucuna varır. Müslüman çalışanlar ise aksine, konumları daha az ayrı olmasa da, kaynaklarda büyük ölçüde görünmezdir: vasıfsız işçiler olarak en düşük konumları işgal etmişlerdi. Yine de Köse, çalışanların Osmanlı sanayiindeki işçilerle kimlik özdeşliği kurmak üzere kendi etnik kimliklerini aşuklarına dair kanıtlar bulunduğunu belirtmektedir: burada Köse, tam da çalışanların Avrupa'da olanın aksine işyerlerindeki bölünmeden daha ziyade, etnik olarak tanımlanmış semtlerde yaşadıkları için Osmanlı emeğinin karşı karşıya kaldığı daha büyük zorlukların farkında olduklarını ve hatta ortak bir dava uğruna grev yapmaya istekli olduklarını savunmaktadır.

Köse böylece Osmanlı emeğinin, tarihçiler arasında sanayi işçilerine odaklanma eğiliminin büyük ölçüde bulanıklaştırdığı bir boyutuyla ilgili bir kavrayış sunmaktadır. Burada da en büyük güçlük, kapsamlı kaynakların kıtlığında yatmaktadır ve Köse özel mektuplar, hatıratlar, Osmanlı basını ve önemli istatistiki yıllık *Annuaire Oriental* gibi kaynakları bir arada kullanmaktadır. Eldeki bilgi kısmidir ve dolayısıyla Köse, mağazalardaki çalışma hayatının gerçekliklerini ancak belli belirsiz yeniden inşa edebilmektedir: bu gerçeklikler arasında ücretler, istihdam süresi, ikamet yeri, ek getiriler, çalışma koşulları ve terfi imkânları yer almaktadır. Vardığı sonuçlar, geç Osmanlı emeğine dair diğer çalışmaların yanısıra, cumhuriyet Türkiye'siyle ilgilenen diğer çalışmalara kıyasla faydalı noktalar sunmaktadır. Gerçekten de Köse, imparatorluktan ulus devlete doğru siyasi geçiş bağlamında emekte meydana gelen önemli bir gelişmeye işaret etmektedir: Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Kurtuluş Savaşı'nın bir sonucu olarak kadınlar işgücünün görünür ve aktif bir parçası olarak sahneye çıkmıştır. İzleyen makalelerin gösterdiği gibi, katkıları erkeklerin katkısının gölgesinde kalmış olsa da, kadınlar Türk emeği için önemli olmaya devam etmiştir ve daha fazla çalışma yapılmasını hak etmektedirler.

Bu kitapta üç makale daha cumhuriyet Türkiye'sinde emek tarihinin belli boyutlarını ele almaktadır. İki makale Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti döneminin son yıllarında emek tarihini incelemektedir. Her iki makale de İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk emeğini ele almaktadır. Nurşen Gürboğa meşhur Zonguldak kömür havzasını incelemektedir. Özellikle mükellef maden işçileri ile devlet arasındaki ilişkiye yoğunlaşmaktadır. Savaş bağlamı içerisinde hükümet 18 Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu'nu çıkarmıştır ve bu kanun erkeklerin sınai emekte mükellef olarak çalıştırılmasına izin verirken, işçilerin haklarını koruyan ve çalışma koşullarını güvence altına alan geçmiş kanunların gevşetilmesine de imkân vermiştir. Milli Korunma Kanunu'nun bir sonucu olarak madencilik işgücü hem serbest emek hem de mükellef işçilerin bulunduğu bölünmüş bir işgücü olmuştur ve mükellef işçiler bu işgücünün büyük çoğunluğunu oluşturmuştur.

Zonguldak örneğinde, madenlerin çevresinde yaşayan insanlar kendilerini dehşet verici koşullarda uzun saatler çalışmaya zorlanır bulmuşlardır. Hükümet raporlarının yanısıra madencilik şirketlerinin kendilerinin arşivlerini de kullanan Gürboğa, gıda kıtlığından muzdarip ve hastalığın kırıp geçirdiği madencilerin içinde çalıştığı ve yaşadığı son derece zor koşulları gün ışığına çıkarmaktadır. Aynı zamanda düşük ücretler ve yüksek enflasyona eşlik

eden gerçeklikleri ve mükellef emeğin insanların koparıldığı çevre köyler ve zirai üretim üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Gürboğa'nın kaynakları onu, bu işçilerin hiçbir şekilde pasif olmadığı ve seçenekleri sınırlı olsa bile tek parti devletiyle pazarlık etmeye çalıştıkları sonucuna varmaya yöneltmektedir; en azından Cumhuriyet Halk Partisi'nin vekilleri madencilerin ve ailelerinin şikâyetlerini açıkça duyuyorlardı. Ancak nihayetinde değişim, işçilerin eylemleriyle değil, 1945'ten sonra doğmakta olan çok partili siyasetin bağlamında meydana geldi: vekilleri seçecek olan seçmenleri tatmin etmesi gerektiğinin farkına varan Cumhuriyet Halk Partisi, Zonguldak kömür havzasında emeğe karşı yaklaşımını değiştirmeye ve iş mükellefiyetini tedricen kaldırmaya başladı. Ama bunu, 1947'de başlayarak kurulmasına izin verilen emek örgütlerinin dile getirdiği işçi şikâyetlerine karşılık verdiği için değil, verimliliği arttıracığı bahanesiyle yaptı.

Can Nacar da İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk sanayiinde çalışan işçilerin tarihini ele almaktadır. Özellikle devlet teşebbüsleri Sümerbank ve Etibank'ın sahip olduğu ve işlettiği belli maden ve fabrikalarda işçilerin çalışma koşullarını ve tecrübelerini, devletin onlara dayattığı sosyal ilişkilere nasıl meydan okuduklarını incelemektedir. Nacar, sanayi işçileri üzerine çalışan diğer Türk tarihçilerin eserlerinden faydalanmaktadır, ama onların gerçek işçiler yerine ideal tiplere yaptığı vurguyu eleştirerek önemli bir noktaya parmak basmaktadır.

Tespit etme şansına sahip olduğu fabrikaların gerçek kayıtlarından faydalanan Nacar, işçilerin kim olduğunu, nereden geldiklerini ve sanayi teşebbüslerinde nasıl çalışmaya başladıklarını belirlemektedir. Gürboğa gibi Nacar da Zonguldak kömür havzasında mükellef işçilerin içinde yaşadığı ve çalıştığı çok zor koşullara işaret etme kaygısı taşımaktadır. Bu koşullar sık sık yaralanma ve ölüme yol açarken, devlet kaçmaya çalışanların izini sürmüş ve cezalandırmıştır. Yine de çalışanlar arasındaki yüksek işten ayrılma oranları sadece devletin taleplerine teslim olduklarını değil, devletin kendisinin de Türkiye'nin milliyetçi tarih anlatısının sürekli olarak ima ettiği kadar etkin bir biçimde halka isteklerini dayatamadığını göstermektedir.

Nacar'ın araştırması enflasyon ve mal kıtlığı zamanında azalan reel ücretlerin Türk işçileri için getirdiği zorlukları açıkça ortaya koymaktadır. Gösteri düzenleme veya grev hakları yoktu, ama Nacar bunun işçileri birey veya grup halinde daha yüksek ücretler elde etmeye çalışmaktan alıkoymadığını göstermektedir; bazı durumlarda idarecilerin gerçekten de lehte davrandığı

sonucuna varmaktadır. Bu durum belki de devlet fabrikaları ve madenlerinin, işçilerinin pratik ihtiyaçlarıyla ilgilenmeye çalışmış olması gözönüne alındığında daha az şaşırtıcıdır: işçiler, kötü kalitesi nedeniyle bazen reddetse de, devlet işletmeleri gıda tedarik ediyorlardı; bazıları için lojman imkânları vardı, ama herkes için yoktu ve koşullar ideal olmaktan çok uzaktı. Sağlıksız koşullar kaçınılmaz olarak hastalıkların yayılmasına katkıda bulundu ve işçiler sık sık salgın hastalıklardan muzdarip oldu. Buna karşılık fabrikalar ve madenler, hastaneler kurdu, yaralı ve hasta işçiler için çeşitli sağlık hizmetleri sundu.

Bu kitaptaki son makalede Yiğit Akın sözü işçilere vermektedir. 1945'te çok partili siyasete geçilmesi ve kısa zaman sonra etkinlikleri bakımından sınırlı olsa da emek örgütlerinin ortaya çıkmasına, yazılı medyada eşi olmayan bir büyüme eşlik etti. Bu sadece İstanbul, Ankara ve İzmir gibi metropollerde değil, taşra illerinde de gerçekleşti. Ve çıkarlarıyla kaygılarını dile getirmek için yönünü yazılı dile çevirenler arasında işçiler de vardı. Bu şekilde Akın, sadece tek başına işçilerin kendilerine veya deneyimlerine değil, işçi olarak deneyimlerini tarif etmek için basında kullandıkları dile de bakmaktadır. Daha özeldir Akın 1940'larda ve 1950'lerde Türk işçi sınıfı kimliği ve siyasetini analiz etmektedir. Bu dönemde hükümetin emeğe yaklaşımında çarpıcı değişimler olsa da, Akın işçilerin kendilerinin başlattığı yeni bir söylemin ortaya çıkışını tespit etmektedir – eşitlik, adalet ve insan haklarıyla ilgili talepleri ifade eden bir söylem.

1945'ten sonra gazeteler, toplumdaki yerlerinin ve üretim süreçlerindeki rollerinin farkına varan işçiler arasında gelişen bir ortak kimlik algısına katkıda bulundu. Akın işçilerin hak taleplerini, 1945'ten sonra oy elde etmeye çalışan Demokrat Parti'nin retorikleriyle ilişkilendirmektedir. Tarihsel olarak aşağı toplumsal konumlarının bilincinde olan işçiler, buna karşı yayınlarında mücadele ettiler. Aynı zamanda komünizme karşı olduklarını da vurguladılar, hatta hükümet bu potansiyel tehdidi sol partileri ve işçi sendikalarını baskı altına almak için bir bahane olarak kullandığında bile buna devam ettiler.

İşçiler tarafından ve işçiler için üretilen gazetelerin sayfalarında Akın, işçileri korumayı ve koşullarını iyileştirmeyi hedefleyen yasaların uygulanmasına yönelik övgülerden ziyade, acımasız ve zalim olarak temsil edilen işverenlere karşı güçlü bir retorik bulmuştur. Kısacası bu yıllarda, işçiler iş yasasını ihlâl eden fabrikalara dikkat çektiğinden, güçlü bir hasmane ilişki sözkonusuydu. Aynı zamanda kanunun yanında olmayı ve gerekli değişikliklerin

gerçekten de uygulanmasını güvence altına almayı başaramadığı gerekçesiyle devlet eleştirisi alıyordu; sosyal adalet bir hayalden ibaretti. Gerçekten de devlet memurları ve sanayi teşebbüslerinin yönetimi, işçilerin yasanın tam uygulanmasından faydalanmamasını garanti altına almak için birlikte çalışmaya yöneldiler. Gazetelerinin sayfalarında işçiler karikatürler, röportajlar ve şiirler kullanarak temel saygınlık talebinde bulundular ve çok kârlı fabrikaları, çalışanların muzdarip olduğu kötü muamele ve sefaletle karşılaştırdılar. Düşük ücretler ve uzun çalışma saatleri, memurların fiziki kötü muamelesi gibi bir hayal kırıklığı kaynağıydı.

Bu kitaptaki makaleler hiçbir şekilde geç Osmanlı İmparatorluğu'nda veya Türkiye Cumhuriyeti'nde emeğin kapsamlı bir resmini sunmamaktadır. Ne yazık ki, makalelerden hiçbiri 1923 ve 1938 yılları arasında Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanlığı dönemi sırasında emeği de ele almamaktadır. Ancak bu, ne tek parti devletin toplum üzerindeki gücü nedeniyle ihmal edilebileceği anlamına gelmemekte ne de emek çalışmalarında zorunlu olarak ortaya çıkan teorik ve metodolojik sorunların hepsini ele almaktadır.

Yazarlar, ister daha yakın dönemin ister daha önceki dönemlerin gelişmelerini incelesin, bu önemli girişimde yer alanları temsil etmektedirler.⁴³ Türkiye'de araştırmacılar bir dizi monografi yayımlamaktadır ve bunun yanı sıra *Toplum ve Bilim* ve *Tarih ve Toplum* gibi dergilerde makaleler yayınlamaktadır.⁴⁴ Ayrıca Türk üniversiteleri, özellikle de Boğaziçi Üniversitesi'ndeki Atatürk Enstitüsü, görünürde giderek artan sayıda bir genç akademisyen kadrosuyla, emek tarihinin eleştirel ve kaynak temelli bir analizini ile-ri taşımaya girişmişlerdir. Bu kitaba katkıda bulunanların birçoğu, böyle kurumlarda kariyerlerine başlamışlardır.

Belli ki yapılacak çok şey ve gün ışığına çıkarılacak çok kaynak bulunmaktadır. Daha da önemlisi, Osmanlı ve Türk emek tarihi araştırmacılarının, düzenli bir şekilde daha geniş küresel emek tarihi alanına aktif olarak girmelerine ihtiyaç vardır. Bu noktada çok sayıda soru sorulmaya devam etmektedir ve Ortadoğu tarihçilerinin yapacak önemli bir katkıları vardır. Bu kitap o

43 Türkiye'de emeğin daha yakın dönemde bazı boyutlarına ilişkin değerli bir çalışma için bkz. Erol Kahveci, Nadir Suğur ve Theo Nichols (der.), *Work and Occupation in Modern Turkey*, New York, 1996.

44 Örneğin bkz. Engin Yıldırım, "İşçi Sınıfından Bir Kesit: Gebze Metal İşçileri", *Toplum ve Bilim*, 68 (1995), s. 158-163; Ahmet Makal, "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930'lu ve 1940'lı Yıllar", *Toplum ve Bilim*, 92 (2002), s. 34-70; Chris Hann ve Ildiko Bellér Hann, "Mazlum Olan Kim? Rize'deki Çay Üreticileri Örneği", *Toplum ve Bilim*, 88 (2001), s. 55-68.

yönde bir adımdır ve Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’ni ele alan yeni ve daha genç bir emek tarihçisi nesli çalışmalarına devam ettikçe, Ortadoğu’nun giderek daha fazla küresel emek tarihi ile ilgili söylemin bir parçası haline geleceği kuşkusuzdur. Bu ise hem Osmanlı İmparatorluğu’nun hem de Türkiye Cumhuriyeti’nin sosyal tarihinde ve 19. ve 20. yüzyıllarda bu iki devlette yaşayan insanların tecrübelerini karşılaştırma çabalarında önemli bir gelişme teşkil edecektir.

Amerika’da “Osmanlı Sokağı”: Peabody, Massachusetts’te Türk Deri İşçileri IŞIL ACEHAN

1908 itibariyle Osmanlı İmparatorluğu sadece ekonomi, siyaset ve toplum alanında değil, nüfus yapısında da çok sayıda değişime sahne oldu. 1908 Anayasası’yla birlikte özgürlük, eşitlik ve adalet Osmanlı eliti arasında bir yaşam biçimi haline geldi, ama Doğu Anadolu’daki Osmanlı halkı ekonomik zorlukla karşı karşıya kaldı. Bu zorluklarla mücadele etmeye çalışanlar Rumlar ve Ermeniler de dahil gayrimüslim Osmanlılarla sınırlı değildi, Türkler ve Kürtler de sefil koşullar içindeydi. Tek çözüm İstanbul’a veya belki de o dönemin kitlesel göçleri sırasında “Amrika” olarak anılan Amerika Birleşik Devletleri’ne göç etmekte. Osmanlılar başta Mamuret’ül Aziz’den (19. yüzyıl sonlarında Doğu Anadolu’da Harput, Malatya ve Dersim sancaklarını kapsayan bir Osmanlı vilâyeti) olmak üzere 1860’lar gibi erken bir tarihte bilinmeyen uzaklıktaki bu bilinmeyen ülkeye göç etmeye başlamış olsa da, ancak 1908’den sonra göç kitlesel hale geldi.

Talat S. Halman’ın belirttiği gibi “Türk terimi, 1923 yılından önce Osmanlı İmparatorluğu’nda veya 1923’ten sonra Türkiye Cumhuriyeti’nde doğmuş, kendisi veya ailesi Müslüman olan, Türkçe konuşan bir evde yetişmiş ve kendisini Türk olarak tanımlayan kişiye denir.”¹ Bu makalenin konusu olan Türkler bu tanım çerçevesinde tespit edilmiştir. Atfedilmiş ve ifade edilmiş kimlikler de göz önüne alınmaktadır: kendi kimliğini Türk olarak ifade etmiş ve dönemin gazeteleri ile Peabody sakinlerinin birinci elden anlatımlarıyla öy-

1 Talat S. Halman, “Turks”, Stephen Thernstrom, Ann Orlov ve Oscar Handlin (der.), *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* içinde, Cambridge, MA, 1980, s. 992-996.

le tariflenmiş kişiler. Osmanlı göçmenleri farklı etnik gruplardan olsa da, Kuzey Amerika'ya vardıklarında hepsi "Türkler" olarak tanımlandılar. Bu tanımlama katı bir şekilde etnik olarak tanımlanmış bir gruba işaret etmemiş, Osmanlıları ve Müslümanları bir grup içerisinde tanımlamak şeklindeki uzun süreli Batı geleneğini devam ettirmiştir. "Türk İmparatorluğu" veya "Türkiye" terimleri bile modern Türkiye'nin kurulmasından çok uzun zaman önce kullanılıyordu.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Suriyelilere de Türk dendiği olmuştur. Ama bu vaka çalışması Peabody'deki Türk deri işçilerini ele almaktadır ve bu işçilerin yüzde doksanından fazlası Harput vilâyetinden (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mamuret'ül Aziz ve Harput adları aynı yer için kullanılıyordu) göç etmiş olan Türkçe ve Kürtçe konuşan Alevi ve Sünnilerdi; Peabody'de de hiç Suriyeli bulunmuyordu. 1910 ve 1920 tarihli Peabody nüfus sayım kayıtları, şehrin pansiyonlarında Türkler ve Kürtlerle birlikte yaşayan Harputlu Ermenilerin de bulunduğunu göstermektedir, ama onların sayısı Peabody'deki deri fabrikalarında çalışan Türklerden çok daha azdı.

Yerel gazeteler ve nüfus sayım görevlileri Türkler ve Kürtler arasında bir ayırım yapmamıştır, çünkü çocukları onların Kürtçe konuştuğunu söylemesine rağmen (Dersimli Kürtlerin birçoğu gibi), Kürtlerin dili de "Türkçe" olarak kaydedilmişti; bununla birlikte Ermeniler, Ermenice konuşan insanlar olarak kaydedilmişti. Ayrıca yerel gazeteler ve New England'ın yerli halkı Kürtler ve Türkleri birbirinden ayırmayıp her iki grubu da Türkler olarak görürken, "Türkler" ile Ermeniler, Rumlar ve Sefaradlar gibi sayıları Türklerin sayısından çok az olan diğer Osmanlı grupları arasında bir fark görüyorlardı. Tabakhanelerde istihdam edilen diğer başlıca göçmen grubu Yunanistanlı Yunanlardı, ama onlar çoğu İstanbul veya İzmir'den gelen Türkiyeli Rumlarla aynı yerlerde toplanmışlardı.

TARİHYAZIMINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

Türklerin Amerika Birleşik Devletleri'ne göçü üzerine çok sınırlı ikincil literatür bulunmasına rağmen, konuya yönelik ilgi artmaktadır. Bu konunun çok uzun zamandır ihmal edilmesinin en önemli nedeni, bu Türk göçmenlerin yaklaşık yüzde doksanının 1920'lerin sonunda veya 1930'larda Türkiye'ye dönmüş olmasıdır.² Çok azı Amerika Birleşik Devletleri'nde uzun yıllar geçir-

2 Osmanlı göçmenlerini tespit etmek için 1900, 1910 ve 1920 tarihli Peabody, Massachusetts nüfus sayım mikrofilmlerinin her karesini teker teker gözden geçirdim. 1930 nüfus sayımında Türk göçmenlerin sayısı neredeyse yüzde elli azalma göstermiştir. İzleyen yıllarda Peabody şehir rehberi

miş ve orada aile kurmuştur. Diğer uluslardan olan göçmenler gibi, çok sayıda Türk göçmen, başından beri yaşlılıklarında rahat yaşamalarını sağlayacak kadar kendilerini ve ailelerini güvence altına almaya yetecek miktarda para kazandıktan sonra memleketlerine dönmeyi düşünüyordu. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Türk cemaati arasında artan iyimserlikle birlikte ve ABD'de yaşarken biriktirdikleri parayla toprak elde etmeyi uman Türkler, Ermeni olmayan diğer Osmanlılı gruplarla birlikte memleket topraklarına dönmeye başladılar.³ Bunun yanı sıra Türkiye'den göç tamamen yasaklanmamış olsa da, 1920'lerin göç kısıtlamaları ve köken ulus kotaları, doğu ve güney Avrupa ve Asya'dan insanların akışının önünü almıştı. Bu durum Amerika Birleşik Devletleri'nde aile birleşimini, eğer göçmenlerin böyle niyetler varsa bile hemen hemen imkânsız hale getirmişti.

ABD'ye Türk/Osmanlı göçü üzerine çalışmalar son beş yılda sürecin makro tarihinin inşa edilmesiyle ilerlemiş olsa da, buna ek olarak atılması gereken önemli adımlar vardır. Bugüne kadar yayımlanan ikincil literatürün çoğu ya sadece Osmanlı kaynaklarını ya da göçmenlerin bireysel anlatımlarını temel almaktadır. Fakat nüfus sayım kayıtları, askeri kayıtlar, gemi yolcu listeleri ve şehir rehberleri gibi Amerikan kaynakları her bir Osmanlı ferdi hakkında değerli bilgiler sağlamaktadır. Dolayısıyla daha ayrıntılı vaka çalışmaları yapılmalıdır. Rudolph J. Vecoli'nin neredeyse otuz yıl önce belirttiği gibi "Göç çalışmalarını yüzeysel genellemelerin ötesine taşıyacaksak, özgül göçmen gruplarının izini özgül kökenlerinden özgül varış noktalarına kadar süren bir dizi mikro çalışmaya ihtiyacımız vardır."⁴

Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun her biri farklı siyasete, ekonomiye, kültürel ve etnik terkiye ve tarihe sahip çeşitli bölgelerinden göç etmiştir. Göçmenlerin Amerika Birleşik Devletleri'nde bir dizi farklı bölgeye yerleşmiş olması, bu çeşitliliğin bir yansımasıydı ve her bir Osmanlılı grubu hem sosyal bakımdan hem de iş buldukları sanayi alanları bakımında farklı deneyimlere sahipti. Vecoli'nin vurguladığı gibi "onlarla ilişkilendirilen bu özgül kökenle-

Türklerin azalan sayısını göstermeye devam etmektedir. Yerel gazeteler ve Türk göçmenlerin to-
runlarıyla söyleşiler de, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını takip eden yıllarda göçmenlerin bir-
çoğunun Türkiye'ye döndüğünü ortaya koymaktadır.

3 Bkz. Kemal H. Karpat, "The Turks in America", *Les Annales de l'Autre Islam*, 3 (1995), s. 231-252, 235. Karpat, Hristiyanların üçte birinin ve Müslümanların muhtemelen yarısından fazlasının önce refah içinde yaşamak için memleketlerine döndüklerini kaydetmektedir.

4 Rudolph J. Vecoli, "The Formation of Chicago's 'Little Italies'", *Journal of American Ethnic History*, 2 (1983), s. 5-20, 5.

rin ve niteliklerin yerleşim, istihdam, siyaset, hareketlilik, etnisite ve asimilasyon sonuçları bakımından ne anlamlar taşıdığını sormamız gerek.” Dolayısıyla Amerika Birleşik Devletleri’ne Türk göçüne genel terimlerle yaklaşmak yanıltıcı olabilir. Örneğin bu vaka çalışması dikkate alındığında, Türkler Amerika Birleşik Devletleri’ne göç ettiği zaman onları birbirine bağlayan Türklük değil Harputluluktur.

Osmanlıların, New England’ın sanayi kentlerindeki askeri⁵ ve nüfus sayım kayıtlarının incelenmesi, neredeyse bütün Türkler ve Kürtlerin “Harput, Türkiyeli” olarak, Ermenilerin de “Harput, Ermenistanlı” olarak kaydedildiğini göstermektedir. Bakkal, fırın, berber ve kahvehane sahibi gibi kendi işlerini yapan çok azı haricinde, Türklerin pek çoğu deri sanayiinde ve deriyle ilgili diğer sanayilerde iş bulmuştu. Nüfus memurları kayıtları incelenirken Harput’un bir ülke olmadığını fark edeceklerdi ve bazen “Harput” çizilmiş, yerine “Türkiye” veya “Ermenistan” yazılmıştı.⁶

Mevcut literatür bu göçün, emek göçü olduğunu ve emek tarihi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamakta başarısız olmaktadır. Amerika’nın resmi ve gayriresmi kayıtlarından, mezarlık, yerel tarih, ABD iş ve göç kayıtlarından ve bireysel mülâkatlardan faydalanan bu makale, Amerika Birleşik Devletleri’ne Türk göçünü ele alan geleneksel yaklaşımdan ayrılmaktadır. Amerikan yerel ve ulusal gazeteleri, göç karşıtlığıyla (nativizm) bezemiş olsalar da, Türk göçmenlerin tarihinin izini sürmekte çok yararlıdır. Örneğin tüm doğu Massachusetts şehirlerinde yaygın bir şekilde dağıtılan *Salem Evening News*, 1919’lardan 1930’lara kadar her gün çoğunlukla “Polis İşleri” başlığı altında Peabodyli Türkler hakkında bir haber yapardı. Geç 19. yüzyıldan itibaren *New York Times* ve *Boston Globe*, ABD’ye Türk göçü üzerine haberler yapmaya başlayan iki ulusal gazeteydi. Ne yazık ki, Türklerin güçlü bir varlık gösterdiği Local No.1 United Leather Workers of America (Amerika Birleşik Deri İşçileri 1. No’lu Şube) kayıtları artık yoktur ve New England tarih derneklerinin kayıtlarında sadece birkaç sendika üyesinin resmi bulunmaktadır. Bununla birlikte *Salem Evening News*, sendika hakkında bilgi edinmek için çok yararlı oldu.

5 Amerika Birleşik Devletleri Birinci Dünya Savaşı’na katıldıktan sonra üç askerlik yoklaması yapıldı ve her erkek vatandaş olsun ya da olmasın yoklama yaptırmak zorundaydı. Askerlik kayıtları kişinin adı, doğum yeri ve tarihi, iş adresi, medeni hali ve fiziksel özellikleri gibi bilgiler vermektedir. Massachusetts’te Lynn, Salem, Peabody, Worcester ve Lowell’da yaşayan Osmanlılar hakkındaki 1917 ve 1918 yıllarına ait askerlik kayıtları, bunların büyük kısmının Harput’tan geldiğini göstermektedir.

6 Osmanlılar adları, anadilleri ve göçmenin doğum yerine göre tespit edilmiştir.

İlk Türk göçmenleri kendi özgül varış noktalarında incelemek, bunların toplumlarına uyum sağlayamayan ve Türkiye Cumhuriyeti kurulur kurulmaz memleketlerine dönen çaresiz köylüler olmadığını gösterecektir. Türk göçmenlerin birçoğu geçici olsalar da, çalıştıkları sektörlerdeki emek mücadeleleri bakımından önemli bir başarı elde etmişlerdir. 1960'larda Amerika Birleşik Devletleri'ne Türk göçü üzerine literatür, Türkiye'nin Karadeniz gibi göçmen gönderen belli bölgelerine odaklanmasına rağmen, bu çalışmalar Türklerin yoğun olduğu belli bir Amerikan sanayi sektörünü temel almıyordu; sundukları örnekler hademelik veya garsonluk gibi düşük ücretli geçici işlerde çalışan Türkleri de temel alıyordu.⁷

Dönemin Türk göçmenlerinin kimliğini değerlendirmeye alan ve bu makalede ele alınan son dönem çalışmalar, "ilk Türk göçmenler, güçlü bir Türk ulusal kimliğine sahip değildi, çünkü kendilerini Türk'ten ziyade Osmanlı veya Müslüman olarak görüyorlardı"⁸ şeklindeki yaygın yanılgıya düşmektedirler. Bu makale erken Türk göçmeninin kimliğini oluşturan temel unsurun, ülkesi veya dininden ziyade memleketi (bu örnekte Harput) olduğunu göstermektedir. Bu güney Anadolu köylülerini, Osmanlılar tek bir homojen varlıkmiş gibi "Osmanlılar" olarak görmek bir genellemedir. "Toprağı işleyen diğerleriyle birlikte İtalya Krallığı'na yönelik hiçbir vatanseverlik beslemeyen" güney İtalyalı göçmenler gibi, onların toprağa bağlılıkları da kendi memleketlerinin sınırları içerisinde kaldı. İşte bu nedenle nüfus sayım kayıtları incelenirken Harputlu Ermeni, Türk ve Kürtlerin geldikleri yerin mikrokozmosmik bir versiyonunu yeniden inşa eder gibi aynı pansiyonlarda kaldıkları görülecektir.⁹ Benzer şekilde, gemi yolcu listelerinde Harputlu Türklerin, Kürtlerin ve Ermenilerin Amerika Birleşik Devletleri'ne beraber yolculuk ettikleri görülecektir.¹⁰ Harputlu olmanın yanı sıra Türklerin birço-

7 Bkz. Müzeyyen Güler, *Okyanus Ötesine: ABD'de Türk Göçmenler*, İstanbul, 2004; Lisa DiCarlo, *Migrating to America: Transnational Social Networks and Regional Identity among Turkish Migrants*, Londra, 2008.

8 İlhan Kaya, "Shifting Turkish-American Identity Formations in the United States", doktora tezi, The Florida State University College of Social Sciences, 2003, s. 100.

9 Rudolph J. Vecoli, "Contadini in Chicago: A Critique of the Uprooted", *The Journal of American History*, 51 (1964), s. 404-417, 407. Vecoli belirtmektedir ki güney İtalya köylülerinin, köylerine bağlılıkları *companionismo* şeklinde adlandırılmaktadır. Bu *contadino*'nun dünyasının kendi kasabasının *campanile*'sinin, yani kilise çan kulesinin gölgesiyle sınırlı olduğunu ifade eden mecazi bir kullanımdı.

10 Yolcu listeleri bir yolcunun adı, memleketi, dili, göç tarihindeki yaşı, yol ücretinin kim tarafından ödendiği, varış noktasının neresi olduğu, bir akraba veya arkadaşının yanına gidip gitmediği, mesleği veya işi ve kiminle buluşacağı da dahil olmak üzere değerli bilgiler sağlamaktadır. Bu formlarda tedrici bir değişim ve göçmenlere ilişkin daha çarpıcı bir tarif, federal hükümetin ABD'ye gö-

bilgilerin bir sonucu olarak başlamıştır. Harput'taki ilk Amerikan Dış Misyonlar Komisyon Heyeti'nin ilk misyonerleri George W. Dunmore ve eşiydi ve 1851'de Harput vilâyetine gönderilene kadar İzmir'de yaşamışlardı. 1878 yılında Harput misyonunda Fırat Koleji'nin kurulmasından sonra göçmenlerin sayısı önemli ölçüde arttı. Osmanlı'nın resmi görevlileri bu denetimsiz göçü sınırlamaya çalıştılar ama başarısız oldular. Müslümanlar Hristiyan eğitiminden uzak durdukları için özellikle Ermeniler bu misyonun okullarında eğitim aldı ve bu Ermeniler 1860'lar gibi erken bir tarihte Amerika Birleşik Devletleri'ne giden ilk grup oldular. Amerikan konsolosunun raporuna göre Mamuret'ül Aziz vilâyetinde 16 Amerikan vatandaşı vardı ve 260 Osmanlı Ermeni'si Amerika'nın Harput konsoloslğunun açıldığı yılda Amerikan vatandaşı olmuştu. Yıldan yıla Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Ermenilerin sayısı artış gösterdi. Harput'tan New York ve Boston gibi şehirlere giden göçmenlerin sayısı yılda üç bine ulaştı.¹³

Hem Fırat Koleji'nin hem de Ermeni Protestan Kiliseleri Derneği'nin örgütlü çabalarıyla Harput'tan göç edenlerin sayısı Amerika Birleşik Devletleri'ne göçmen gönderen tüm bölgeler arasında en yükseği oldu.¹⁴ Göçü teşvik etmek hiçbir zaman misyonerlerin resmi politikası olmasa da, göçmenlere gidecek yer, giriş bilgisi ve bazen de eğitim fırsatları sağlıyorlardı. Ancak yeni dünya hakkındaki söylentiler ve ülkelerindeki baskıcı siyasi koşullar ve kriz halindeki ekonomiyle birlikte Amerikan misyonerleriyle temas etmeleri göç için güçlü saikler sunuyordu. Harput'taki Amerikan konsolosları, Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Ermenilerin beşte dördünün Harput'tan geldiğini tahmin ediyorlardı.¹⁵ Worcester'dan bir Ermeni, Washington'daki Türk konsoloslğuna bir mektup yazarak Harput'un Hüseyin köyünden bir başka Ermeni Gaspar Nahigyan'ın hem İstanbul'da hem de ABD'de, Ermenileri göç etmeye teşvik eden acentalar açtığını belirtiyordu. Ayrıca Müslümanların bile Harput'taki misyonerlerin tavsiyesiyle Amerika Birleşik Devletleri'ne göç ettiğinden bahsediyordu.¹⁶

Bir başka Ermeni göçmen Tophaneliyan 1892 yılında bu Müslü-

¹³ Bu bilgi şurada verilmiştir; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003, s. 197 ve şu kaynaktan türetilmiştir: Joseph Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Minneapolis, MN, 1971.

¹⁴ Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 195-197.

¹⁵ Barbara J. Merguerian, "Kharpert: The View from the United States Consulate", Richard G. Hovannisian (der.), *Armenian Tsopk/Kharpert* içinde, Costa Mesa, CA, 2002, s. 273-325, 281.

¹⁶ Recep Karacakaya ve diğ., *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, 2 cilt, Ankara, 2007, I, s. 36-37.

manların koşullarından bahsettiği bir mektup yazdı. Amerikan misyonerlerin iş vaadiyle Anadolu'daki bazı Müslümanları kandırdığından, onları göçe teşvik ettiğinden ve sonra Hristiyanlığa döndürdüğünden şikâyet ediyordu.¹⁷ Bu haber Osmanlı hükümetine ulaştığında, Amerika Birleşik Devletleri'nde bir soruşturma yapıldı. 1892'de Washington'daki Osmanlı heyeti, Hariciye Nezareti'ne bir rapor göndererek 200 civarında Müslümanın hâlâ Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğunu belirtti ve bu insanların önemli miktarda para kazanma amacıyla gelen yoksul ve vasıfsız işçiler olduğunu kaydetti.¹⁸ Osmanlı hükümeti 1893 gibi erken bir tarihten itibaren bu durumdan haberdardı, çünkü Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Müslüman vatandaşları, ev sahibi toplumun adetlerini ve dilini öğrenmemiş, bu yüzden de sefil koşullar altında yaşıyordu.¹⁹ Müslümanların göç etmesi yasaklanmış olsa da, yabancı işçilerin Amerika'da çalışmak üzere getirilmesi pratiğini yasadışı kabul eden ABD'nin 1885 tarihli Sözleşmeli İşçi Yasası, Osmanlı hükümetinin imparatorluk içindeki diğer dinî grupların göç etmesini yasaklamasına yol açtı. Bununla birlikte kaçak göç devam etti ve Osmanlı'nın göç politikası sürekli değiştiği için tutarlı bir politika-dan bahsetmek imkânsızdır.

Ekonomik nedenlere ek olarak zorunlu askerlik hizmeti ve siyasi kaygılar da Osmanlı'dan göçü etkiledi. Nüfus kayıtları Balkan Savaşları sırasında ve öncesinde Osmanlı'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne göçte önemli bir artış olduğunu göstermektedir. Geleneksel olarak gayrimüslimler askere alınmazdı ve bunun karşılığında cizye öderlerdi. Ancak 7 Ağustos 1909'da anayasa değişikliğiyle imparatorluğun tüm halklarının askerlik mecburiyeti olduğu fermanı verildiğinde bu durum sona erdi.²⁰ Balkan savaşları sırasında ordu için askere ihtiyaç olduğunda bazı gayrimüslimler askerlikten kurtulmak için Amerika Birleşik Devletleri'ne kaçtılar.

Savaşmaya gönülsüz olanlar sadece gayrimüslimler değildi; Jön Türklerin yönetiminden hayal kırıklığına uğrayan Müslümanlar da Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiler. Peabody'deki Rum bir tüccarın kaydettiği gibi neredeyse bütün Türkler "Türkiye'nin Asya topraklarındaki Harput'tan geliyorlar ve onlar bu ülkeye Türkiye'deki mevcut hükümetten bıkmış oldukları ve savaşmayı hiç arzu etmedikleri için geldiler". Ayrıca belirtmiştir ki "birçoğu

¹⁷ Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 197.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri [bundan sonra BOA], 20 Ekim 1892, Klasör no. 7, Dosya no. 27.

¹⁹ BOA, 31 Temmuz 1893, Klasör no. 14, Dosya nı. 1311M-044.

²⁰ Bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* Ankara, 1996, s. 120-129.

İstanbul'a gitmek için evlerini arkada bıraktı, çünkü Harput'ta geçinmek çok zor ve zorunlu askerlikten kaçmak için de bu ülkeye geldiler."²¹ Hem gayrimüslimler hem de Müslümanlar askerlikten ve rezil sefalet hayatından kaçmak için Amerika'ya gittiler. ABD limanlarına varan gemilerin yolcu listeleri belli bölgelerden çok sayıda Ermeni, Türk ve Kürt'ün Amerika Birleşik Devletleri'ne beraber seyahat ettiğini göstermektedir. Gemilerde listeleri yapanların Osmanlı kültüründen ve isimlerinden bihaber olması nedeniyle isim ve memleketlerde yazım hataları olsa da, gemi yolcu listeleri özellikle 1911 ve 1913 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'ne giden çok sayıda Ermeni, Kürt ve Türk'ü içermektedir.

PEABODY, MASSACHUSETTS: "DÜNYANIN DERİ BAŞKENTİ"

19. yüzyılın sonuna doğru Massachusetts'in kuzey kıyısındaki Lynn, Salem ve Peabody gibi şehirler hızla deri üretimine bağlı hale gelmeye başlamışlardır. New England'da Essex County'nin Haverhill, Woburn, Lynn, Salem ve Peabody gibi şehirleri, deri üretimi ve deriyle ilgili işlerle birbirine bağlanmıştı. Lynn dünyanın kadın ayakkabısı üretimi merkezi haline gelirken, Haverhill "Kraliçe'nin Terlik Şehri" olarak biliniyordu.²² Peabody 10.233.573 dolarlık yıllık ücretle 8.676 işçi istihdam eden ve yıllık üretimi 52.906.722 dolar olan 91 sanayi tesisiyle dünyanın en büyük deri üreticisi olarak tanınmıştı.²³ Aşağıdaki rakamlar Peabody deri sanayisinin hızlı büyümesini göstermektedir (Tablo 1.1).

Sularının yüksek kalitesi nedeniyle tercih edilen Salem ve Peabody'de hayvan derisini işlenmiş deriye dönüştürmek için gerekli olan tabaklama işi, 1600'ler gibi erken bir tarihte başlamıştır. 1860'lardan 1880'lere kadar başta koyun postu üretimi olmak üzere Peabody'deki deriyle alakalı sektörler önemli bir büyüme sağlamıştır. 20. yüzyılın başında tabakhanelerde ve ilgili işlerde vasıfsız işçi talebinde önemli ölçüde artış meydana gelmiş ve bu talep, iş aramak için Peabody ve Salem'e göç etmeye başlayan Türkler ve Yunanlar (çoğunlukla Yunanistan'dan) tarafından karşılanmıştır.²⁴ Peabody'deki en büyük tabakhane, Chicago, Illinois'de kurulan muazzam et kombinası Swift Company'nin sahip olduğu A.C. Lawrence Deri Şirketi'ydi. 1910'larda A. C.

²¹ "Peabody Turks are Numerous", *Salem Evening News*, 16 Temmuz 1912.

²² "Industrial Trail Brochure", *National Park Service*, 2007, Peabody Library, Main Branch.

²³ John A. Wells, *Peabody Story: Events in Peabody's History 1626-1972*, Salem, 1972, s. 428.

²⁴ Thomas Carroll, *Historical Sketch of the Leather Business in Peabody*, George Peabody Deri Müzesi Arşivleri'nde yayımlanmamış tarihsiz elyazması.

Lawrence Peabody'de üç tabakhane işletiyordu ve çoğunluğu Türk ve Yunan göçmenler olmak üzere kabaca 1700 kişiyi istihdam ediyordu.²⁵

TABLO 1.1
Peabody, MA İçin Sanayi İstatistikleri

	1900	1914
Tesis sayısı	161	77
Yatırılan sermaye	4.437.229 \$	21.280.990 \$
Ortalama ücretli işçi sayısı	2881	5916
Toplam ücretler	1.384.126 \$	3.595.891 \$
Kullanılan malzemenin maliyeti	4.583.297 \$	12.243.486 \$
Ürünlerin değeri	7.262.647 \$	18.441.906 \$

Kaynak: Wells, Peabody Story, s. 395.

Osmanlı Göçmenlerinin Deri Sanayisinde İstihdamı

Peabodyli bir tabakhane müteşebbisinin “Türkler dünyada en güçlü ve en çok çalışan insanlardır” diye duyduktan sonra 500 Türk’ü Peabody’ye getirdiğine dair bir hikâye vardır.²⁶ Özellikle tabakhane işi “iğrenç ve zor” bir işti ve yerli işçiler bilhassa bol miktarda kimyasal kullanılarak derinin yıkandığı ve tıraşlandığı “alt katta” bu işleri yapmaya gönülsüzdü. Bu zorlu işin en zor kısmı alt katta çalışmaktı, ama deri üretiminin temeli de buydu.²⁷ Dolayısıyla Peabody, Lynn ve Salem ekonomilerinin şiddetle bağımlı olduğu tabaklama işini sürdürmenin tek yolu göçmen emeğine bel bağlamaktı. Türkiye’den yapılan bu “kas gücü drenajı”, 20. yüzyılın ilk birkaç onyılında Peabody’de bir Osmanlı mikrokozmosu oluşturacaktı. Alt kat işi Peabody ve Salem’deki Türklerin hayatını da şekillendirecek ve onları sanayi işçilerine dönüşme sü-

25 Çalışanların sayısı şuradan alınmıştır: L. N. Mannion, *Local 21's Quest for a Moral Economy: Peabody, Massachusetts and its Leather Workers, 1933-1973*, Saarbrücken, 2008. Geç 1930'larda A. C. Lawrence yaklaşık 3.700 işçi istihdam ediyordu.

26 “Peabody’s Greeks and Turks - Rivalry Strong as Coffee”, *Daily Evening Item*, 21 Temmuz 1981.

27 Alt katta gerçekleştirilen işlemler arasında sertleştirme ve asortlama, badana, tabaklama ve kurutma yer alıyordu. Bu süreçte kullanılan yöntemler ve kimyasallar zaman içinde değişim göstermiş olmasına rağmen, büyük bacak ve küçük bacak deriler ilk olarak alt kata getirilirdi. Daha sonra büyük bacak deriler tüm kir, kan ve tozu temizlemek için yıkanırđı. Kalan kılları temizlemek için büyük bacak deriler su ve kalsiyum hidroksite (kireçlik) batırılırdı ve sonra aynı boyuta ulaşacak şekilde kesilirdi. Sonra kalan et parçalarını ayırmak için makinelere koyulurlardı. Yıkama aşamasında deriler kimyasallarını gidermek ve istenmeyen parçaları ayırmak üzere yıkama suyuna batırılırdı ve sonra da dört-altı saat süreyle asitli çözeltide bekletilirdi. Deriler iki tabaka halinde kesilirdi: sırça deri ve yarma deri (sonra süet olur). Son olarak deri parçalar birleştirilerek veya yapıştırılarak asılır ve kurutulurdu; arzu edilirse renk uygulanarak finisaj yapılır ve ölçülüp sevk edilirdi.

recinde akrabalık bağlarına giderek daha fazla bağımlı hale getirecekti. Tamara Hareven'in kaydettiği gibi,

Fabrikada akrabaların karşılıklı bağımlılığı, akrabalığın yaşamın tüm boyutlarında güvenlik ve yardımın tam kaynağı olarak yerine getirdiği daha geniş rolün bir parçasıydı. Aile içinde akrabalar hem rutin bazda hem de sıkıntılı zamanlarda yaşamın tüm akışı boyunca önemli bir destek sağlamıştır. Akraba yardımı hem işsizlik ve grev gibi sanayi sisteminin dayattığı güvensizliklerle hem de çocuk doğumu, hastalık ve ölüm gibi şahsi ve ailevi bunalımlarla baş etmek için kilit önemdeydi.²⁸

Peabody tabakhanelerinde istihdam edilen Osmanlıların birçoğu akrabalık bağlarıyla birbirlerine bağlıydı veya memleketlerinde komşuluk etmişlerdi. Dolayısıyla karşılıklı bağımlılık, özellikle de aynı etnik kökenden gelenler arasında, Amerika Birleşik Devletleri'nde hayatta kalmanın özünü oluştuyordu. Akrabalık bağları ve işle ilgili bilginin dolaştığı toplumsal ağlar, tabakhanelerde belli işlere daha kolay ulaşılmasını sağlıyordu.

Peabody'de veya çevre illerde yaşayan New England Türkleri için Boston'un yaklaşık otuz kilometre kuzeydoğusundaki Peabody, Türk cemaat yaşamının merkeziydi. Ahmed Emin Yalman 1911'de Peabody'yi ziyaret ettiğinde şehirde 1.000 Türk'ün yaşadığını tahmin ediyordu.²⁹ 1916'da *Salem Evening News* tabakhanelerin alt ve üst katlarında 1.600 Türk işçinin istihdam edildiğini kaydediyordu. Mehmed Fuad (Umay) 1923'te Türklerin sayısını 600 olarak vermişti.³⁰ Peabodyli yerel bir tarihçi John A. Wells bir noktada Peabody, Salem ve Lynn'deki Türklerin toplam sayısının 2.000'in üzerinde olduğunu, ama sadece 644'ünün bizzat Peabody'de yaşadığını iddia etmektedir. Peabody'nin 1915'teki on yıllık nüfus sayımı, Türkiye'den gelen insanların sayısını 561 olarak vermektedir (Suriye ve "Ermenistan" hariç; burada Ermenistan ifadesiyle sayıları 20 olarak verilen Ermeniler kastedilmektedir).³¹ Peabody nüfus sayım kayıtları, 1920'de 280 gibi³² çok düşük sayılar verse de, Peabody tabakhanelerinde çalışan pek çok Türk Salem ve Lynn'de

28 Tamara Hareven, *Family Time and Industrial Time: The Relationship between the Family and Work in a New England Industrial Community*, New York, 1982, s. 101.

29 Naki Konyalı, "Ahmet Emin Yalman'ın Kaleminden Amerika'daki Göçmen Türkler", *Toplumsal Tarih*, 92 (2001), s. 26-30.

30 Mehmed Fuad, *Amerika'da Göçmen Türkler ve Gördüklerim*, İstanbul, 1925.

31 Director of the Bureau of Statistics, *The Commonwealth of Massachusetts, The Decennial Census 1915*, Boston, MA, 1918.

32 On yılda bir yapılan federal ABD nüfus sayımlarında kaydedilen Osmanlılar, ad, anadil ve göçmenin doğum yeri temelinde tespit ediliyordu.

Resim 1.1. Boston Mat Deri Şirketinin “alt katı”, Walnut Caddesi, Peabody, Massachusetts, 1919. (Peabody Enstitüsü Kütüphanesi arşivlerinden, Peabody, Massachusetts, izin alınarak kullanılmıştır.)

de yaşıyordu. Lynn ve Salem yakın şehirler olduğu için, buralarda Peabody tabakhanelerine ulaşmak zor değildi.

“Osmanlı Sokağı” ve Kahvehaneler

Peabody'deki Walnut Sokağı, Essex County'deki Türk ve diğer Osmanlı göçmenler için boş zamanlarını geçirdikleri merkezdi. 1910'larda Walnut Sokağı boyunca yayılan çeşitli Türk ve Yunan kahvehanelerinin kurulmasıyla, bu sokak kahvehanelerin Mekke'si olarak anılmaya başladı ve sokağa “Osmanlı Sokağı” dendi. Sokağın bir diğer adıysa “Peabody'nin Berberistanı”ydı. Türklerin ve Yunanların pazar günleri kahvehanelerde kumar oynayıp bazen de çoğu memleketleriyle ilgili olmak üzere küçük meseleler nedeniyle kavga ettiğini tanık olan şehir sakinleri bu adı vermişti. Kahvehane Türk göçmenlerin sanayi sistemine uyum sağlama sürecinde bir güvenlik supabıydı. Herbert Gutman'ın kaydettiği gibi: “Amerikan işçi sınıfı, ülke içinden ve dışından gelen, sanayi toplumuna sanayinin gerekleriyle ve ruhuyla ilişkili olmayan de-

Resim 1.2. J. A. Lord Jr. deri atölyesinden 1906 yılına alt bir görüntü. Bu üç deri işçisi orijinal resimde Büyük Yunan, Yunan M. ve Yunan D. Olarak kaydedilmiş. Deriler tahtanın üzerine yatırılmış ve kıllar veya alt deri, yağlar ve kaslar traşlanmış; bu süreçte traşlama denir. Fotoğraf hakkında bilginin alındığı kaynak: Ted Quinn, Peabody's Leather Industry (Charleston, SC, 2008), s. 12. (Peabody Tarih Derneği arşivlerinden, Peabody, Massachusetts; izin alınarak kullanılmıştır.)

ğerleri ve çalışma tarzlarıyla diğer alışkanlıklarını getiren köylüler, çiftçiler, zanaatkârlar ve gündelikçi işçilerin karışmasıyla sürekli olarak değişiyordu.”³³

TABLO 1.2
Peabody, Massachusetts'te 1910 İtibariyle Yabancı Ülke Doğumlu Nüfus

İrlandalı	1469
Rus	765
Kanadalı	659
Türk	644
Yunan	515
İngiliz	247
Fransız Kanadalı	201
Portekizli	187
Avusturyalı	175

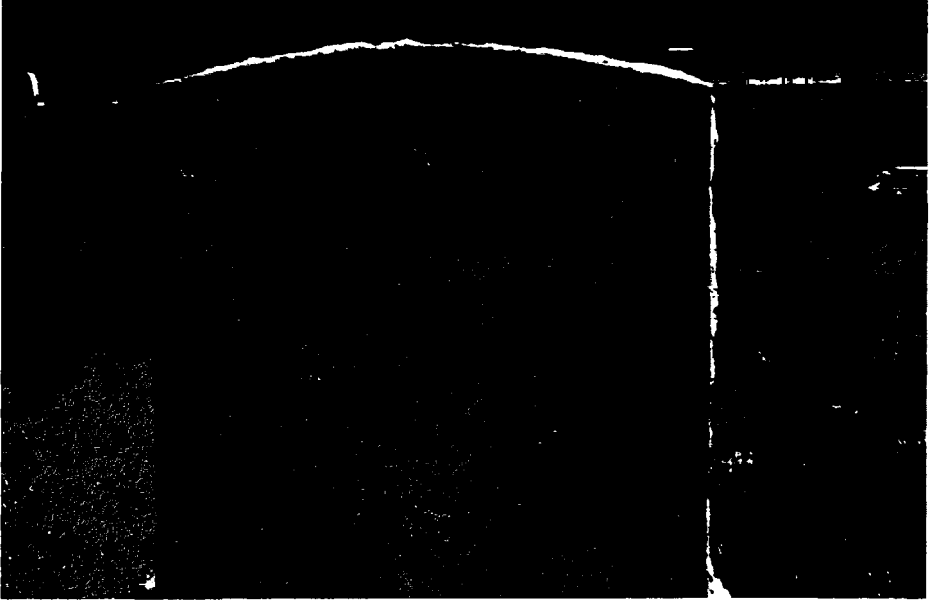
Kaynak: Wells, Peabody Story, s. 386.

Kahvehaneler ayrıca memlekette haber aldıkları yerlerdi. Frank Ahmed'in de belirttiği gibi “memleketin manzarası onları gerçekten ilgilendiriyordu, çünkü birçoğu bir gün geri dönmeyi planlıyordu”. Kahvehaneler memlekette uzakta, memleketin bir parçasıydı. “Çok az ev içi sorumluluğa sahip bir Türk erkeği, tabakhane'deki 8-12 saatlik zorlu işin ardından arkadaşlarıyla toplanıp keyif sürebilirdi”. Kahvehaneler yeni gelen göçmenleri eski köylülerle bir araya getiriyordu: “bu, memlekette özlemi duyulan haberlerin alışverişinin yapıldığı yerdirdi”. Bu bakımdan kahvehane, Amerika'da Türk göçmeninin hayatta kalması için vazgeçilmezdi. Türk göçmenine tam bir Türk ortamı sağlıyordu ve kendisine iş bulabilecek akraba veya dostu da içerebiliyordu.³⁴ Kahvehane ve “Osmanlı Sokağı”, kendi ülkelerinde köylü ve çiftçi olan Türk (ve aynı şekilde Yunan) işçilerin ilk kez karşı karşıya kaldıkları sanayi koşullarının baskılarına verdikleri bir tepkiydi. Kahvehanede çaresiz köylüler değil, sanayi sistemiyle baş etmek ve büyüdükleri topraklardan binlerce kilometre uzakta yeniden bir memleket inşa etmek konusunda birbirlerine destek olan bir grup insandı.

Pek çok Türk deri işçisi Walnut Sokağı'nda veya tabakhanelere yakın diğer sokaklarda pansiyonlarda kalıyorlardı. Peabody'nin deri sanayisi büyüdükçe, ihtiyaç duyduğu emek gücü de arttı. 1910 yılı itibariyle Peabody'nin

³³ Herbert Gutman, *Work, Culture, and Society in Industrializing America: Essays in American Working-Class and Social History*, New York, 1976, s. 15.

³⁴ Frank Ahmed, “The Coffee House: An Anatolian Social Center”, 15 Şubat 1996, <http://www.b-info.com/places/Turkey/news/96-02/feb15.tk> [son erişim tarihi 2 Mayıs 2009].

Resim 1.3. Peabody, Massachusetts'teki Cedar Grove Mezarlığı'nda bir Türk mezarı. Amerikalı mezartaş oymacıları, Osmanlıca'yı benzeterek taş oya biliyorlardı. Mezarındaki Osmanlı yazısı Halid Naman'ın Diyarbakır vilâyetinden geldiğini belirtmektedir. (Fotoğraf yazar tarafından 2007'de çekilmiştir.)

nüfusu 15.721'e, yabancı ülke doğumlu sakinlerin sayısı 5.347'ye ulaştı.³⁵ Yukarıdaki Tablo 1.2 Peabody'deki en çok nüfusa sahip yabancı ülke doğumlu sakinlerin dağılımını göstermektedir.

Çoğu yabancı işçi şehrin uzun ömürlü özelliklerinden olan ve yatak, yemek ve en düşük kira imkânını sunan pansiyonlara yerleşmişti. Türkler Peabody'ye geldiğinde onlar da genellikle "bekâr yurdu tarzı barınma koşullarıyla Türklere güvenlik hissi veren" pansiyonlarda yaşamışlardı.³⁶ Wells, Lower Main caddesindeki bir pansiyona "101 Türk'ün evi" dendiğini kaydetmektedir. Pansiyonlar düşük maliyetli yatak ve yemek sağlayarak insanların para biriktirmelerine yardımcı oluyordu. Ve bazen müteşebbis bir göçmen bir ev kiralar ve kendi memleketinden veya başka ülkeden göçmenlerin kendisiyle yaşayacağı bir düzen ayarlardı. Pansiyonlarda yemek için ve tabakhanelerdeki aralar için kültürel olarak yabancı olmayan yemekler hazırlamak

³⁵ Wells, *Peabody Story*, s. 386.

³⁶ Frank Ahmed, *Turks in America: The Ottoman Turk's Immigrant Experience*, Washington DC, 1986, s. 29-87.

üzere muhtemelen temizliği de yapacak bir aşçı tutulurdu. Deri fabrikalarındaki sıcaklık sayesinde, insanlar yemeklerini ve çaylarını sıcak makinelerden birinin üzerine koyarak kolaylıkla ısıtabilirlerdi.

Pansiyonlarda yaşamak bazı avantajlar sağlasa da, tabakhane ve pansiyonlardaki olumsuz sağlık koşulları tüberküloz gibi bulaşıcı hastalıkları kapma riskini arttırıyordu. Bu hastalıklar ya ölümle sonuçlanıyor ya da en iyi durumda memlekete erken dönüş anlamına geliyordu. Pek çok Türk'ün geçmişte çalıştığı ve temiz bir tabakhane olarak bilinen A. C. Lawrence'ta 1950'lerde çalışmaya başlayan Bill Toomey'nin kaydettiği gibi "OSHA [Federal İş Sağlığı ve Güvenliği İdaresi] bugün oraya girmenize bile izin vermezdi." Toomey merak ediyordu: "kim orada oturup öğle yemeğini yiyebilirdi ki. Her yerde kan ve deriyle, benzer şeyler vardı."³⁷ Peabody'deki Cedar Grove Mezarlığı'nda gömülü 51 Türk'ün çoğunluğu 1917'de aynı yıl içinde tüberkülozdan ölmüştü.³⁸ Cedar Grove Mezarlığı kayıtları göstermektedir ki kırklarına ve ellilerine kadar yaşayanlar, muhtemelen her gün karşı karşıya kaldıkları muazzam miktardaki kimyasalın yanında, kahvehanelerde sigara içme alışkanlıkları nedeniyle kanser ve kalp hastalıklarına yakalanmışlardı.³⁹

"Her Milletten İnsan Peabody Tabakhanelerinde Çalışıyor"

Türkler şehrin diğer sakinleri ve tabakhane işverenleri için bir bulmaca gibiydi. Farklı bir dilleri olan ve Peabody'deki ilk ve tek Müslüman cemaat olan Türkler, Angloamerikanlar ve Avrupalı göçmenler tarafından her zaman hoş karşılanmıyordu. *Salem Evening News*'te yayınlanan "Her Milletten İnsan Peabody Tabakhanelerinde Çalışıyor: Onları İdare Etmenin Güçlükleri" adlı bir haber, Türklerin birçok işveren için çok şaşırtıcı olduğunu, çünkü dillerinin ve adetlerinin normal Amerikalılarınınkinden çok farklı olduğunu kaydediyordu. Haber şöyle devam ediyordu: "çoğu Muhammedî gibi görünüyordu". Habere göre Türkler "Yunanlardan nefret ediyor"du. Yunanlar ve Türkler en ufak bir tahrik nedeniyle bile kavga edecekleri için "işyerinde Yunanları ve Türkleri bir araya koymak, neredeyse ateşle barutu yan yana koymak kadar kötü olurdu" ve bu iki grup farklı yerlerde veya farklı görevlerde çalışmalıydı.⁴⁰

Yerel ve ulusal gazeteler Türkler ve Yunanları kavga eden tek gruplar-

37 "Retired Leather Workers Tell What it was Like", *The Salem News*, 29 Nisan 1980.

38 Ahmed, *Turks in America*, s. 29-83. Wells, *Peabody Story*, s. 387.

39 Mezarlıkta bulunan Noter Ofisi'ndeki Cedar Grove Mezarlığı kayıtları her birey için isim, ölüm tarihi ve yeri, ölüm zamanında yaş ve ikamet adresi, ölüm nedeni bilgilerini sağlamaktadır.

40 Wells, *Peabody Story*, s. 388.

muş gibi göstermesine rağmen, diğer sanayi kollarında pek çok etnik grup arasındaki münakaşalar, çoketnili bir ortamda sanayi yaşamının bir parçasıydı. Hareven'a göre:

Etnik çatışmalar işçiler arasındaki en bölücü kuvvetti. [...] Patronların ve ara kademe idarecilerin etnik kökene göre uyguladığı ayrımcılık ve iş ayrımı, işçiler arasında etnik çatışmalarla karşılığını buluyordu. Jean Chagnon kart salonunda aracıyken farklı etnik gruplar arasında sık sık meydana gelen kavgaları ayırdığını hatırlamaktadır. "Hot Dog dedikleri Polonyalı bir adam ve Kaiser dedikleri bir Alman vardı, büyük uzun bir bıyığı vardı. Bu kavgaları ayırmak zorundaydım. Birbirlerine gerçekten yumruklar savuruyorlardı. Of, bir sürü kavga ayırdım."⁴¹

Türklerin ve Yunanların sadece tabakhanelerde değil, yaşadıkları sokakta da fiziksel temas içinde olmaları, özellikle anavatandaki çatışma dönemleri sırasında olumsuz bir etken olmuş olabilir. Örneğin, Ahmed'e göre Osmanlıların içinde yaşadıkları evlerin birbirine yakınlığı iki millet arasında bazı mücadelelere yol açardı, çünkü "dikkatsiz bir söz veya tehdit, gerçek veya hayali olsun, sokakları kavga eden adamlarla doldurabilirdi". Eğer bir Türk saldırı altındaysa, diğer Türkler de evlerinden "genellikle büyük bir tahata parçası veya ellerine geçen ağır herhangi bir cisimle, çarpışmaya hazır halde" sokaklara dökülürdü.⁴²

Türk Deri İşçilerinin Yeni Bir Kültüre Uyum

1910 yılında Dillingham Komisyonu'nun hazırladığı raporlarda gösterildiği gibi, Türk göçmenlerin büyük bir kısmı kırsal bölgelerden gelmişlerdi ve Amerika Birleşik Devletleri'nde vasıfsız işçiler haline gelen çiftçi-köylülerdi. Araştırılanlar arasında Wisconsin, Delaware, Pennsylvania ve Massachusetts'te tabakhane ve deri finisaj (deriye en son kullanılma özelliklerini veren işlemler) tesislerinde çalışan 438 Türk hanesi yer alıyordu.

Tablo 1.3'ün gösterdiği gibi, raporda incelenen gruplar içinde Türkler, kendi memleketlerinde ücretsiz olarak çalışmış işçiler arasında en yüksek orana sahipti. Türk işçilerin neredeyse hepsinin kendilerini tarım işçisi veya çiftçi olarak tanımlamasına rağmen, Harputlu Türk göçmenlerin soyundan gelenlerle yapılan mülâkatlar, 1907'de 60 kişi olmak üzere bir kısmının Harput, Mezre, Malatya ve Eğin sancaklarını içine alan Harput vilâyetinin tabak-

41 Hareven, *Family Time and Industrial Time*, s. 149.

42 Ahmed, *Turks in America*, s. 30-31.

TABLO 1.3
Amerika Birleşik Devletleri'ne Geldikleri Zaman 16 Yaşında veya Daha Büyük Yaşta Olan
Yabancı Ülke Doğumlu Erkeklerin Gelmeden Önceki Meslekleri, Bireyin Irkına Göre

Bireyin ırkı	Rapor verenerlerin toplam sayısı	Zanaati olmayanların yüzdesi	Ücretli çalışanların yüzdesi						Ücretsiz çalışanların yüzdesi			Kâr amaçlı çalışanların yüzdesi		
			Tarım işçileri	Genel işçiler	Deri fabrikası çalışanları	El sanatlarında	Diğer mesleklerde	Toplam	Tarım işçileri	Diğer mesleklerde	Toplam	Ciftçiler	Diğer mesleklerde	Toplam
Alman	20	5.0	10.0	0.0	45.0	20.0	0.0	75.0	10.0	5.0	15.0	0.0	5.0	5.0
İrlandalı	31	0.0	16.1	12.9	0.0	0.0	3.2	32.2	58.1	3.2	61.3	6.5	0.0	6.5
İtalyan, Güney	63	7.9	19.0	0.0	4.8	4.8	3.2	31.8	25.4	6.3	31.7	14.3	14.3	28.6
Polonyalı	119	0.8	19.3	0.8	1.7	1.7	9.2	32.7	58.0	0.0	58.0	9.2	0.8	10.1
Slovak	21	0.0	19.0	0.0	0.0	0.0	4.8	23.8	61.9	0.0	61.9	14.3	0.0	14.3
Türk	438	0.5	4.8	0.0	0.0	0.0	0.2	5.0	90.9	0.0	90.9	3.7	0.0	3.7
Toplam	722	1.4	10.9	0.7	1.8	1.4	2.4	17.2	72.3	1.0	73.3	6.4	1.8	3.2

Not: Bu tablo sadece 20 veya daha fazla erkeğin rapor verdiği ırklar için geçerlidir. Ama toplam sayı tüm yabancı ülke doğumlular içindir.

Kaynak: *Göç Komisyonu Raporları, Sanayide Göçmenler*, Washington DC, 1911, s. 36.

hanelerinde çalışmış olduğunu göstermektedir.⁴³ Daha sonra Şef soyadını alan Mehmed İsmail, Amerikan misyonunda ve Harput'ta tabakhanelerden birinde çalışmıştı. Misyonda hademe olarak işe başlamış, İngilizce öğrenmiş ve 1901 gibi erken bir tarihte misyonerler tarafından Amerika Birleşik Devletleri'ne getirilmişti. Peabody tabakhanelerinden birinde iş bulmuş ve belki de Türk cemaati için bir eğitici rolü oynamıştı.⁴⁴

İsmail Şef'ten yaklaşık on yıl sonra, Balkan Savaşları'nın hemen öncesinde veya savaş sırasında Amerika Birleşik Devletleri'ne çok sayıda Türk göçmen geldi. Türk bir tüccarla yapılan bir mülakatı esas alan ve Temmuz 1912'de *Salem Evening News*'te yayımlanan bir yazı, tabakhanedeki Türk deri işçilerini şöyle resmetmektedir:

Bugün çok sayıda olan Peabody'deki Türkler, şehirli vatandaşlara binlerce mil uzaktaki anavatanlarında olduğu kadar yabancı gelmektedir. Ve geçen gün Peabody'deki Türkler hakkında kendisine soru sorduğumuz Türk bir tüccara göre onlar zihinlerinde anavatanlarında yaşıyorlar. Tabakhane şehrinin bu Türkleri, tüccara göre, Türkiye'nin aşağı sınıftan insanlarıdır. Eğitilmemişlerdir. Gerçekten de yaşama dair görüşlerinden bazıları yüzlerce yıl eskinin görüşleridir. Bu ülkeye yerleşmek gibi bir niyetleri hiç yoktur. Amaçları bu ülkede kazanabilecekleri kadar fazla para kazanıp biriktirmek ve sonra eski memleketlerine geri dönmektir.⁴⁵

Gazetenin nativist duyguların etkisi altında ve bazı abartmalara başvurma ihtimali olmasına rağmen, Columbia Üniversitesi'nde öğrenci olduğu zaman 1911 yılında Peabody'yi ziyaret eden Ahmet Emin Yalman, sefil koşullarda yaşadıklarını ve çalıştıklarını gördüğü Anadolulu deri işçileri hakkında benzer meselelere işaret etmişti. Tabakhanelerde Amerikan işçi sınıfından kimsenin yapmayacağı en ağır işlerde çalışıyorlardı. Bu iş için haftada 5-6 dolardan fazlasını almıyorlardı; bu miktar hafif işlerde çalıştırılan çocukların aldığına denkti. Massachusetts emek istatistikleri, Yalman'ın gözlemini doğrulamaktadır; Peabody'nin yakın komşusu Woburn'de 1910 yılında bir deri işçisinin aldığı en düşük haftalık ücret 8 dolar, en yüksek de 16 dolardı.⁴⁶ Türk deri işçileri tabakhanelerdeki nemli hava ve kimyasallar yüzünden sağ-

⁴³ Bu bilgi şuradan alınmıştır: "Handel und Industrie. Breichte über Handel und Industrie", Berlin, 20 Ağustos 1920. Çevrimiçi olarak şu adresteki emek arşivlerinde bulunabilir: <http://bingiwas.binghampton.edu/~ottmiddl> [son erişim tarihi 20 Nisan 2009].

⁴⁴ Bahadır Şef, "Amerika'ya Göç Eden Harputlular", şahsi yazışma, 9 Mayıs 2008.

⁴⁵ *Salem Evening News*, 16 Temmuz 1912.

⁴⁶ The Director of the Bureau of Statistics, *Forty-First Annual Report on the Statistics of Labor for the Year 1910*, Boston, MA, 1911, s. 25.

lık sorunları yaşıyorlardı. Yalman dehşet verici koşullarda yaşayan ve çalışan, bunları iyileştirmek için de hiçbir şey yapmayan Peabody'deki Türklerin cehaletinden şoka uğramıştı. Ayrıca onları Amerika'yı anlamaya ve dilini öğrenmeye çalışmamaları nedeniyle de eleştiriyordu.

Aslında Türkçe şehrin ikinci dili haline gelmişti; Yalman'ın belirttiği gibi trenden indiğinde İngilizce ve Türkçe yazılmış işaret levhalarını görünce şaşırılmıştı. Türk bir işçi Yalman'a orada kalmayı hiçbirinin istemediğini söylemişti. Amaçları biraz para biriktirmek, memlekete dönmek ve çocuklarıyla bir araya gelmekti. Orada yaşama düşüncesinin zihinlerine yerleşmesini engellemek için, ailelerini getirmemişlerdi ve İngilizce öğrenmeye çalışmıyorlardı; gerçekten de İngilizce öğrenmeye çalışanların cesaretini kırıyorlar ve çabalarını baltalamaya çalışıyorlardı. Türk işçiler diyordu ki "İşimiz tabakhanelerde çalışmak. Bu iğrenç, zor bir iş. [...] Bu iş için çok talep yok." İşverenlerinin kendilerini tutmak istediğinin çok iyi farkındaydılar, bu yüzden "hiçbir zaman aç bırakılmıyorlardı". Beraber yemek yapıyorlardı ve memlekete göndermek için para biriktirmeye çalışıyorlardı.⁴⁷ Midelerinde bir şeyler olması ve hiç harcamayarak biraz para biriktirmek Türk işçiler için yeterliydi. Yalman'ın ziyareti sırasında muhtemelen daha iyi ücret ve çalışma koşulları talep edebileceklerinden de bihaberdiler.

Daha iyi ücret talebinin yokluğu ve dehşet verici çalışma koşulları Türk işçilerin eve dönmeyi istemesinin tek nedeni değildi. Türkler ve Yunanların, Polonyalıların ve İrlandalıların şehrin çeşitli bölgelerinde oturduğu Peabody'de etnik bölünmeler nedeniyle Türkler ve diğer etnik gruplar grev örgütlemeyi veya daha iyi koşullar için lobi yapmak üzere sendikalar kurmayı güç buluyorlardı. Yüzyılın başında Peabody'deki deri işçilerinin dokuz saatlik çalışma günü de dahil olmak üzere işyeri ortamında kazanımlar elde etmeye başlamış olmalarına rağmen, bu kazanımlar iç çekişmeler ve üreticilerin sendikaları kısıtlamak için başvurduğu komplolar nedeniyle geçici bir nitelikteydi.⁴⁸ Çoğu Türk işçi (ve diğerleri) erken 1910'larda grev de yapmıştı; ama bunlar *Salem Evening News*'te yayımlanan bir makaleden alınan aşağıdaki pasajdan da anlaşılabilir gibi önemli bir sonuç vermeyen küçük çaplı grevlerdi:

A. C. L. L. Co [A. C. Lawrence] fabrikasındaki Türkler arasındaki grev bitmiş gibi görünmektedir, grevcilerin yerleri doldurulmuştur. Adamların

47 Ahmed Emin Yalman, "Amerika'daki Türk Muhacirler", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 2 (1913), s. 179-188.

48 Mannion, *Local 21's Quest for a Moral Economy*, s. 37.

Resim 1.4. 1920'lerde Peabody tabakhanelerinden birinin alt katı. Resimdeki insanlar Avrupalı göçmenler diye kaydedilmiş. Ancak, bunların çoğu genelde alt katte çalıştırılan milletlerden olan Türk ya da Yunandı. (Quinn, Peabody's Leather Industry; izin alınarak kullanılmıştır.)

çoğu aynı ücretle çalışmak üzere işe dönmüştür [...] ama aralarından sadece en iyi adamlar geri alınmıştır. Dün grevciler arasında başka bir sorun olmadı.⁴⁹

Bunlar sendikaların öncülük ettiği grevler değildi, çünkü Birleşik Deri İşçileri Kardeşliği ve Birleşik Amerikan Deri İşçileri (1905'te kurulmuştur) sendikalaşma çabalarına devam edebilecek kadar uzun ömürlü olmamıştı. Lynne Nelson Mannion'ın kaydettiği gibi, "İmalatçılar sendikalaşma girişimlerini baltalamak için çalışanlar arasında etnik bölünmeleri kullanmakla kalmıyordu, yeni göçmenleri örgütlenme etkinliği konusunda cahil bırakmaya da çalışıyorlardı." Federal hükümetin desteğiyle imalatçıların fabrika yaşamını kontrol etme şekillerinden biri, sendikalaşmaya karşı çıkmaktı. 1895'te kurulan Ulusal İmalatçılar Birliği (NAM-National Association of Manufacturers) amacını "üyeleri için ticaret imkânlarını" genişletmekten "sendika örgütlenmesine karşı saldırganca muhalefeti" teşvik etmeye dönüştürdü. Peabody'deki pek çok deri imalatçısı, NAM'in toplu pazarlığa karşı olma fel-sefesini benimsedi.⁵⁰

⁴⁹ *Salem Evening News*, 2 Şubat 1910.

⁵⁰ Mannion, *Local 21's Quest for a Moral Economy*, s. 37-38.

BALKAN SAVAŞLARI VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Balkan Savaşları'nın Türk Deri İşçileri Üzerindeki Etkileri

Sendika kurmanın önündeki engellere rağmen, emek haklarıyla ilgili artan bir bilinç vardı. Bu bilinç özellikle Peabody tabakhanelerinde çalışan Türk işçiler arasında, Balkan savaşlarının bir sonucu olarak görülüyordu. Ahmet Emin Yalman 1913 yılında Peabody'yi ikinci kez ziyaret ettiğinde, tanık olduğu değişimler nedeniyle şaşkınlığa düşmüştü. İnsanlar Balkan savaşları hakkında daha çok şey öğrenmek için İstanbul gazetelerine abone olmuşlardı ve bu gazeteleri hep birlikte okuyarak memleketin hali hakkında tartışıyorlardı. Ayrıca genç bir Anadolu Rum'u tarafından işçi hakları üzerine verilen bir konferans, Türk ve Yunan işçiler arasında emek haklarına yönelik ilgi uyandırdı. Yalman belirtmiştir ki bu kadar çalışkan ve dayanıklı işçileri kaybetme endişesi duyan fabrika sahipleri onların ücretlerini hemen arttırmıştı.⁵¹

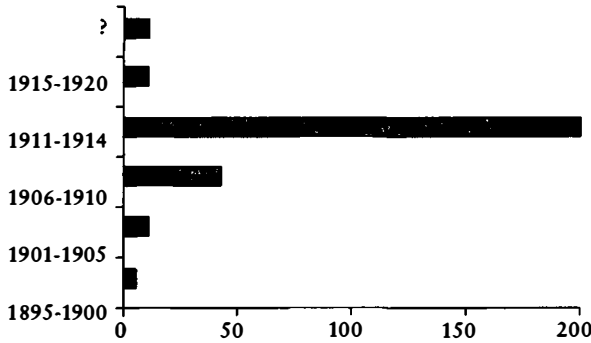
Amerika Birleşik Devletleri'ne gelmeden önce Türk deri işçilerinin grev ve sendika kavramlarıyla tanışıp tanışmadığı şüphelidir. 1876 Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinde sendikalaşma ve grev haklarıyla ilgili hiçbir madde yoktu. Bununla birlikte 1908 yılında tütün (Régie), cam (Paşabahçe), demiryolları (Aksaray, Beşiktaş, Şişli) ve İstanbul'daki fırınlar da dahil İstanbul ve İzmir'deki bir dizi sanayide emek huzursuzluğunun tetiklediği grev dalgası başladığında, İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC), uzun bir istibdat döneminden sonra bu grevlerin sürpriz olmadığını belirten bir makale yayınladı; işverenler işçi sendikalarından korkmamalıydı ve işçilerin koşullarını iyileştirmeliydi. İTC delegelerinin müdahalesi ve müzakerelerle neredeyse tüm bu grevler, işçiler için kazanımlarla sonuçlandı: daha kısa çalışma saatleri ve daha iyi ücretler.⁵²

Türklerin Peabody'ye göçü 1911-1914 yılları arasında zirveye ulaşmıştır; daha önce bahsedilen Rum tüccarın belirttiği gibi bu yeni gelenlerin önce İstanbul'a göç eden ve sonra Harput'tan daha önce ayrılmış memleketlilerine katılmak üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne göç edenlerden olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla yeni gelenlerin İstanbul'da yaşanan grevleri tecrübe ettiği ve Yalman'ın bahsettiği Anadolu Rum'un grev önderlerinden biri olabileceği şeklinde bir spekülasyon yapılabilir. Ancak bunun için sağlam bir

51 Konyalı, "Ahmet Emin Yalman'ın Kaleminden Amerika'daki Göçmen Türkler", s. 29.

52 "Osmanlı Ülkesinde İşçi Hareketleri, Grevler", *Atatürk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1971, s. 80-85. *Tanin*, 1 Ağustos 1908'den 30 Ekim 1908'e kadarki sayılarında bu grevler hakkında haber ve makaleler yayımlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. "News and Articles on Labor in *Tanin*", Ottoman Labor History Archives, şuradan erişilebilir: <http://bingiwas.binghampton.edu/~ottmiddl>

ŞEKİL 1.1
1920 Yılında Peabody, Massachusetts'te Yaşayan Türklerin ABD'ye Geliş Yılları

Bkz. Işıl Acehan, "Outposts of an Empire: Early Turkish Migration to Peabody, Massachusetts, 1900-1901, M.A., Bilkent Üniversitesi, 2005.

ABD Federal Nüfus Sayım Kayıtları (Mikrofilmler), Peabody, Massachusetts, 1920.

kanıt yoktur, çünkü ABD limanlarına varan gemilerin yolcu listelerinin izi sadece Avrupa gidiş limanlarına kadar sürülebilmektedir (çoğu durumda bu liman da Marsilya limanıydı).

Birinci Dünya Savaşı ve Sonuçları

Avrupa'daki savaş süresince Türk deri işçileri daha fazla etnik ve sınıfsal bilinç kazandılar. 1916'da *Salem Evening News* aşağıdaki haberi veriyordu:

Peabody'de bugün 1600 Türk bulunmaktadır. Büyük kısmı, kuvvetin çok önemli olduğu tabakhanelerde çalışmaktadır. Kuşkusuz ajitatörler bu insanlara vaazlar vermiş ve onlara deri işi için vazgeçilmez oldukları ve işgal ettiği konumların onlara ait olduğu, başkalarının kendi yerlerini alamaya-
cağı fikrini aşılamışlardır.⁵³

Türk işçiler, Amerika Birleşik Devletleri'nin her yerinde pek çok sektörün 1917'de tecrübe ettiği emek sorunlarında görünür hale gelmişlerdi. Grevlerdeki en belirleyici etken ekonomikti, özellikle ücret artışı talepleriydi. Bruce E. Kaufman'ın kaydettiği gibi, "Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, Kore Savaşı ve Vietnam Savaşı sırasında ve bunların ardından olduğu gibi, hızlı enf-

53 "1600 Turks Work in Tanneries: Praise Chief Grady for Checking Serious Labor Troubles. Strikes are Ended for Spell but there is much Unrest", *Peabody Enterprise*, 8 Aralık 1916.

lasyon dönemleri tam da işçiler normalden fazla ücret artışı talep ettikçe iki tarafı ayıran mesafeyi genişlettiği için, grev aktivitelerinde büyük artışlarla sonuçlandı.”⁵⁴ “Peabody Dükkânlarında 250 İşçi Grevde: Deri Fabrikalarında Çalışan Yabancılar Ücretlerde Artış Talep Ediyor”, başlığıyla yayımlanan bir gazete yazısı, bu sorunların bir örneğinin güncesini tutmaktadır:

Tabakhane bölümlerinde ve A.C.L. Co. ve National Calfskin Co fabrikalarındaki diğer depolardaki Türkler ve başka yabancılar arasında bu sabah geniş kapsamlı grevler başladı ve toplamda 250 adamın iş bıraktığı belirtildi. Temizleme kısımdakiler için haftalık 18 dolardan 22 dolara, depolar-da ise 16 dolardan 18 dolara artış yapılmasını ve Cumartesi öğleden sonra çalışmak için ek ücret istiyorlar.⁵⁵

Grevin sendika tarafından başlatılıp başlatılmadığı belirtilmemektedir, ama Türk işçilerin birçoğu Amerika Birleşik Deri İşçileri 1 No’lu Şube üyesiydi ve 1919’da Allie Effendy adlı bir delegeleri de vardı. Sendikanın en büyük toplantılarından biri 1918’de Polonyalı, Türk, Yunan ve Amerikalılardan oluşan 1000’den fazla deri işçisinin katılımıyla toplandı. Türkler bunlar arasındaki en güçlü gruptu; Türklerin desteklediği iş temsilcisi Joseph Hayes’in “oylama yapılsaydı toplantıyı yöneteceği” belirtilmektedir.⁵⁶

Türk işçiler, deri sektöründeki güçlü varlıklarıyla bir toplu pazarlık konumu da elde ettiler. Önceki grevlerin birçoğu, grevdeki işçilerin yerine başkalarının getirilmesiyle sonuçlanırken, bu kez işçiler, “Grevde Çözüme Ulaşıldı” yazısının gösterdiği gibi, Türkler için çok kez hakemlik ve danışmanlık yapan polis şefi Michael H. Grady’nin arabuluculuk ettiği bir anlaşmayla ücretlerinde bir artış elde ettiler ve işe geri döndüler:

Başta Türkler olmak üzere National Calfskin Co. fabrikasındaki çok sayıda tabakhane işçisinin yaptığı grev dün öğleden sonra Polis Şefi Grady’nin grevciler ile fabrika müdürü Charles P. Kelley arsında arabuluculuk etmesiyle sona erdi. Türkler aralarından bir heyetle şefe eşlik ettiler ve şef, müdür Kelley ile temasa geçerek bir taviz elde edene kadar yarım saat boyunca onunla bir odaya kapandı. Grevciler haftada 25 dolar istiyordu. Müdür greve başladıkları sırada onlara 23 dolar teklif etmişti ama teklifi reddedilmişti. Haftada 24 dolar üzerinden anlaşma sağlandı;

54 Bruce E. Kaufman, “The Determinants of Strikes in the United States, 1900-1977”, *Industrial and Labor Relations Review*, 35 (1982), s. 479.

55 “250 Strike in Peabody Shops: The Foreigners Employed in Leather Factories Demand Increase in Wages”, *Salem Evening News*, 19 Ekim 1917.

56 “Big Labor Meeting”, *Salem Evening News*, 16 Ekim 1918.

adamlar bir yıl süreliğine çalışacaktı ve bu süre içinde daha yüksek bir ücret için grev yapmamayı kabul ettiler. Bu koşullarda anlaşıldı ve bugün adamlar işe döndüler.⁵⁷

1917 yılına ait Massachusetts emek istatistikleri, Peabody'nin komşusu Lowell'da bir deri işçisi için en yüksek haftalık ücreti 22 dolar olarak verirken, en düşük haftalık ücret 11,55 dolardı. Bir diğer komşu şehir Salem'de 1918 yılında bir deri işçisinin aldığı en yüksek haftalık ücret 23 dolardı.⁵⁸ Daha önce de belirtildiği gibi 1911 yılında Türk işçiler New England'ın diğer şehir ve kasabalarındaki deri işçilerinden en az haftada 2 dolar daha az kazanıyordu. Fakat ortak çabaları ve grevleri sayesinde, 1917 yılı itibarıyla komşu şehirlerdeki deri fabrikalarında çalışan en yüksek ücretli işçilerin haftalık ücretinden en az 2 dolar daha fazla alıyorlardı.

Bu kazanımlara rağmen Birinci Dünya Savaşı Türk deri işçileri için olumsuz bir imaj yaratacaktı; sadece göçmen emeğe yönelik yabancı karşıtlığı ve düşmanlık nedeniyle değil, aynı zamanda Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girmesi, Türk karşıtı hisleri şiddetlendirdiği için de eleştirilere hedef oldular. 1917 yılında yerel gazeteler, Türklerin düşman yabancı işçiler olduklarını ve eve dönmek için para biriktirdiklerini vurgulayarak, Peabody tabakhanelerindeki Türk deri işçilerine dair daha olumsuz bir imaj çizmeye başladılar. *Salem Evening News*'te 1918'de yayımlanan bir yazının adı şöyleydi "Türkler Eve Dönmek için Para Biriktiriyor: Eski Ülkende Kardeşlerin Savaşırken Sen Burada Büyük Paralar Kazan; Düşman Yabancı İşçiler Üzerine Işık Tutuyoruz." Yazı, işçilerin Amerika Birleşik Devletleri'nde kalmaya niyetleri olmadığını vurguluyordu ve "savaş bittiğinde memleketlerine götürecek iyi paraları olacak ve bu birikmiş sermaye onları kendi cemaatlerinde büyük adamlar yapacak", diye devam ediyordu. Paralarını Amerika'da harcamayıp bunun yerine kendi ülkelerine yatırdıkları için eleştiriliyorlardı.⁵⁹ Türklerin bazılarının kahvehane ruhsatı başvuruları, Alman yanlısı oldukları ve "çoğu Türk kahvehanesinin tahrik ve ihanet yuvası" olduğu gerekçesiyle reddediliyordu.⁶⁰

57 "Strike Settled", *Salem Evening News*, 1 Mayıs 1918.

58 The Director of the Bureau of Statistics, *Forty-Eighth Annual Report on the Statistics of Labor for the Year 1917*, Boston, MA, 1918, s. 92; The Director of the Bureau of Statistics, *Forty-Ninth Annual Report on the Statistics of Labor for the Year 1918*, Boston, MA, 1919, s. 108.

59 "Turks Saving Their Money to Go Back Home", *Salem Evening News*, 14 Ağustos 1918.

60 *Salem Evening News*, 28 Şubat 1918.

SONUÇ

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın Türk deri işçilerini emekçiler olarak haklarıyla ilgili daha bilinçli hale gelmesini sağlayan etkilerinin yanında, yerli nüfusun tabakhane işlerini almaya gönülsüz olması, Türklerin tabakhane işlerini yapacak kadar sert olduklarına yönelik inanış ve 1. No'lu Şube'deki güçlü pozisyonları Türk deri işçilerine deri fabrikalarında sağlam bir yer vermişti. Tecrübeli bir deri işçisinin 1918 yılında söylediği gibi "alt katta işler zordur, bazı genç arkadaşlar şikâyet ederler." Gündoğumundan günbatımına kadar "fıçılarda gevşek tahtaların olduğu, tarifsiz bir kokuyla kaplı, kışın buzdığı kadar soğuk, yazın da Türk hamamı kadar sıcak olan kötü ve virane" tabakhanelerde çalıştıkları eski günleri, her saat temiz hava basılan, işçilerin çelik dolaplarının ve duşlarının olduğu, çalışma saatlerinin kısaldığı, ücretlerin haftalık 20-25 dolara çıktığı bugünün (1918) "tabakhane sarayları" ile karşılaştırıyordu. Kasabanın gençlerini şikâyet etmeyi bırakıp yabancıların girdiği işleri almaya ikna etmeye çalışıyordu.⁶¹ Bununla birlikte tabakhanelerdeki sağlık koşulları, tecrübeli işçinin anlattığı kadar iyi değildi. İşçilere lastik eldiven ve önlük verilse de, daha önce de belirtildiği gibi işçilerin çoğu 1910'ların ortalarından 1920'lerin sonlarına kadarki dönemde tüberkülozdan muzdarip oldular ve daha sonra kansere yakalandılar.

1915'te kurulan ve birçok Türk deri işçisini temsil eden Birleşik Deri İşçileri Sendikası'nın 1. No'lu Şubesi, Peabody'de sadece iki tabakhane tarafından tanınıyordu: Essex Tanning Company ve Kirstein Leather Company. Birçok Türk'ün çalıştığı A.C. Lawrence ve National Calfskin Co. da dahil olmak üzere diğer deri tesisleri sendikayı tanımaya isteksizdi ve bu durum on yıllarca aynı kaldı. Bunun yanında Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi sendikaları, Franklin Delano Roosevelt, Ulusal Sanayiyi Kurtarma Yasası'nı (NIRA-National Industrial Recovery Act) imzalamadan önce çok güçlü değildi. NIRA'nın 7. (a) Kısmı, işsizliği azaltmak ve hafifletmek, çalışma standartlarını iyileştirmek üzere tasarlanmıştı.

Dolayısıyla Türk işçileri aktif sendika üyeleri olmalarına rağmen, kazanımları kısa vadeli ekonomik başarıların ötesine geçememiştir. 1920'lerden itibaren hem Peabody'de hem de diğer tüm Amerikan sanayi şehirlerinde emek hareketi ve grevler, "işverenlerin refah kapitalizmi stratejisinin, işçi militanlığının altını oyması ve 'Kızıl Korku'nun kamuoyunda güçlendirdiği genel sendika karşıtı hisler" nedeniyle on yıl süren bir gerileme yaşadı.⁶² Sonun-

61 "Palaces of the Beam House", *Salem Evening News*, 7 Mayıs 1918.

62 Kaufman, "The Determinants of Strikes in the United States", s. 483.

da 1930 tarihli Peabody nüfus sayımında Türklerin sayısındaki keskin düşüş ve *Salem Evening News*'in gösterdiği gibi, Türk deri işçileri 1920'lerin sonlarında sanıldığına göre 1922'den itibaren deri sanayisinde ortalama erkek işçilerin haftalık kazançlarındaki azalma,⁶³ daha yaygın ulaşım ağları ve anavatanda fırsat ihtimalleri nedeniyle geç 1920'lerde memleketlerine dönmeye başlamışlardı. Bu göç, Peabody deri fabrikalarındaki Türk emek nüfusunda önemli bir düşüşe yol açtı ve kuzey kıyısındaki emek hareketindeki vazgeçilmez yerleri tedricen yok oldu.

Türk deri işçilerinin birçoğunun Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşadıkları dönemde İngilizce öğrenmemiş olmasına rağmen, yeni koşullara yanıt vermekte hızlıydılar. Eski bir deri işçisi Ed Hall'un anımsadığı gibi 1933'ten önce işçi sendikaları "kıymetsizdi" ve deri işçilerinin "hiçbir şeyleri yoktu". Tabakhane sahipleri "gelip istedikleri zaman seni atabilirlerdi. Senden kurtulurlardı. Sana 'Tamam, bitti' derlerdi."⁶⁴ Bununla birlikte, deri sanayisindeki olumsuz koşullara rağmen, sosyal bağlar ve akrabalık bağları ile grup dayanışmasını muhafaza eden Türk deri işçileri, tabakhane sektöründe diğer milletlerden daha iyi bir yeri güvence altına aldılar.

63 Genel olarak erkek işçilerin ortalama haftalık kazancı Temmuz 1914'te 11,01 dolarken, Haziran 1920 itibarıyla yüzde 140 artarak 26,46 dolara yükselmişti. O zamandan Ocak 1922'ye kadar 19,54 dolara geriledi; National Industrial Conference Board, *Wages and Hours in American Manufacturing Industries, July 1914-January 1922*, New York, 1922, s. 124.

64 Mannion'da alıntılanmıştır, *Local 21's Quest for a Moral Economy*, s. 39-40.

**Osmanlı Emek Tarihinin
Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması:
Erken 20. Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası***
GÜLHAN BALSOY

Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar dergisinin Güz 2005 ve Bahar 2006 sayılarında Yiğit Akın ve Ahmet Makal emek tarihi üzerine yeni bakış açıları önerdikleri bir fikir alışverişinde bulundular.¹ Her ikisi de bu alanın geliştirilmesi gerektiği konusunda hemfikir olsa da, emek tarihi konusundaki çalışmaların azlığını ve yetersizliğini farklı nedenlere dayandırdılar, dolayısıyla da bu durumun aşılması için farklı yaklaşımlar önerdiler. Akın, modernleşme paradigmasının hakimiyetinin ve kaynak sorununun altını yeniden çizerken, Makal, tarihyazımını Türkiye emek gücünün içinde geliştiği ekonomik ve siyasi bağlamla ilişkilendirerek değerlendirdi. Emek tarihinin geliştirilmesi açısından son derece gerekli olan bu tartışma emek tarihine yeni yaklaşımlar getirme iddiasına rağmen, artık bu alanda anlamlı bir analizin ayrılmaz bir parçası olduğu teslim edilmiş bir kategori olan toplumsal cinsiyet kavramını neredeyse hiç dile getirmemesiyle eski yaklaşımlardan pek de ayrılmamış oldu.²

(*) *International Review of Social History* dergisinin iki hakemine, bu makalede kullanılan birincil malzemeyi teşkil eden fotoğrafları benimle paylaşan ama artık aramızda olmayan Donald Quataert'e, toplumsal cinsiyet tarihi üzerine aldığım dersinde sunduğum bu makalenin ilk versiyonu üzerine bana çok yardımcı olan Jean Quataert'e ve fotoğraflar konusundaki teknik desteği için Mert Sunar'a minnet borçluyum.

1 Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2 (2005), s. 73-111; Ahmet Makal, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi ve Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 3 (2006), s. 215-264.

2 Bu tartışma aslen Türkiye emek tarihi üzerine yapılmış olsa da, üretilen bakış açısı çoğunlukla kadınlar ve toplumsal cinsiyeti gözardı etmesiyle Osmanlı emek tarihçiliği için de büyük ölçüde geçerlidir.

Dahası toplumsal cinsiyet kavramının, geçmişin yeniden inşasında ne kadar önemli bir role sahip olduğunu yıllardır hiçe sayan yaklaşımın devam ettirilmesine istemeyerek de olsa katkıda bulunmuş oldu. Emek tarihçiliğinin oldukça yaygın olan bu sorunlu yaklaşımı, ne yazık ki, Osmanlı ve Türkiye kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçilerinin, emeğe ilişkin konulara fazla rağbet etmemesi ve kadınlar arasındaki sınıfsal farklılıkları henüz yeterince incelememeleri sonucu daha da derinleşmiş ve karmaşıklaşmıştır.

Bu makalede ilk olarak her iki alanın, yani emek tarihi ve kadın ve toplumsal cinsiyet tarihi alanlarının ürettiği çalışmaları kısaca ele alıp, her iki alanın birbirini görmezden gelme biçimlerini değerlendireceğim. Bu makalede feminist tarihçiliğin bu güne kadar kadın işçileri ve emek kavramını yeterince incelememiş olmasının, karşılıklı bir sürecin sonucu olduğunu öne sürüyorum. Ele aldığım bu iki alan arasındaki bu “karşılıklı mesafelenme”yi aşmanın, her iki alanın da ufku genişletmekle kalmayıp geç Osmanlı tarihi algımıza da önemli bir katkıda bulunacağına inanıyorum. Makalenin ikinci kısmında, 20. yüzyılın başlarında Cibali Tütün Fabrikası özelinde kadınları emek tarihi açısından görünür kılmak için belli bir yolu sunacağım. Birincil malzeme olarak fabrikanın fotoğrafik görüntülerine dayanan, kavramsal olarak da toplumsal cinsiyet kategorisini tarihsel analizin bir aracı olarak kullanan bir yaklaşımla, Cibali fabrikasındaki çalışma koşulları, işbölümünün cinsiyetçi yapısı ve iktidarın hangi kanallardan tesis edildiği gibi konuları ele alacağım. Bu çalışmanın Osmanlı İmparatorluğu'nda emeğin kapsamlı bir tarihini sunma iddiasında olmadığını, amacımın daha ziyade kadınların emek tarihi alanındaki görünürliğini artırmak, bugün olduğu gibi geçmişte de üretim sürecinde önemli bir rol oynadıklarını hatırlatmak ve elimizdeki kaynakları toplumsal cinsiyet perspektifinden yorumlamaya çalışmaktan ibaret olduğunu belirtmek istiyorum.

Kullandığım Cibali fabrikası fotoğrafları 1900'lerde fabrika yönetiminin talebi üzerine Guillaume Berggren tarafından çekilmiştir.⁴ Fotoğraflar

3 Bu terimi (mutual distancing) Alman emek tarihiyle kadın ve toplumsal cinsiyet tarihleri arasındaki ilişkiyi değerlendirirken formüle eden Kathleen Canning'den ödünç aldım; Kathleen Canning, “Gender and the Politics of Class Formation: Rethinking German Labor History”, *The American Historical Review*, 97 (1992), s. 736-768.

4 Kullandığım fotoğraflar Profesör Donald Quataert kişisel arşivine aittir. Bu fotoğraflar Cibali Tütün Fabrikası'na 1990'lara kadar ev sahipliği yapmış olan binanın bugün evsahipliğini yapan Kadir Has Üniversitesi'nde de sergilenmektedir. Guillaume Berggren 1835'te İsveç'te doğdu. Avrupa ve Rusya'nın her yanına seyahat ettikten sonra 1866 yılında Odessa'dan bir dünya turuna çıktı. Gemisi İstanbul'da beklerken şehri keşfetme fırsatını değerlendirmeye karar verdi ve gezisini tamamlamaktan vazgeçerek kendisini çok etkileyen bu şehre yerleşti. 1870'lerin başında o dönem

fabrika işçilerini tütün işleme ve sigara üretiminin çeşitli aşamalarında göstermektedir. İşçileri tek tek değil, üretim zemininin farklı yerlerinde ve işlerini icra ederken göstermesiyle özel olan bu fotoğraflar işçilerin işyerindeki gündelik ilişkilerinin başka türlü nüfuz edemeyeceğimiz bir imgesini sunmaktadır. Oldukça geniş olan üretim mekânını ve bunun fiziksel organizasyonunu görselleştirmenin yanı sıra kadın ve erkek işçileriyle fabrikanın gündelik işleyişinin somut bir resmini ortaya koymakta, tütünün işlenme ve sigaraların üretilme aşamalarının izini sürmemizi sağlamakta ve kullanılan teknoloji seviyesini göstermektedir. Ancak daha önemlisi, bu görüntüler toplumsal cinsiyet temelli varsayımlar da barındırmakta ve işin sadece tütün üretiminin gerekliliklerine göre değil, toplumsal cinsiyet hiyerarşilerine göre de bölündüğünü bize sergilemektedir. Bu anlamda Cibali fabrikasının fotoğrafları, Osmanlı emek tarihçiliği ile kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçilikleri arasındaki karşılıklı mesafelenmeyi aşmak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu iki alan arasında iletişimi başlatacak fırsatı yaratan, sadece resimlerde çok sayıda çalışan kadının görünmesi değil, aynı zamanda resimlerin ortaya koyduğu toplumsal cinsiyet söylemidir.

“Görünürlük” feminist teorisinin, toplumsal cinsiyet körü tarihçiliğe yönelik eleştirisinde çok önemli bir metafor olmuştur. Yazılı belgeler, kullanılan dille ya da başka dilsel stratejilerle kadınları görünmez kılabilirken, görsel belgeler, tarihte kadınları açıkça görünür hale getirmeleriyle kendilerine özgüdür. Ancak altını çizmeliyim ki, görsel belgelerin gösterdiği şey hiçbir zaman yalnızca kadınlar veya yalnızca erkekler değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet, yani kadınlık ve erkeklığe ait normların belli bir zaman-mekân koordinatının da nasıl kurgulandığıdır. Elimizdeki fotoğraflar da, toplumsal cinsiyetin, işçi kimliğinin bileşenlerini oluşturan işbölümü, beceri tanımı, fabrika mekânının düzenlenişi ve işyeri hiyerarşileri gibi meselelerin tam merkezinde yer aldığını göstermektedir. Ama tıpkı diğer kaynaklar gibi fotoğraflar da onları çeken fotoğrafçının ve fotoğrafları sipariş eden tarafın bakış açısıyla do-

İstanbul'un en gözde semtlerinden olan Pera'da bir fotoğraf stüdyosu açtı. Osmanlı topraklarının birçok farklı yerinde insanları, sokakları ve doğayı fotografladı. Bağdat demiryolunun inşası sırasında inşaat ekibine eşlik etti ve demiryolu hattı boyunca şehirlerin, antik kalıntıların ve anıtların fotoğraflarını çekti. Bkz. Engin Özendeş, *Photography in the Ottoman Empire, 1839-1919* (İstanbul, 1987). Berggren, Cibali Tütün Fabrikası'nda toplam 25 fotoğraf çekti. Ne yazık ki bu fotoğrafların tam olarak ne zaman çekildiğini bilmiyoruz. Bununla birlikte fabrikada sigara üretiminin 1900 yılında başlaması ve fotoğraflarda sigara saran kadın işçilerin olması nedeniyle 1900'den biraz sonraki bir tarihte çekildiği sonucuna varmak mümkündür. Fotoğrafların tarihiyle ilgili benzer bir argüman için bkz. Füsun Alioğlu ve Berrin Alper, “Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası: Sana-yi Yapısından Üniversiteye”, *İstanbul*, (1990), s. 32-39.

layımlanmıştır. Dolayısıyla fotoğrafları, bu görüntülerin kimin için ve hangi amaçla üretildiği, nesnelerin ve kişilerin nasıl görselleştirildiği gibi sorular sormadan kullanmak oldukça sorunludur. Kısacası burada bir yandan bugüne kadar görünmez kalan bir şeyi göz önüne çıkarmanın avantajını kullanırken bir yandan da, görsel ve yazılı kaynakların içlerinde üretildikleri bağlamla ilişkilendirilmeden kullanılmasının yarattığı sorunlara da dikkat çekmek istiyorum. Bu sebeple, ele aldığım fotoğrafları elimden geldiğince arşiv belgeleri ve döneme ait diğer kaynaklarla desteklemeye ve fotografik belgelerin göstermediklerine de dikkat çekmeye çalışacağım.

Bu makalede kullandığım arşiv belgelerinin çoğu Başbakanlık Osmanlı Arşivleri koleksiyonundan gelmektedir. Kaynak sorununu makalenin bir sonraki kısmında, tarih yazımını ele alırken daha ayrıntılı olarak tekrar değerlendireceğim, ama burada arşiv belgelerinin çoğunun resmi amaçlar için üretilmiş olduğunu ve dolayısıyla başka tarihçilerin de sıkça vurguladığı gibi büyük ölçüde devletin ve bürokrasinin çıkarları ve bakış açısını yansıttığını hatırlatmak istiyorum. Ancak buna rağmen eleştirel bir perspektiften yaklaşıldığında bu belgelerdeki yaşanmış insan tecrübesinin kanıtlarını bulmak hiç de imkânsız değildir. Aşağıda bir kez daha vurgulayacağım gibi, tarih yazımında işçilerin seslerini yeterince duyamayışımızın temel sebebi arşivlerde işçilerin bulunmaması değil, tarihçilerin her zaman işçileri bulmak için gerekli ve yeterli çabayı sarf etmemiş olmasıdır.

TARİHÇİLİĞİN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ

Özellikle Kuzey Amerika'da üretilen tarihçilikte, feminist eleştiri emek tarihinin dikkatini fabrikalardan ve örgütlü emekten ev içi ve örgütlenmemiş hane bazlı işin sorunlarına çekmekte önemli bir rol oynamıştır. Feminist tarihçiler cinsiyete dayanan işbölümü, aile, boş zaman ve işyeri kültür ve hiyerarşileri gibi konulardaki çalışmalarıyla emek tarihinin ufkunu genişletmekle kalmamış, aynı zamanda bu kategorilerin karmaşık iktidar ilişkilerinin sonuçları olduğunu ve zaman içinde değiştiklerini de güçlü bir biçimde göstermişlerdir. Birinci dalga feminist müdahalenin enerjisinin çoğu, kadınları emek tarihçiliği alanında görünür hale getirmeye ve kadınların da tıpkı erkekler gibi kamusal alanda, ücretli işlerde, işçi sendikalarında ve emek mücadelelerinde yer aldığını göstermeye harcanmıştı.⁵ Başka bir deyişle feminist tarihçilerin çabası

5 Bu eserler burada bahsedemeyeceğim kadar çok sayıdadır, ama belki en etkili iki tanesi şunlar olmuştur: Louise A. Tilly ve Joan W. Scott, *Women, Work and Family*, New York, 1978 ve Leonore Davidoff ve Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class*,

temelde, kadınları daha önce cinsiyet körü bir şekilde çalışılmış meselelerde görünür kılmaya ve sadece erkekleri tarihsel araştırmanın konusu olarak tanımlayan yaklaşımı eleştirmeye kanallı olmuştı. Ne var ki, birinci dalga feminist tarihçilerin büyük kısmı bu çok önemli katkılarına rağmen, sınıf başta olmak üzere tarihsel analizin bazı kavram ve kategorilerini eleştirmeden kullanmaya devam ettiler. Ancak 1980'lerden itibaren kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçileri emeklerini kadınları görünür kılmakla sınırlamayıp kadınların neden bunca uzun bir zaman yok sayıldığını da ayrıntılı bir şekilde sorgulamaya başladılar. Toplumsal cinsiyet üzerine çalışan tarihçiler sınıf kavramını ırk, etnisite ve milliyet gibi meselelerle ilişkilendirmenin gerekliliğine dikkat çekerek, odaklarını kadınlardan toplumsal cinsiyet ilişkilerine kaydırdılar ve erkekler ile kadınlar arasındaki farklılıklara ek olarak, kadınların kendi aralarındaki farklılıkları da incelemeye başladılar.⁶

Kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçileri arasındaki farklı görüşlere rağmen, 1980'lerden itibaren toplumsal cinsiyet kuramı ve feminist teori, emek tarihinin merkezinin işyeri, sendikalar ve örgütlü emek hareketinden o zamana kadar yeterince dikkat çekmemiş olan tüketim, beden, cinsellik ve sağlık gibi meselelere doğru genişlemesine önemli bir katkıda bulundu.⁷ Dahası dilsel dönüş diye adlandırılan ve yaşanmış gerçekliğin yeniden kurgulanmasında dilin merkezi rolüne vurgu yapan yaklaşımında da etkisiyle, E. P. Thompson'ın çığır açıcı kitabı *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*'nun yayımlanması sonrasında emek tarihçiliğinin neredeyse sloganları haline gelen "tecrübe" ve "eyleycilik" gibi çok temel kavramları dahi tartışmaya açtılar. Kadın özne-

1780-1850, Londra, 1987.

- 6 Emek tarihine yönelik feminist eleştiri için bkz. Sally Alexander, "Women, Class and Sexual Differences in the 1830s and 1840s: Some Reflections on the Writing of a Feminist History", *History Workshop*, 17 (1984), s. 125-149; Joan W. Scott, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *American Historical Review*, 91 (1986), s. 1053-1075; a.g.e., "On Language, Gender, and Working-Class History", *International Labor and Working Class History*, 31 (1987), s. 1-36; Ava Baron (der.), *Work Engendered: Toward a New History of American Labor* (Ithaca, NY, 1991); Kathleen Canning, "Gender and the Politics of Class Formation: Rethinking German Labor History", *American Historical Review*, 97 (1992), s. 736-768; Laura Frader ve Sonya O. Rose (der.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ithaca, NY, 1996.
- 7 Sonya Rose, *Limited Livelihoods: Gender and Class in Nineteenth-Century England*, Berkeley, CA, 1992; Victoria De Grazia ve Ellen Furlough (der.), *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective*, Berkeley, CA, 1996; Anna Clark, *The Struggle for Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*, Berkeley, CA, 1995; Judith Coffin, *The Politics of Women's Work: The Paris Garment Trades, 1750-1915*, Princeton, NJ, 1996; Kathleen Canning, *Languages of Labor and Gender: Female Factory Work in Germany, 1850-1914*, Ithaca, NY, 1996; Katrina Honeyman, *Women, Gender and Industrialization in England, 1700-1870*, New York, 2000.

nin sorgulanması doğal olarak farklı tepkilerle karşılaştı. Bazı tarihçiler kadınların tarihin ve politikanın öznesi olabilmesinin ancak kadınlık ve erkeklik kategorilerinin sağlamaştırılmasıyla gerçekleşebileceğini öne sürerken, diğerleri tarihsel özne denen şeyin yapısökümüne tabi tutulmasının, kadınların haklarından mahrum edilmesi anlamına gelmediğini, aksine bunun kadınlık durumlarını geliştirip zenginleştireceğini öne sürdü.⁸

Osmanlı emek tarihçiliğinin 1980'lerden bu yana önemli bir yol katettiği gözardı edilemeyecek bir gerçek de olsa, feminist eleştirinin bu alanda oldukça kısıtlı bir akademik ilgi görmüş olması umut kırıcıdır. Osmanlı emek tarihinin, bu alanın örgütlü işçiler, işçi sendikaları ve liderleri üzerine yoğunlaşması klasik anlamında bile ancak son yirmi otuz yılda gelişmeye başlamıştır. 1980'lerden bu yana işçiler ve emekle ilgili konuların giderek daha fazla gözden düşmesine yol açan küresel etkenleri bir kenara koyacak olursak,⁹ çoğu araştırmacı emek tarihi alanındaki çalışmaların azlığının temel nedeninin, elitleri tarihsel anlatının merkezine yerleştiren tarih yazımı geleneği olduğu konusunda hemfikirlerdir.¹⁰ Sözü edilen bu paradigma tarihe devlet ve elitlerin bakış açısından yaklaşır ve onların çıkarlarını ve kaygılarını tarihin ana itici gücü olarak görür. Dahası bu yaklaşım, bütün 19. yüzyıl Osmanlı tarihini ulaşılacak nihai hedef olan Batılılaşmaya/Modernleşmeye doğru yönelen doğrusal bir ilerleme çizgisinde kavramsallaştırır. Bunun sonucu olarak hem en genel anlamda toplumsal dinamikler hem de modernleşmeye direndiği iddia edilen alt sınıflar, işçiler, köylüler, etnik ve dinî azınlıklar ve tabii ki kadınlar görmezden gelinir. Ne yazık ki, devlet merkezli bu yaklaşımı eleştiren tarihçiler bile araştırmalarını işçilerin yaşanmış tecrübelerini neredeyse bütünüyle gözardı ederek sadece yapısal faktörlerle sınırlandıkları için ve maalesef işçilerden bah-

- 8 Linda J. Nicholson (der.), *Feminism/Postmodernism* (New York, 1990); Judith Butler ve Joan W. Scott (der.), *Feminists Theorize the Political*, New York, 1992; Kathleen Canning, "Feminist History after the Linguistic Turn: Historicizing Discourse and Experience", *Signs*, 19 (1994), s. 368-404; Seyla Benhabib v.d. (der.), *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*, New York, 1995.
- 9 Emek tarihinin gözden düşmeye başlamasıyla ilgili olarak bkz. André Gorz, *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Socialism*, Boston, MA, 1982 (André Gorz, *Elveda Proletarya*, çev. Hülya Tufan, Afa Yayınları, İstanbul, 1986) ve *International Labor and Working Class History*, 57 (Bahar 2000), özellikle bu sayı içinde Geoff Eley ve Keith Nield, "Farewell to the Working Class?" ve bu yazıya verilen cevaplar.
- 10 Bu meseleyle ilgili bir tartışma için bkz. Donald Quataert, "The Social History of Labor in the Ottoman Empire: 1800-1914", Ellis J. Goldberg (der.), *The Social History of Labor in the Middle East* içinde (Boulder, CO, 1996); Zachary Lockman, "Introduction", a.g.e. (der.), *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*, Albany, NY, 1994; Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı".

settikleri zamanlarda da ilgilerini yalnızca örgütlü emek ve işçi sendikalarına yönelttikleri için aynı perspektifi yeniden üretmekten kaçamamıştır.

Modernleşme paradigmasını savunmanın getirdiği sorunların yanında, kaynakların kullanımı da pek çok tarihçinin hemfikir olduğu gibi, Osmanlı emek tarihinin fazla gelişmemiş olmasında önemli bir rol oynamıştır.¹¹ Tarihçilerin bir kısmı, çok da yerinde olarak, mevcut belgelerin çoğunun devlet tarafından üretildiğini ve dolayısıyla işçilerin gerçek pratiklerinden ziyade, Osmanlı hükümeti yetkililerinin ideallerini yansıttığına işaret ettiler. Bu argümanda çok önemli bir haklılık payı olsa da, kronolojiler yerine kavramlar ve temalar üzerine yoğunlaşan ve söz konusu belgelerin kim tarafından, hangi amaçlarla hazırlandığını ve kimin çıkarlarını yansıttığını sorsallaştıran eleştirel bir kaynak okuması, belgelerdeki devlet merkezli önyargının aşılmasına yardımcı olabilir. Ayrıca burada bir kere daha devlet belgelerinde işçilerin hemen hiç yer almadığı iddiasının pek de geçerli olmadığını, tersine işçileri tarihin öznesi olarak görmeyen yaklaşımın mevcut kaynaklardaki işçilerin sesini duymamızın önüne geçtiğini düşündüğümü belirtmek istiyorum. Son yirmi yılda Osmanlı emek tarihçileri bu iki önemli bariyerin, yani modernleşme paradigmasının ve kaynak sorununun üstesinden gelme yolunda önemli adımlar atmıştır. Gittikçe gelişen ve derinleşen bu literatürün en büyük başarılarından biri sınıf, etnisite, din ve milliyet arasındaki karmaşık ilişkileri incelemek olmuştur.¹² Osmanlı emek tarihçileri esnafın, örgütsüz işçilerin ve köylülerin bakış açısını ortaya çıkarmak konusunda önemli bir yol kat etmiştir.¹³ Ayrıca son zamanlarda yapılan bazı çalışmalar, büyük ölçekli fabrika üretiminin Avrupa ülkelerine kıyasla geliş-

11 Quataert, "The Social History of Labor in the Ottoman Empire: 1800-1914". Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı".

12 Örneğin şu derlemeye bkz. Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher (der.), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire: 1876-1923*, Londra, 1994 (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, 6. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011). Bu kitabın odağında emek hareketlerinden ziyade, sosyalist ve milliyetçi hareketler bulunsada, Osmanlı işçi sınıfı hakkında faydalı bir bakış açısı da sağlar. Ayrıca bkz. Cengiz Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working-Class History*, 60 (2001), s. 125-140.

13 Bu konuda bkz. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (der.), *Workers and Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic: 1839-1950*, Londra, 1995 (*Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007). Özellikle adı geçen kitapta bkz. Sherry Vatter, "Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850-1914." Zanaatkarın bakış açısını ortaya çıkarmak konusunda Şam'daki militan tekstil dokumacılarıyla ilgili tartışması, alana özellikle önemli bir katkıdır. Ayrıca bkz. Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, New York, 2006 (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet, Zonguldak Kömür Havzası (1822-1920)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2009).

memişliğinin, 19. yüzyılda Osmanlı sanayisinin çöktüğü anlamına gelmeyeceğini, Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinde, temelde kadın emeğine ve ev içi üretime dayanan küçük ölçekli, örgütsüz, ihracat odaklı sanayilerin serpiildiğini göstererek bu alana çok önemli bir katkıda bulunmuştur. Bu yaklaşım Osmanlı sanayi sektörünün çok parçalı yapısına dikkat çekerek bizim bu sektör hakkındaki bilgilerimizi yeniden gözden geçirmemizi sağladığı gibi, Osmanlı emek gücünün profilini de doğru bir şekilde yeniden inşa etmemize sağlam bir ortam hazırlar. Bu ise emek tarihçiliğinde yeni araştırmalar yapabilmek için verimli bir zemin oluşturmakla kalmaz, Osmanlı emeğinin sosyal tarihini yazmanın güçlüğünü emek profilinin kendi özgüllükleri çerçevesinde açıklar.¹⁴ Ne var ki, bu önemli katkılara rağmen, Osmanlı kadınları araştırmacılar için büyük ölçüde görünmez kalmaya devam etmektedir.¹⁵ Üstelik Osmanlı emek tarihçileri kasten veya istemeden, varsayımlarını “kamusal-özel”, “fabrika-ev” ve “üretim-yeniden üretim” gibi ikili karşıtlıklara dayanan ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet kavramını dışlayan bir çerçevede temellendirmeye devam etmektedir.

Ne yazık ki, Osmanlı kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçileri emek kavramına ve işçi kadınlara gösterdikleri bariz ilgisizlik nedeniyle ikiliklere dayanan bu düşünme biçiminin anlamlı bir eleştirisini yapma fırsatını kaçırmıştır. Kadınlar ve toplumsal cinsiyetle ilgili konular uzun bir süre boyunca Osmanlı tarihçiliğinde yeterli akademik ilgiyi görmemiştir. Bu alandaki akademik çalışmalar 1990'larda ortaya çıkmaya başlamış¹⁶ ve temel olarak kadınları tarihi anlatılarda görünür kılmaya odaklanmıştır. Daha çok derleme kitaplarında yayımlanan birkaç makale haricinde, ilk kuşak araştırmaların çoğu, Avrupa ve Amerika'daki tarihçiliklerde olduğu gibi toplumsal cinsiyet kavra-

14 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993) (*Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalât Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008); Michael Palaret, *The Balkan Economies c.1800-1914: Evolution without Development*, New York, 1997; Yüksel Duman, “Notables, Textiles and Copper in Ottoman Tokat 1750-1840” (doktora tezi, State University of New York, Binghamton, 1998). Farklı bir bağlamı ele alsa da, bu perspektife önemli bir katkı için bkz. John Chalcraft, *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*, Albany, NY, 2004.

15 Bazı önemli istisnalar için bkz. Quataert, *Ottoman Manufacturing*, ve Fariba Zarinebaf-Shahr, “The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850”, *International Labor and Working-Class History*, 60 (2001), s. 141-152.

16 Nikki Keddie ve Beth Baron (der.), *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, New Haven, CT, 1991; Madeline Zilfi, *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Leiden, 1997; Lila Abu-Lughod (der.), *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*, Princeton, NJ, 1998 ve Margaret Meriwether ve Judith E. Tucker (der.), *Social History of Women and Gender in the Modern Middle East*, Boulder, CO, 1999.

mını tarihsel analizin analitik bir kategorisi olarak kullanmamıştır ve cinsiyet/toplumsal cinsiyet ayrımları büyük ölçüde inceleme dışı tutulmuştur. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, çok dinli ve çoketnili bir yapıya sahip olan Osmanlı toplumu özelinde, kadınlar arasındaki farklılıkları gözardı etmek bu alanı hatırı sayılır biçimde zayıflatmıştır. Yine de tarih yazımının son yıllarda giderek artan derinliği ve gelişkinliği ve de cinsellik,¹⁷ hukukun toplumsal cinsiyet temelleri,¹⁸ aile,¹⁹ eğitim,²⁰ hayırseverlik²¹ ve erkeklik²² gibi konuların tarihçilikte hak ettikleri ilgiyi görmesi umut vericidir. Devlet arşivlerinin yanı sıra toplumsal tarih yazımının önemli bir kaynağı olan kadı sicillerine giderek daha fazla başvurulması, Osmanlı kadınlarının gündelik yaşamlarının bütün farklılıklarıyla yeniden inşa edilmesine yardımcı olduğu gibi toplumsal cinsiyet ilişkilerinin de içinde yer aldığı iktidar yapılarının incelenmesine önemli bir katkıda bulunmaktadır.²³ Bu önemli başarılarla rağmen, kadın ve toplumsal cinsiyet tarihi üzerine yapılan çalışmaların çoğunlukla sınıf kavramını dikkate almadan ve emek tarihçilerinin çalışmalarıyla ilişkilendirilmeden üretildiği söylenebilir. Sonuç olarak kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçileri, kadınları ücretli veya ücretsiz işte çalışan ekonomik aktörler olarak anlamak için pek çaba göstermemiş ve dolayısıyla Osmanlı emek tarihçiliğini kavramsal ve ampirik olarak tadil etme şansını kaçırmıştır.

Kısaca özetlemek gerekirse, emek tarihçileri emek gücü içindeki kadınları gözardı ederken, kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçilerinin de kadın emek-

- 17 Dror Ze'evi, *Producing Desire: Changing Sexual Discourse in the Ottoman Middle East, 1500-1900*, Berkeley, CA, 2006.
- 18 Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley, CA, 2003.
- 19 Beshara Doumani (der.), *Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender*, Albany, NY, 2003; Amira El Azhary Sonbol (der.), *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, Syracuse, NY, 1996.
- 20 Elizabeth B. Frierson, "Unimagined Communities: Women and Education in the Late-Ottoman Empire, 1876-1909", *Critical Matrix: The Princeton Journal of Women, Gender, and Culture*, 9:2 (1995), s. 55-90.
- 21 Fariba Zarinebaf-Shahr, "Women, Patronage and Charity in Ottoman Istanbul", Amira El-Azhary Sonbol (der.), *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies* içinde, Syracuse, NY, 2005.
- 22 Marc Baer, "Manliness, Male Virtue and History Writing at the Seventeenth-Century Ottoman Court", *Gender & History*, 20 (2008), s. 128-148.
- 23 Iris Agmon, "Women, Class, and Gender: Muslim Jaffa and Haifa at the Turn of the 20th Century", *International Journal of Middle East Studies*, 30 (1998), s. 477-500; Marc Baer, "Islamic Conversion Narratives of Women: Social Change and Gendered Religious Hierarchy in Early Modern Ottoman Istanbul", *Gender & History*, 16 (2004), s. 425-458; Dror Ze'evi, "Women in 17th Century Jerusalem: Western and Indigenous Perspectives", *International Journal of Middle East Studies*, 27 (1995), s. 157-173.

çileri büyük ölçüde görmezden geldiğini öne sürüyorum. Emek tarihçileri dik-katlerini erkek işçilerin tecrübelerine odaklarken ve ikili karşıtlıkları yeniden üretirken, kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçileri de bu yaklaşımı eleştirmek ve karşıt görünen bu çiftlerin aslında ne kadar birbirlerine bağımlı olduğunu göstermek konusunda yeterince hevesli olmamışlardır. Her iki alanın karşılıklı olarak mesafelerinin açılmasının sonucu olarak, çalışan kadınlar hem emek tarihçiliğinde hem de kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçiliğinde görmezden gelinmiş, tarihsel değişimin önemli bir öznesi olarak kurgulanabilecekken, Osmanlı geçmişine ilişkin çoğu sosyal anlatı tarafından tecrit edilmiştir. Üstelik, tarihçiliğin iki önemli alanı arasındaki “karşılıklı mesafelenme” her iki alanı da zayıflattığı gibi bizim 19. yüzyıla dair genel kavrayışımızda da önemli bir boşluk oluşmasına neden olmuştur. Bu makalenin kalan kısmında, öne sürdüğüm bu iddiayı somutlaştırmak amacıyla, 20. yüzyıl başlarında Cibali Tütün Fabrikası'nda çalışan kadın işçileri görünür kılmaya, bu kadın işçilerin tecrübelerini emek tarihçiliği içinde anlamlandırmaya, toplumsal cinsiyet ve sınıf eşitsizliklerinin her yerde olduğu gibi tütün sektöründe de var olduğunu göstermeye ve son olarak da elitleri tarihsel araştırmanın merkezinden alıp onların yerine tarihsel dönüşümün öznesi olarak erkek ve kadın işçileri koymaya çalışacağım.

OSMANLI TÜTÜN SANAYİİ

19. yüzyılın son çeyreği Osmanlı hükümeti için büyük bir mali kriz dönemiydi. 1854'te Kırım Savaşı'nı finanse etmek için alınan ilk dış borçtan sonra, Osmanlı Devleti kısa zamanda borcunu daha fazla borçlanarak ödeme tuzağına düştü. 1881 yılında Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin borçlarının yönetimi, geri ödemesi ve temel gelir kaynaklarının kontrol edilmesi amacıyla Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni kurdular.²⁴ Başlıca gelir kaynaklarından biri olan tütün gelirlerini kontrol etmek için 1884 yılında tütün ekimi, alımı, satımı ve ihracatı konusunda tekel olan Tütün Rejisi kuruldu. Tütün Rejisi aynı yıl, tütün işlemek üzere Cibali Tütün Fabrikası'nı veya o dönemdeki adıyla Cibali Reji Fabrikası'nı kurdu.²⁵ 1900'lerden itibaren sigara üretmeye başlayan fabrika kısa bir süre sonra, günde 12.000 kilo sigara üretim kapasitesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli fabrikalarından biri haline geldi.²⁶

24 Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production*, Cambridge, 1987, s. 61; Fatma Doğruel ve Suut Doğruel, *Osmanlıdan Günümüze Tekel*, İstanbul, 2000.

25 Doğruel ve Doğruel, *Osmanlıdan Günümüze Tekel*.

26 Bernhard Stern, *Die Moderne Türkei*, Berlin, 1909.

Osmanlı ekonomisinde 19. yüzyılın ikinci yarısında tütün sektörünün ana merkezlerinden bazıları İstanbul, İzmir ve Selanik'ti ve hepsinde de sigara üretiminde Rum ailelerin hâkim konumu göze çarpıyordu.²⁷ Tütün sektörünün Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan vilâyetlerindeki durumu, Anadolu coğrafyasındaki durumuna kıyasla daha iyi araştırılmıştır. Örneğin Bein'in ve Goldberg'ın sigara sanayiinin, 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmakta olan Mısır işçi sınıfı için çekim merkezi haline geldiğinden bahsederek, 1880'ler civarında Mısır'da beş Rum firması sigara ihracatının yüzde 80'ini kontrol ediyor ve yaklaşık 2.200 işçi istihdam ediyordu. Neredeyse 2.000 başka işçi de, ağırlıklı Ermenilerin ve Avrupalıların sahip olduğu daha küçük atölyeleri de kapsayan ve iç pazara yönelik üretim yapan diğer işletmelerde istihdam ediliyordu. Sektörün elitleri sayılan ve vasıflı iş gücünü oluşturan elle sigara saran ustalar genelde Rumlardı, ama aralarında Ermeniler, Süryaniler ve Mısırlılar da yer alıyordu. En az vasıflı iş kabul edilen tütün ayırma işinde çoğunlukla Mısırlı kadınlar istihdam ediliyordu. Sigara sarmak başlangıçta yüksek vasıflı bir iş kabul ediliyordu ve özü itibarıyla zanaatkarlık geleneğinin bir devamıydı, ama Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren makinelerin kullanılmaya başlaması ve vasıflı zanaatkarların yerini vasıfsız kadın ve çocukların almasıyla işgücünün doğası köklü bir biçimde değişmeye başlamıştır.²⁸

Mısır sigara sanayii üzerine son yıllarda yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri Relli Shechter'ın araştırmasıdır.²⁹ Bu çalışma tütünün Ortadoğu ekonomilerine girişini, sigara sektörünün gelişimini ve Mısır'da tütün piyasasının oluşumunu ve gelişimini analiz ederek Mısır tütün sanayiinin dünya ekonomisi içindeki rolünü incelemektedir. Shechter piyasayı oldukça isabetli bir şekilde bir dizi farklı bağlamda etkileşimde bulunan çok çeşitli aktörler arasındaki ilişkilerler yumağı olarak kavramsallaştırıp fabrika sahipleri, satıcılar, alıcılar ve devlet arasındaki çokkatmanlı ilişkileri başarıyla sergilediği halde, işçilerin bu karmaşık yumak içerisindeki rollerine pek değinmez. Kadın işçiler konusuna gelince, Mısır'daki katı cinsiyet ayrımı ve kadınların ge-

27 Mısır sigara sanayii için bkz. Joel Bein'in, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge, 2001 ve Ellis Goldberg, *Tinker, Tailor and Textile Worker: Class and Politics in Egypt, 1930-1952*, Berkeley, CA, 1986.

28 Bein'in, *Workers and Peasants*; Goldberg, *Tinker, Tailor and Textile Worker*.

29 Relli Shechter, *Smoking, Culture and Economy in the Middle East: The Egyptian Tobacco Market, 1850-2000*, Londra, 2006. Ayrıca bkz. a.g.e., "Selling Luxury: The Rise of the Egyptian Cigarette and the Transformation of the Egyptian Tobacco Market, 1850-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 35 (2003), s. 51-75.

nel olarak kamusal yaşamdan dışlanması nedeniyle tütün sanayinde pek fazla kadın işçinin istihdam edilmediğini öne sürer.³⁰ Oysa Beinin, çok daha erken yaptığı çalışmasında sigara sanayiindeki kadın işçileri gözardı eden çalışmaları eleştirmiştir. Beinin, sanayi işçilerini ilk kez sayıma dahil eden 1907 tarihli Mısır nüfus sayımında, 3.162 sigara fabrikası işçisi içinde sadece 15 kadının gösterilmesi konusuna da değinir. Balkan vilâyetlerinde de Mısır'da da tütün sektöründe Rum ailelerin ve benzer üretim yöntemlerinin hakim olması ve Mısır'daki diğer sanayi sektörlerinde kadın işçilerin istihdam edilmesi nedeniyle Mısır'daki toplumsal normların kadınların tütün sektöründe istihdamı önünde büyük bir engel teşkil ettiğini varsaymak için hiçbir sebep olmadığını savunur. İstatistiklerdeki bu hatanın, devlet yetkililerinin ücret karşılığı çalışan kadınlara karşı ikircikli tutumunun ve büyük ölçüde yabancılarla özdeşleştirilen bu yeni toplumsal grubu nasıl sınıflandıracığını bilmemesinin sonucu olduğunu ileri sürer.³¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan bölgelerinde yer alan tütün sanayiinin doğasına ve işçilerin toplumsal koşullarına ışık tutan birincil kaynaklara sahip olduğumuz için şanslıyız. Bu kaynaklara göre, tütün 20. yüzyılın başında mevsimlik niteliğe sahip bir sektördü.³² İşin yoğunlaştığı yaz mevsiminde, iş günü 11 veya 12 saate kadar uzarken, işçiler kışın çoğu zaman iş imkânlarının azlığı nedeniyle boş oturuyordu. İşin ve dolayısıyla gelirin yıl boyunca gösterdiği istikrarsızlık, işçi mücadelelerinde gündeme getirilen en önemli meselelerden biriydi. Dönemin belgelerinin ortaya koyduğu üzere sanayiciler çoğu zaman hem emek maliyetini düşürmek hem de işçiler üzerindeki otoritelerini arttırmak amacıyla erkek işçilerin sayısını azaltıp onların yerine kadın ve bazen çocuk işçi çalıştırmaya yöneliyorlardı. Sendikal faaliyetleri azaltma çabası da kuşkusuz bu tercihte önemli rol oynuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu bölgelerindeki tütün sanayii ve sigara üretiminde ise, literatürün sınırlı olması nedeniyle bilebildiklerimiz büyük ölçüde 1913 ve 1915 yıllarında derlenen sanayi istatistikleriyle sınırlıdır.³³ Bu istatistiklere göre İzmir ve İstanbul Anadolu'daki sigara üretiminin iki önemli merkeziydi ve 1913 yılında 923'ü kadın olmak üzere 2.109 işçi bu iki şehirdeki fabrikalarda çalışıyordu. Bu değerli kaynak, ne yazık ki, tütün

30 A.g.e., *Smoking, Culture and Economy*, s. 42.

31 Beinin, *Workers and Peasants*, s. 68-69.

32 "Tabakerzeugung, bearbeitung und -handel in der Europäischen Türkei", *Berichte über Handel und Industrie*, 18: 7 (5 Aralık 1912).

33 Bu istatistikler daha sonra yeniden basılmıştır. Bu yeni versiyon için bkz. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi İstatistikleri: 1913-1915*, İstanbul, 1984.

paketleme işinde çocuk işçilerin istihdam edildiğini kaydetmenin ötesinde emeğin toplumsal koşulları hakkında pek fazla bir veri sunmaz.

CİBALİ REJİ FABRİKASI

Bu makalenin kalan kısmında Cibali Reji Fabrikası'nın geç 19. ve erken 20. yüzyıl tarihini ele alacağım. Elimizdeki görsel materyal bu fabrikayı pek çok diğer işletmeye kıyasla özel kılmaktadır. Berggren çektiği bu fotoğraflarda sadece fabrikanın fiziksel özelliklerini resmetmekle kalmamış, işçileri ve onların nasıl çalıştığını, giyindiğini ve dinlendiğini de görüntülemiştir. Tütün işleme ve sigara üretimi aşamalarını baştan sona ve işçilerin rollerini özellikle öne çıkararak canlı bir şekilde göstermiştir. Dolayısıyla bu fotoğraflar hem işçilerin birbirleriyle, üstleriyle ve teknolojiyle kurduğu ilişkileri hem de gündelik iş yeri deneyimlerini yeniden inşa etme konusunda emsalsiz bir kaynak sunmaktadır. Üstelik, fotoğraflar toplumsal cinsiyetin işçi tecrübelerini anlamak ve analiz etmek için merkezi önemde olduğunu da göstermektedir. Aşağıda açmaya çalışacağım gibi fabrika sadece üretimin yapıldığı bir yer değil, toplumsal cinsiyet değerlerinin icra edildiği bir sahneydi de. Bir başka deyişle, Cibali Reji Fabrikası'nın tarihi, toplumsal cinsiyet ve sınıf çatışmalarıyla doludur ve hem fabrika görüntülerini gösteren fotoğraflar hem de diğer yazılı belgeler bunların izini taşımaktadır.

Cibali Reji Fabrikası, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en büyük tütün ve sigara fabrikalarından biriydi. Fabrika binası Haliç'te, Yahudi ve Rum semtlerine yakın bir yerde konumlanmıştı. Resim 2.1'de de görüleceği gibi taştan yapılmış üç katlı masif fabrika binası, mahallenin küçük ahşap evleriyle keskin bir tezat teşkil ediyordu. Fabrikanın deniz kenarındaki konumu, kurulduğu dönemde deniz nakliyatının hâlâ en ucuz ve temel nakliyat şekli olmasından kaynaklanıyordu.³⁴ Fabrikanın istihdam politikaları hakkında yeterli bilgimiz olmasa da, fotoğraflar fabrikadaki emek gücünün önemli bir kısmının, örtülü olmayan saçlarından da anlaşılacağı üzere gayrimüslim genç kadınlardan oluştuğunu göstermektedir. Diğer kaynaklar da hemen hemen tüm kadın işçilerinin Yahudi veya Rum olduğuna işaret etmektedir,³⁵ bu da fabrikanın inşaatı için neden bu bölgenin tercih edildiği konusunda başka ipuçları sun-

³⁴ *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul ve Ankara, 1993-1995.

³⁵ Örneğin bkz. Stern, *Die Moderne Türkei*, s. 71-71. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ayrıca gayrimüslim kadın işçilerin adlarına rastlamak da mümkündür, BOA DH.MKT 912/53 (1322.N.23/2.11.1904). [Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde referans verirken BOA kısaltmasını kullanacağım, ardından tasnifin kısaltılmış adı (bu örnekte DH.MKT), belge numarası ve son olarak belgenin hicri ve miladi tarihi gelecektir.]

Resim 2.1. Cibali Reji Fabrikası Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en büyük tütün ve sigara fabrikalarından biriydi. (Fotograf: Guillaume Berggren. Kadir Has Üniversitesi, Rezan Has Müzesi Koleksiyonu. İzin alınarak kullanılmıştır.)

maktadır. Yine de fabrikadaki işgücünün bütününün terkihi Osmanlı nüfusunun 1900'lerdeki kozmopolit yapısını yansıtır ve Müslüman, Yahudi ve Rum işçiler bu fabrikada birlikte çalışmış, aynı sıkıntıları paylaşmış ve bunları değiştirmek için hep birlikte mücadele etmiştir.

Fabrika kompleksi birbirine avlu ve geçitlerle bağlı birkaç binadan oluşuyordu.³⁶ Fabrika girişinin hemen sağında, tütün yaprağı yığınlarının tutulduğu büyükçe bir depo vardı. Berggren'in fotoğraflarından birisi, büyük tütün balyalarını taşıyan, istifleyen, sayan işçileri ve şefleri gösteren bir depo manzarası sunmaktadır (Resim 2.2). Berggren'in fotoğrafındaki depo, üst üste sıralar halinde yerleştirilmiş balya ve paketleriyle, oldukça düzenli bir yerdir.

Fabrikada en yüksek kaliteden en düşüğüne Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yetiştirilen pek çok farklı tütün türü işleniyordu. Her gün, o gün işlenecek miktarda tütün, depodan fabrika girişine balyalar halinde taşınıyordu. Tütünler balyalardan tek tek ayrılıp, yaprak yaprak tasnif edilirdi. Daha sonra farklı türde tütün yaprakları birbiriyle karıştırılarak "harman" elde edilirdi. Bu iş sadece, narin tütün yapraklarına zarar vermeden onları elden geçir-

³⁶ Alioğlu ve Alper, "Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası: Sanayi Yapısından Üniversiteye", fabrika yapısının mimari özelliklerini ve zaman içindeki dönüşümünü ele almaktadır.

Resim 2.2. Cibali Reji Fabrikası'nın deposu. Büyük tütün balyalarını ve işlenmiş tütün ile sigara paketlerini taşıyan, sayan ve işleyen işçiler. (Fotoğraf: Guillaume Berggren. Kadir Has Üniversitesi, Rezan Has Müzesi Koleksiyonu. İzin alınarak kullanılmıştır.)

mekte, yaprakların nemini veya kuruluşunu tespit etmekte ustalaşmış *tütüncü* adı verilen erkek işçilerin sorumluluğundaydı. Tütüncünün hazırladığı harman sigaranın kalitesini, tadını, aromasını, yanışını kısacası tüm tadını belirlediği için tütüncüler üretim sürecinin en vasıflı işçileri kabul ediliyorlardı.³⁷

Harman hazırlandıktan sonra yapraklar elle veya makineyle kesilirdi. İyi kalite tütünler, daha hassas bir kesimi mümkün kılan havan adlı basit kesim makineleri kullanılarak elle kesilirdi. Günlük 8.000 kilogram tütün kesme kapasitesine sahip daha büyük buharlı makinelerse, fazla hassasiyet gerektirmeyen daha düşük kalite tütünleri işlemek için kullanılıyordu.³⁸ En iyi kalite tütün yapraklarını kesmekten sorumlu olan elle kesim yapan işçilerin, Resim 2.3'te de görebileceğimiz gibi kendilerine yardımcı olan genç çırakları vardı. Bu fotoğrafın gösterdiği gibi usta ve çırak birlikte çalışıyor, çırak kesmesi için yaprakları ustasına veriyordu. İşçiler birkaç sıra halinde yan yana

37 Stern, *Die Moderne Türkei*, s. 70.

38 A.g.e., s. 71.

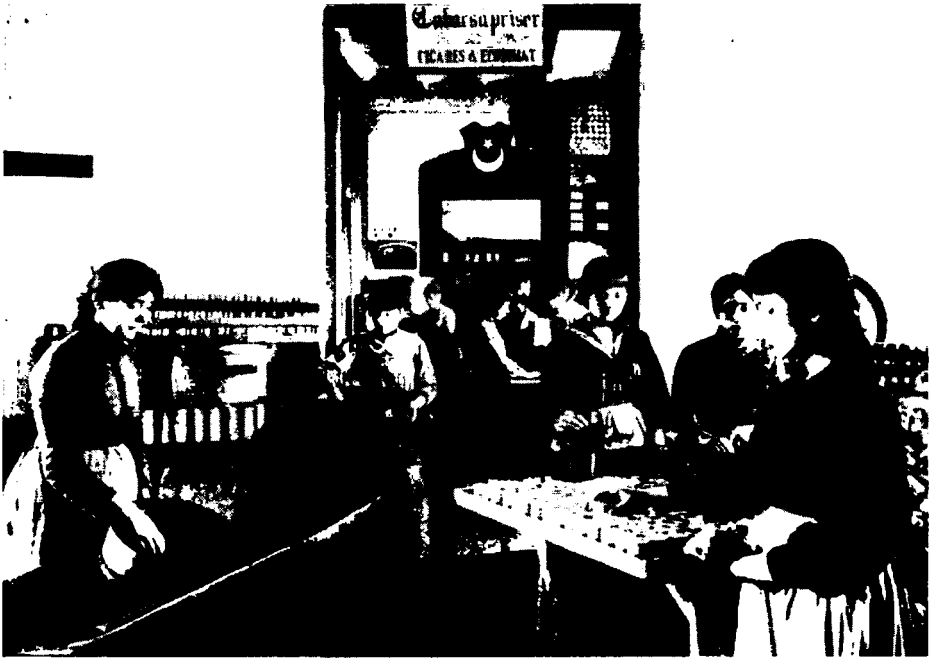

Resim 2.3. En iyi kalite tütün yapraklarını kesmekten sorumlu olan el kesimcilerinin, kendilerine yardımcı olan çırakları vardı. (Fotoğraf: Guillaume Berggren. Kadir Has Üniversitesi, Rezan Has Müzesi Koleksiyonu. İzin alınarak kullanılmıştır.)

dizilmişlerdi. Ustayla çırak sadece birbirlerini görüyorlardı ve sırtları öteki işçilere dönük halde çalışıyorlardı. Bu atölye, tütün işlemenin diğer aşamalarının gerçekleştirildiği pek çok diğer atölyeden daha küçük olsa da, iki cephe- de bulunan geniş pencerelerden oldukça iyi ışık alıyordu. Çıraklar ücretlerini doğrudan ustalarından alıyor ve usta ve çırağın toplam kazancı da bir günde kesebildikleri tütün miktarına ve kalitesine göre belirleniyor, dolayısıyla işin parçabaşı niteliği, işçiler üzerinde yoğun bir baskıya yol açıyordu.³⁹ İşin doğası ve şeflerin sürekli kontrolü nedeniyle, ustaların ve çıraklarının büyük olasılıkla birbirleriyle iletişim kurmaya fazla fırsatları olmuyordu.

Tütün harmanları hazırlandıktan sonra ya paketlenip paket tütün olarak satılıyordu ya da sigara sarımına gönderiliyordu. Tütünler Berggren'in fotoğraflarında da görebildiğimiz gibi kadın işçiler tarafından paketleniyordu (Resim 2.4). Resimde birbirine açılan üç ayrı odada görülen oldukça genç kızların bazıları iri ve kaba parçaları ve çöpleri ayırmak için tütünü eliyor, di-

³⁹ A.g.e., s. 70.

Resim 2.4. Cıbalı Reji Fabrikası'nın tütün paketleme bölümünde çalışan kadın işçiler.
(Fotoğraf: Guillaume Berggren. Kadir Has Üniversitesi, Rezan Has Müzesi Koleksiyonu.
İzin alınarak kullanılmıştır.)

ğerleri sigara kâğıtlarını hazırlıyor, tütünü tartıyor, paketleri doldurup kapatıyor ve bir tablanın üzerine yerleştiriyordu; yaptıkları iş de ikinci odada görebildiğimiz şefleri tarafından denetleniyordu. Kadın işçiler paketlere koydukları tütün miktarı konusunda çok hassas olmak zorundaydı, çünkü paketler yüzerlik desteler halinde bir tablaya yerleştirilir, tablalar da depoya gönderilmeden önce tartılırdı; eğer tabla olması gerekenden daha ağır çekerse bütün paketler tamamen boşaltılıp yeniden doldurulurdu.⁴⁰ Her ne kadar tütün paketleme vasıflı bir iş olarak görülme de, uygulanan bu acımasız politika genç kadınların paketlere ne kadar tütün koyacakları konusunda oldukça hassas ellere sahip olmasını gerektiriyordu.

Tütünün paketlenmeyen kısmı sigara imalatına gönderiliyordu. Sigara üretmek için sigara kâğıtları tütünle doldurulur, sarılır ve son olarak paketlenirdi. Her ne kadar bu işin özel bir ustalık gerektirmediği düşünülüp sadece kadın işçilere verilse de bu oldukça emek yoğun bir işti. Yüzlerce kadın işçi

40 A.g.e., s. 71.

Resim 2.5. Kadın işçilerin sigara sardığı geniş bir salon.

(Fotoğraf: Guillaume Berggren, Kadir Has Üniversitesi, Rezan Has Müzesi Koleksiyonu.
İzin alınarak kullanılmıştır.)

büyük salonlarda yan yana oturup tüm gün aynı yorucu ve tekrara dayanan işi yapıyorlardı.⁴¹ Resim 2.5'te genç kadın işçilerin sigara sardığı geniş bir salon görüyoruz. Fotoğraf, salonun büyük kısmını görmemizi sağlayan geniş bir açı sunmaktadır. İşçilerin bazılarının çocuk denecek yaşta çok genç kızlar olduğu görülüyor. Berggren bir başka fotoğrafında da benzer bir görüntü sunmaktadır (Resim 2.6). Burada daha küçük, ama yine de oldukça büyük bir atölyede kadın işçilerin masalarda karşılıklı oturduğu, salonun iki tarafında biraz küçükçe görünen pencereler bulunduğu, ayrıca işçileri denetleyen üç erkek şefin yanısıra üçüncü sırada ayakta durmasıyla ve diğer işçi kadınlardan yaşça büyük görünmesiyle şef olabileceğini düşündüren bir kadın işçinin de bulunduğu görülüyor.

Fabrikada ana iş olan tütün ve sigara üretiminin yanısıra pek çok başka iş de yapılıyordu. Bazı işçiler depoya işlenmiş ya da işlenmemiş tütün, sigara paketi, sigara kağıdı, ambalaj kağıdı, tütün tabakaları ve diğer birçok

41 A.g.e.

Resim 2.6. Genç kadın işçilerin sıra halinde masalarda oturduğu küçük, ama yine de diğerlerine kıyasla büyük bir atölye. (Fotoğraf: Guillaume Berggren. Kadir Has Üniversitesi, Rezan Has Müzesi Koleksiyonu. İzin alınarak kullanılmıştır.)

öte beriyi taşır ve yerleştirirken, diğerleri metal, makine ve ahşap atölyelerinde mekanik işleri yapıyorlardı. Cibali fabrikasında bir günde 600 ile 1.000 kilogram arası tütün, farklı boyuttaki 350.000-400.000 pakete dolduruluyordu ve ortalama 500.000 sigara üretiliyordu.⁴² Bir işçinin günlük üretim kapasitesini tahmin etmek güç olsa da, bir kadın işçinin bir günde 3.000 kadar sigara ürettiği belirtilmiştir, ki bu da oldukça ağır bir iş yüküdür.⁴³

Cibali fabrikasında imalat aşamaları katı bir şekilde erkek veya kadın işi olarak tanımlanıyordu ve bu da bir işin ustalık gerektirip gerektirmediğinin temel belirleyenlerinden biriydi. Erkek işçilerin genellikle vasıflı işçi olduğu varsayılırken, kadın işçilerin vasıfsız işler gördüğü farz ediliyordu. Ne var ki bu varsayım her zaman gerçek olgulara dayanmamaktadır ve özel bir ustalık gerektirmeyen işleri yapan erkek işçiler usta kabul edilebilirken, örneğin tütün paketleyen kadın işçiler, önemli ölçüde el hassasiyetine sahip oldukları halde nedense hiç de vasıflı kabul edilmiyordu.

⁴² A.g.e.

⁴³ A.g.e.

İşçiler fabrikada sadece yaptıkları işin gerektirdiği beceriye göre değil, fiziksel mekânın düzenlenişi bakımından da hiyerarşik bir biçimde konumlandırılmıştı. Kadın ve erkek işçiler sadece kendi hemcinslerinden oluşan departmanlarda çalışıyorlardı. İşçiler çoğu zaman başka bölümlere geçemedikleri ve karşı cinsten meslektaşlarıyla iletişim kuramadıkları halde Resim 2.7'de de görülebilen ve yapay ışıklandırma kaynaklarının mevcut olmadığı bir dönemde ortamın daha aydınlık olmasını sağlayan ahşap paneller, departmanlar arasındaki duvarların o kadar da aşılmaz olmadığını, aksine oldukça geçirgen olduğunu göstermektedir. Ancak duvarların geçirgenliğine rağmen, kadınların çalıştığı bölümler sıradan işçilere kapalı ve yalnız şeflere açıktı. Bir başka deyişle üretim zemininde hareket edebilme kapasitesini, güç ve ayrıcalığın göstergesi olarak okumak mümkündür. Fabrika hiyerarşisinin üst kademelerinde bulunanlar fabrika içinde serbestçe dolaşabilirken, aşağı kademelerdekiler giderek durağanlaşıyor, hareket etmelerine pek de imkân bırakmayan daracık bir alanda neredeyse sabit oturarak ve iş arkadaşlarıyla dirsek direğe çalışıyorlardı. Fabrika alanı içinde hareketlilik, gündelik olarak da işyeri hiyerarşilerini yansıtır ve onaylama işlevi görüyor, yöneticiler kendi kontrollerinde gördükleri bütün departmanlara rahatça girip çıkar, şefler kendi denetimleri altındaki bölümlerde rahatça hareket eder, ustalar kendi atölyelerinde az da olsa dolaşabilirken, çıracılar çoğunlukla sabit kalıyordu. Sigara saran kızlar ise masalarında bütün gün hiçbir kıvıldama imkânları olmadan aynı vücut hareketlerini tekrarlıyorlardı.

Fotoğraflar işçilerin nasıl çalıştığını göstermek konusunda eşsiz bir malzeme sunuyor olsalar da, arşiv belgeleri işçilerin üretim süreci dışında da pek çok başka şeyi paylaştıklarını gösteriyor. Paylaşılan konuların en önemlilerinden biri de hiç kuşkusuz işle ilgili sıkıntılardı. Tarihçiler bugüne kadar kadınların kitlesel protestolarda ve işçi eylemlerinde oynadıkları rolü açığa çıkartmak konusunda pek özel bir gayret sarf etmemiş olsalar da, Osmanlı toplumunda kadın işçilerin siyaseten aktif olduğu aşikardır. 1904 yılında Cibali fabrikası işçileri kendilerinden kesilen haftalık ödemeleri geri alabilmek için büyük bir grev örgütlediler. Ödenmeyen ücretin telafi edilmesi için Paskalya tatilinde bir önceki yıl yapılmış olduğu gibi ücretli izin talep ettiler. Fabrika yönetimi bu talebi reddedince, işçiler greve gitti ve Galata'daki Osmanlı Bankası binasında bulunan Tütün Rejisi merkezine doğru bir yürüyüş başlattılar. Protesto yürüyüşüne katılan 250 işçiden 50'si kadındı. Protestocular sonunda fabrika yönetimine, taleplerini en azından kısmen kabul ettirdiler. Ne var ki, yönetim Paskalya'yı kutlayan Rumlara ödeme yapmayı kabul ederken

Resim 2.7. İşçiler belki diğer bölümleri göremiyor ve karşı cinsten meslektaşlarıyla etkileşim içine giremiyorlardı, ama ahşap paneller, bölümlerin girilemez olmadığını göstermektedir. (Fotoğraf: Guillaume Berggren. Kadir Has Üniversitesi, Rezan Has Müzesi Koleksiyonu. İzin alınarak kullanılmıştır.)

işçi yoldaşlarını desteklemek için gösteriye katılan Yahudi işçilere ödeme yapmayı reddettiği gibi onları kovdu. Zaptiye Nezareti tarafından yapılan soruşturmada eyleme liderlik yaptığı öne sürülen 12 işçinin adı belirlendi. Bu 12 kişi arasında hepsinin de Yahudi olduğu anlaşılan Mari Behar, Raşel Eskinazi ve Bin Behar isimli üç kadın işçi de vardı.⁴⁴ Sonunda Sigaracı Nesim, Vasil Yani ve Vangel Sarandi isimli üç işçi, bütün bu olayı planlamak ve düzenlemekten suçlu bulundu. Sigaracı Nesim İtalyan uyruğuna tabi olduğundan sınır dışı edildi; diğer ikisiyse tutuklandı.⁴⁵

Cibali Reji Fabrikası'nda bazı işler hâlâ vasıflı ellerle yürütülse de 20. yüzyılın başlarından itibaren makineleşme başlamıştı. Çağdaş teknolojilerin üretim sürecine sokulması ve modern makinelerin kullanımı, o dönemin gözlemcileri tarafından övülmüş olsa da, makineleşme süreci çatışmasız bir şekilde gerçekleşmedi ve işçiler arasında önemli ölçüde gerilime neden oldu.

⁴⁴ BOA DH.MKT 912/53 (1322.N.23/2.11.1904), ek 4 (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri).

⁴⁵ BOA DH.MKT 912/53 (1322.N.23/2.11.1904), ekler 13-17.

1893'te makine kırıcı diyebileceğimiz bir işçi eylemi gerçekleştirildi ve işçiler yeni havanların kullanılmasını protesto etmek amacıyla terk-i eşgal eylediler, yani iş bıraktılar. İşçiler yeni havanların çok geniş olduğundan ve bu yüzden tütünü elle bastırmanın zor olmasından şikâyet ediyorlardı. Fabrika yönetimi eski makinelerin kullanılmaya devam edilmesine rıza gösterse de, 52 işçi ücretlerinin arttırılması talebiyle işe geri dönmedi. Fabrika yönetimi önce olayı Sadarete ve Dahiliye Nezareti'ne bildirdi; Dahiliye Nezareti ise derhal Zaptiye Nezareti, Maliye Nezareti ve Şehremaneti ile irtibata geçti. Sonunda yönetim aynı günün akşamına kadar protestolarını sona erdirenlere hâlâ iş vereceğini ve onları cezalandırmayacağını, ama protestolarını bırakmayı kabul etmeyenlerin ileride benzer eylemlerde bulunmak isteyenlere ibret olması için fabrikada bir daha asla çalıştırılmayacağını ilan etti.⁴⁶

Yeni makinelerin üretim sürecine dahil edilmesiyle emek aktivizmi ironik bir şekilde artsa da, çağdaş teknolojilere erişim sadece erkek işçilerin tekelinde olan bir imtiyazdı. Bir başka deyişle, teknoloji kullanımı fotoğraflardan da gözlemlenebileceği gibi kendine ait toplumsal cinsiyet değerlerini yaratmıştı. Resimlerin birçoğunda erkek işçiler o günkü teknolojilerle ilişkilendirilerek temsil edilirken, kadın işçiler neredeyse her zaman elleriyle çalışırken resmedilmiştir. Erkekliğin teknik becerilerle ilişkilendirilmesi, makine atölyesini gösteren Resim 2.8'de en açık haliyle ortaya çıkmaktadır. Burada gösterilen makaralar, dişliler, çarklar, makineler, demir halatlar ve metal aletler hem demircilik geleneğinin bir uzantısıydı, hem de makineleşmenin bir işareti ve erkek işçilerin ayrıcalığıydı. Erkek işçilerin yaptıkları işler çağdaş teknolojilerle özdeşleştirilmelerinin yanı sıra kadın işçilerin yaptığından daha fazla çeşitlilik arz ediyordu. Erkekler tütün yapraklarını tasnif ediyor, harmanlıyor ve kesiyorlar, makine atölyesinde çalışıyorlar, tütün balyalarını ve paketlerini taşıyıp yerleştiriyorlar, depoda çalışıyorlar ve elbette diğer işçileri izliyor ve denetliyorlarken kadın işçiler çok daha az çeşitlilik arz eden etkinliklerle uğraşıyorlar, neredeyse sadece tütün paketleyip sigara sarıyorlardı.

Fotoğrafta gördüğümüz işçilerin duruşları da toplumsal cinsiyet değerlerini yansıtmaktadır. Fotoğraflardaki kadın işçiler çalışkan, üretken ve kendilerini işlerine adanmış bir biçimde temsil edilmişlerdir. Süssüz ve sade, ama temiz ve düzgün elbiseleri, beyaz önlükleri içinde mağrur, saf, iffetli ve çalışkan görünmektedirler. Yine de fotoğrafların, yalnız ve yalnız fabrika yöneti-

⁴⁶ BOA İ.HUS 11/1310.L.7 (1310.L.9/26.4.1893), BOA DH.MK 22/24 (1310.L.10/27.4.1893), BOA Y.A.HUS 273/60 (1310.L.10/27.4.1893).

Resim 2.8. Cibali Reji Fabrikası makine atölyesi. (Fotoğraf: Guillaume Berggren. Kadir Has Üniversitesi, Rezan Has Müzesi Koleksiyonu. İzin alınarak kullanılmıştır.)

minin bizim görmemizi istediklerini ve yönetimin fotoğraflara bakanlara düşündürmeye çalıştığı değerleri yansıttığını unutmamalıyız. Fotoğraflarda işçiler büyük salonlarda düzenli ve hamaratça çalışmakta, başlarını kaldırmadan sadece kendi işlerine odaklanmaktadır. Bununla birlikte, fotoğraflara yakından bakıldığında, anonim varlıklar olmadıklarını, kendi kişisel umutları, rüyaları ve öfkeleri olduğunu göstermeye çalışırcasına dalgın dalgın etrafına bakan ya da doğrudan objektife bakan kadın işçileri fark etmek mümkün. Fotoğrafların bize sunduğu, ne yazık ki kadınların gündelik yaşamları, aileleri, oturdukları semtler, evler, yorgun veya hasta olup olmadıkları konusunda hiçbir şey anlatmayan bağlamını yitirmiş bir mekândır. Bu görüntüler bize şeflerin veya fabrika yönetiminin işçilere nasıl davrandığını veya işçiler arasında daha çok dayanışma mı yoksa gerilim mi olduğunu söylemez. Bu tür soruları cevaplamak veya işçilerin gündelik tecrübelerini yeniden kurgulamak belki asla mümkün olmayacaksa da fotoğraflara ek olarak başka tür tarihsel kaynakların kullanılması, daha kapsayıcı bir anlatının inşasına katkıda bulunabilir. Örneğin, gebelik ve çocuk doğumuyla ilgili o dönemde basılan bir ki-

tapta, tütün sanayiindeki kadın işçilerin tecrübe ettiği koşulların bir temsiline rastlamak mümkündür.⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda doğum ve ebelik eğitimi konusundaki öncülerden biri olan Besim Ömer (Akalin), tütün sanayiini, gebe kadınlar için tehlikeli sanayiler arasında sıralamıştır. Aktardığı istatistiki veriye göre, tütün sanayiindeki kadınların yüzde 45'i düşük yapıyordu. Bu oran biraz fazla yüksek görünse de, kadın işçilerin tütünle uğraşırken ve sigara sarıp paketlerken maruz kaldığı tütün tozunun hem kendi sağlıkları hem de çocuklarının sağlığı için ciddi bir tehlike teşkil ettiği iddiası, bu sektördeki kadın işçilerin tecrübelerini yeniden kurgulamak açısından büyük önem taşımaktadır. Besim Ömer ayrıca düşük riskini atlatıp hayatta kalabilen bebeklerin ya ağır sağlık sorunlarıyla ya da eksik uzuvlarla doğduğundan ve anne sütüyle beslenenlerinse, tütün tozundaki toksinler anne sütüyle anneden çocuğa geçtiği için giderek daha da kötüleştiğinden bahseder.

Fotoğraflarda sunulan ideal çalışma alanı sadece yukarıda aktarılan anlatımla değil, aynı zamanda arşiv belgeleriyle de çalışmaktadır. Fotoğraflarda, huzurlu bir ortamda hiçbir gerginlik olmadan özenle ve ustalıkla çalışan sağlıklı işçiler görsek de arşiv belgelerinin ortaya çıkardıkları bunun tersini söylemektedir. 1898 tarihli bir müfettiş raporu, çalışma alanının aslında hiç de fotoğraflardaki kadar düzenli, temiz ve havadar olmadığını iddia eder. Rapora göre fabrikanın ortasındaki büyük salon hava dolaşımını sağlasa da, binanın sadece tek bir cephesinde pencere olması ortamın yeterince havalanmasını ve tütün tozunun tahliye edilmesini engelliyor ve dolayısıyla işçilerin sağlığı için bir tehlike yaratıyordu. Bu sorunu çözmek için ana fabrika binasına birkaç baca açılmış olsa da, raporda bunun yeterli olmadığı belirtiliyordu. Müfettişin raporu ayrıca 1.300 işçi için sadece 22 tuvalet olduğunu, bunun da kesinlikle yetersiz olduğunu kaydediyordu. Üstelik rapora göre tuvaletlerin penceresi yoktu ve havalandırma olmamasının sonucu olarak tuvaletler oldukça sağlıksız koşullara sahipti ve iyileştirilmeleri gerekiyordu.⁴⁸ Müfettiş raporunda tasvir edilen sağlıksız, havasız, boğucu ve bunaltıcı fabrika, fotoğraflarda gösterilen havadar ve temiz atölyelerle taban tabana zıt bir tablo sergiliyordu.

Osmanlı işçilerinden bize kalan az miktardaki kaynak da fabrikadaki sağlık tedbirlerinin yetersizliği iddiasını pekiştirmektedir. Stern her ne kadar, fabrikadaki eczaneden ve işçilerin sağlık sigortası olduğundan övgüyle bahsetse de, bir işçi gazetesinde yayımlanan, tüberkülozdan muzdarip işçilerden bah-

47 Besim Ömer, *Gebelik ve Gebelikte Tedabir*, İstanbul, 1900-1901, s. 74-75.

48 BOA DH.MKT 2111/107 (1316.Ca.13/29.9.1898).

seden ve tütün tozunun işçilerin sağlığı üzerindeki zararlı etkilerini anlatan bir yazıda, fabrikada eczane ya da doktor olmamasından da şikâyet edilir.⁴⁹

Resim 2.7’de duvarda görülen saat işçilerin zaman disiplinine sahip olduğunu ima ederken, arşiv belgeleri işçilerin başka şekillerde de zaman bilinci taşıdığını ve çalışma saatleri ile işgünü hakkında protestolar yaptığını ve dinî tatillerde ödeme talep ettiklerini göstermektedir. Yukarıda bahsettiğim gibi Şubat 1911’de fabrika işçileri yönetimi protesto ettiğinde tatillerin sayısındaki artış öncelikli talepti.⁵⁰

Güvenlik ve işyerindeki gerilimler bizim fotoğraflarda göremediğimiz ama Cibali fabrikasındaki farklı gerilimleri ve çatışmaları anlamamız için kilit önemde olan bir başka meseledir. Örneğin işçilerin sert davranışları ve öfkeli dilinden ürken yönetimin, işçileri gözetlemek için işgücü içinde ajanlar kullandığı bilinmektedir. Geçmişte 1904 yılında fabrikadaki bir gösterinin ardından daha fazla protestoyu engellemek çabasıyla işçilerin aktivitelerini gözetlemek ve casusluk yapmak üzere polis, jandarma ve askerlerden oluşan bir güvenlik birimi tesis edilmişti.⁵¹ Bu ajanların bazı işçilerin makineleri tahrip etmeyi ve hatta fabrika binasını ateşe vermeyi planladıklarını ihbar ettikleri bilinmektedir.⁵² Diğer belgelerin de gösterdiği gibi, bu güvenlik birimi 1910’larda hâlâ iş başındaydı. Ama fotoğraflarda sunulan sakin ve huzurlu görüntüde tek bir polis, jandarma veya asker görmeyiz. Ne güvenlik birimlerini görürüz ne de çalışma alanındaki gerilimleri algılarız. Aksine fotoğraflardaki işçiler herhangi bir protesto, gösteri veya muhalefet düşüncesinden habersiz görünmektedir; işlerinden ve çalışma koşullarından memnun görünürler. Bununla birlikte, fotoğraflarda gördüğümüz işine saygılı ve itaatkar işçilerin aksine, belgelerde makineleri kıran, fabrika kapılarına zarar veren, fabrika binasını ateşe vermekle tehdit eden, çalışma koşullarını protesto etmek üzere Reji idaresi merkezine yürüyen, grevler örgütleyip daha iyi ücret ve hak talep eden, tutuklanma veya kovulma riskini alarak sendika kuran ve sosyalist gazetelere yazı yazan isyankâr işçiler buluruz.

Bu makalede Osmanlı emek tarihi ile kadın ve toplumsal cinsiyet tarihleri arasındaki mesafelenmeyi tartışmaya çalıştım. Bu iki tarihsel araştırma alanı arasındaki mesafeyi aşmak ve emek tarihi üzerine yeni perspektifler geliştirmek için, kadınların üretim süreçlerindeki varlığını daha yakından ince-

49 Şefik Saffet, “Tütün İşçileri”, *Aydınlık Fevkâlade Amele Nüshası*, 6: 1 (1924).

50 BOA DH.EUM.KADL 8/23 (1329.S.19/19.02.1911).

51 BOA DH.MKT 912/53 (1322.N.23/2.11.1904).

52 BOA DH.EUM.KADL 8/23 (1329.S.19/19.02.1911).

lememiz, emeğe yaklaşırken kullandığımız teorik araçları eleştirel bir şekilde yeniden değerlendirmemiz ve tarihi kanıtları içinde üretildikleri bağlamla ilişkilendirerek ele almamız gerektiğine işaret etmeye çalıştım. Bu amaçla daha önce kullanılmamış bir kaynağı, Cibali fabrikası işçilerinin fotoğraflarını kullandım ve bu fotoğrafları toplumsal cinsiyet perspektifinden ve diğer tarihi kanıtlarla bağlantılı olarak yorumlamaya çalıştım. Arşiv belgelerinde kadın işçilerin de bulunmasına rağmen, Osmanlı tarihçiliği yakın zaman kadar kadınları görünür kılmak için yeterli çabayı sarfetmemiştir. Fakat fotoğraflar bu kadın işçileri görmezden gelmemizi artık imkânsız kılan önemli bir kaynaktır. Dahası, fotoğraflar kadınları fiziksel olarak görünür kılmanın yanı sıra, toplumsal cinsiyet üzerine bir dizi soru sormamızı mümkün kılar.

Etnisite, din ve milliyet kadar, çağdaş teknolojilere erişim, cinsiyete dayanan işbölümü ve işyeri hiyerarşileri de fabrikada kurgulanan kadın kimliğinin belirleyici unsurlarındandır. Ama diğer her yerde olduğu gibi fabrika bağlamında da bu kimlikler zaman zaman çatışma yaratır. Farklı türde tarihsel belgelerin kullanılması ve bunların eleştirel bir okuması, kaynaklarda temsil edilen ideallerle çalışma yaşamının gündelik gerçeklikleri arasındaki çatışmaların dile getirilmesini sağlar. Böylesi bir yaklaşım, Osmanlı tarihyazımı geleneğinin büyük kısmına hakim olan ve ikili karşıtlıklara dayanan yaklaşıma önemli bir alternatif teşkil etmektedir. Böyle bir girişimi üstlenmek, teoriyle tarihsel kanıtları birbirine yedirerek, tarihçiliğe kavramsal ve ampirik açılardan önemli bir katkıda bulunacaktır. Ayrıca Osmanlı emek tarihi yazımını eleştirel bir biçimde yeniden şekillendirecektir. Son olarak, umuyorum ki, fotoğraflarda, arşiv belgelerinde ve diğer kaynaklarda görülebilen kadın işçilerin, tarihyazımında bugüne kadar neden bu kadar görünmez kaldığı sorusunu da cevaplayacaktır.

Geç 19. Yüzyılda İstanbul’da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak*

MUSTAFA ERDEM KABADAYI

GİRİŞ

Bu makale geç Osmanlı sanayi işgücü için etnik işbölümü argümanını fabrika düzeyinde değerlendirmeye çalışmaktadır. Çalışmada incelenen fabrika, Feshane-i Amire,¹ Osmanlı İmparatorluğu’nun en önemli sanayi tesislerinden biriydi ve devlet tarafından açılmış, denetlenmiş ve işletilmişti. Geç 19. yüzyılda bile devlet mülkiyetinde bulunan sanayi teşebbüslerinin sayısı ve bunların Osmanlı İmparatorluğu’nda toplam sanayi üretimindeki payı görece önemsizdi, çünkü bu tür fabrikalar çoğunlukla askerler ve memurlar için kıyafet üretiyorlardı. Üretim hacmi çarpıcı derecede yüksek olmasa da, devlet için bu fabrikalar yine de çok önemliydi, çünkü mühim olan üretim miktarı değil, daha ziyade Osmanlı İmparatorluğu’nun ihtiyaçlarını tedarik etmekte oynadıkları kilit roldü. 19. yüzyılda Osmanlılar bol miktarda Avrupa tekstil ürünü ithal ediyordu, ama ordunun ve donanmanın kıyafet ve teçhizat ihtiyaçlarını karşılamak için Osmanlı yetkilileri ithal mallardan bağımsız kalmak şeklinde bilinçli bir karar aldılar. Bu karar 19. yüzyıl boyunca askeri talebi karşılamak üzere çok sayıda devlet mülkiyetinde tekstil ürünü üreten fabrikanın kurulmasına yol açtı.

İşverenin devlet olması ve çalışanların Osmanlı tebaası olması, bize sa-

(*) Bu makale esasen şu çalışmayı temel almaktadır: M. Erdem Kabadayı, “Working for the State in a Factory in Istanbul: The Role of Factory Workers’ Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire”, yayımlanmamış doktora tezi, Ludwig Maximilian Üniversitesi, Münih, 2008.

1 Bundan sonra sadece Feshane olarak anılacaktır.

dece geç Osmanlı İmparatorluğu'nda işveren-işçi ilişkilerini değil, aynı zamanda devlet-tebaa ilişkilerini ve bir arada bunların etkileşimini belirleyen etkenleri, özellikle fabrikalarda çalışan İstanbullu insanların toplumsal cinsiyet ve etnik-dinî özelliklerine odaklanarak ele almak için uygun bir vaka çalışması sunmaktadır. İstanbul yüzyıllardır göçmen emeği için bir çekim merkeziydi, dolayısıyla 19. yüzyılda sanayi tesislerinde çalışan çoğu İstanbul vatandaşı orada doğmamıştı. Nereden geldikleri ve işlerini nasıl buldukları, seçtiğimiz fabrikadaki işgücü hakkında cevabı aranacak ikinci sorudur.

İlk kaydedilmesi gereken şey, toplumsal cinsiyetin Feshane'deki sanayi işinde kimin nerede çalışacağı ve işbölümü konularında esas belirleyici etken olduğudur. Kadın işçiler fabrika için evden çalışıyorlardı ve böylece iyi düzenlenmiş ve yakından denetlenen bir eve iş verme sistemine katılıyorlardı. Toplumsal cinsiyet temelli işbölümü ve çalışma alanının cinsel olarak bölünmesi, Batı Avrupa fabrikalarında da geçmişte yaygın pratiklerdi, ama Feshane'nin kadın işçileri Avrupa fabrikalarının paylaştığı bir başka niteliğe sahipti: dine göre ayırım, çünkü kadın çalışanların neredeyse tamamı gayrimüslimdi. Erkek işgücünün çoğunluğu Müslümandı, ama Müslüman kadınlar, kadın işgücünün sadece önemsiz derecede küçük bir kısmını oluşturuyordu, bu yüzden toplumsal cinsiyet-din temelli açık bir işbölümü vardı. Bu makalede bizim analizimiz fabrika işgücünün erkek unsuruyla sınırlı olacaktır ve Feshane'nin kadın işçileri dikkate alınmayacaktır.²

FESHANE

Osmanlı devlet sanayi teşebbüsleriyle ilgili sadece sınırlı sayıda çalışma mevcuttur. Giriş niteliğindeki bazı makaleleri bir kenara bırakırsak, fabrika üretimi Osmanlı ekonomisi ve emek tarihinin keşfedilmemiş konularından birisidir.³ İstanbul'da fabrika üretimi üzerine yapılan nadir çalışmalardan birisi Feshane üzerine kısa ama isabetli bilgi sunmaktadır⁴ ve bu çalışmadan Feshane'nin ilk olarak Topkapı Sarayı'na yakın bir semt olan Kadırga'da bir imalathane ola-

2 Bütün Feshane işçilerinin ayrıntılı bir tahlili için bkz. Kabadayı, "Working for the State in a Factory in Istanbul".

3 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", Hakkı Dursun Yıldız (der.), 150. Yılında Tanzimat içinde, Ankara, 1992, s. 235-249 ve Nikolai Todorov, "The First Factories in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire", *METU Studies in Development* (1971/1972), s. 315-358. Quataert 19. yüzyılın son yılları ile 20. yüzyılın ilk yılları arasında özel sektör tekstil fabrikaları hakkında kısa bilgi sağlamaktadır, Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge, 1993, s. 90-92.

4 Wolfgang Müller-Wiener, "Manufakturen und Fabriken in Istanbul vom 15.-19. Jahrhundert", *Mitteilungen der Fränkischen Geographischen Gesellschaft*, 33/34 (1986/1987), s. 257-320.

rak tesis edilmiş olduğunu anlarız; Feshane oradan 1833 yılında İstanbul'un yüzyıllardır sanayi bölgesi olagelen Haliç üzerindeki Eyüp'e taşınmıştır ve bugün hâlâ orada durmaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılda Haliç'in iki kıyısında devlet sanayi teşebbüslerinin yoğunlaşması şaşırtıcı değildir.

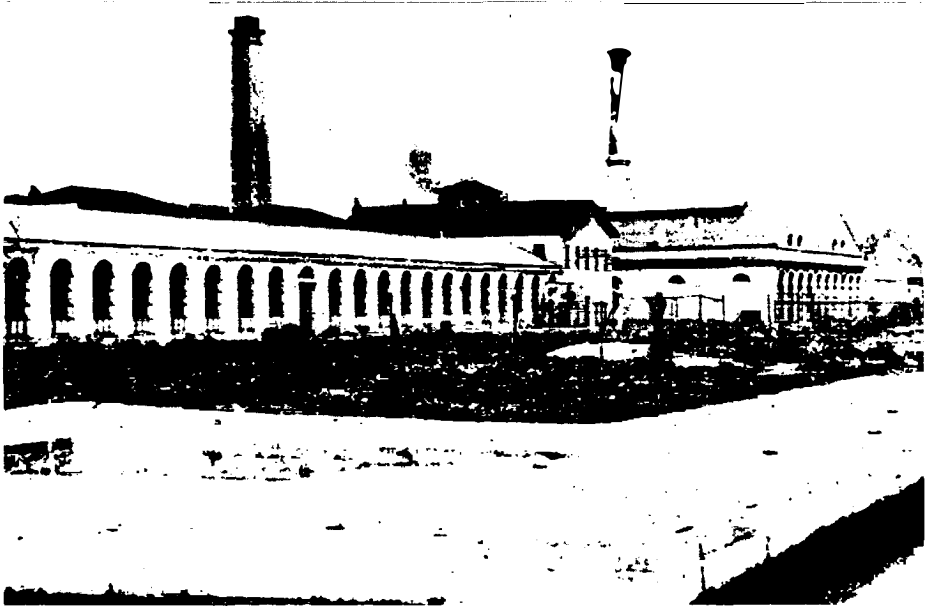
Feshane'nin iki önemli özelliği, onu dönemin diğer devlet sanayi teşebbüslerinden ayırmaktadır. Birincisi, Feshane Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra da varlığını sürdüren az sayıda devlet teşebbüsünden biriydi ve kısmen yıkıldığı ve ana üretim bölümünün bir sergi merkezine dönüştürüldüğü 1986 yılına kadar bir devlet fabrikası olarak çalışmaya devam etti; bugün de bu bina hâlâ Feshane olarak bilinmektedir.⁵ İkincisi, serbest piyasa koşulları altında müşteri çekmek için rekabet eden tek Osmanlı devlet fabrikasıydı. Fabrikanın üretimi, sadece askeriye'nin ve memurların ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda iç piyasanın da ihtiyaçlarını tedarik etmeyi hedefliyordu.

ETNİK İŞBÖLÜMÜ MÜ?

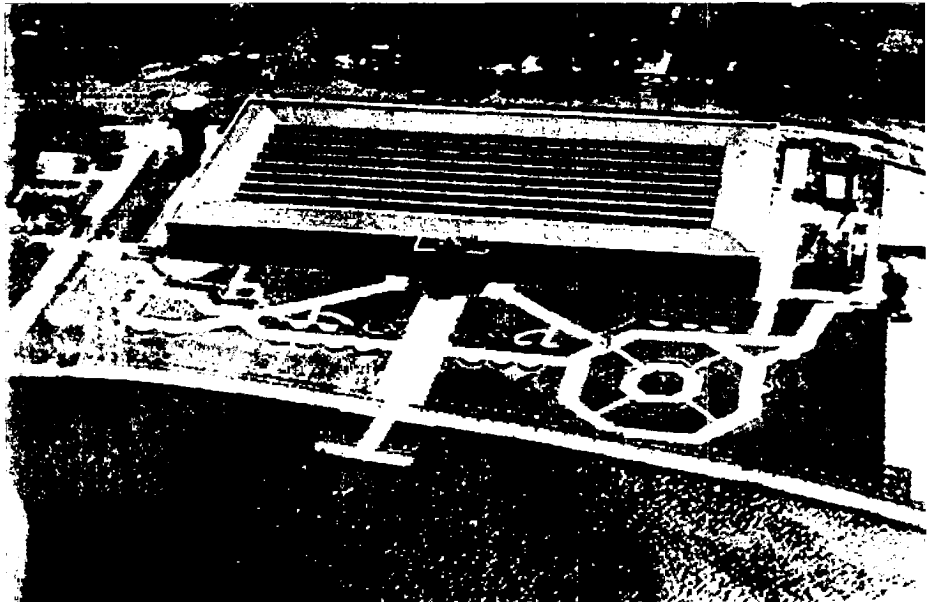
Aşırı basite indirgenmiş etnik ve dinî işbölümü düşüncesi, onyıllardır Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihine ilişkin anlayışımızı çarpıtmıştır. Bu anlayışın kökenleri yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazılan seyahatnamelerde ve konsolos raporlarında yatmaktadır; yabancıların görüşleri Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslümanların başta tarımla uğraşırken, gayrimüslimlerin çeşitli zanaatlarla meşgul olduğu fikrini oluşturmuş ve sonra pekiştirmiştir. "Etnik işbölümü" terimi o zaman kullanılmıyor olsa da, bu perspektif Osmanlı ekonomik tarih yazımında 1917 gibi erken bir tarihte dahi görülebilir.⁶ Bununla birlikte Kırılı, etnik işbölümü kavramının gelişimine ve Osmanlı tarihyazımı üzerindeki etkilerine dair kısa bir tartışma sunmakta ve 19. yüzyılın sonunda İstanbul'da yapılmış bir Osmanlı esnaf sayımına dayanarak bu fikrin geçerliliğine başarılı bir şekilde meydan okumaktadır. Sözkonusu sayım, Haliç çevresinde, özellikle de Eyüp ve Hasköy ile Boğaziçi'nin batı yakasındaki çeşitli bölgelerde 1.859 ticari işletme, atölye ve bahçeyi kapsamaktadır ve bu yerlerdeki esnaf, zanaatkâr ve çalışanların adlarını ve unvanlarını, limanlarda çalışan kayıkçı ve kapıcıların yanısıra yerel su taşıyıcılarının ve serbest halıcıların adlarını da vermektedir.

5 Feshane'nin bugünkü haliyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. www.feshane.com.tr [son erişim tarihi 13 Nisan 2009].

6 A.J. Sussnitzki, "Zur Gliederung wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei", *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, 2 (1917), s. 382-407, Cengiz Kırılı'dan alıntılanmıştır, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working-Class History*, 60 (2001), s. 125-140, 126.

Resim 3.1. 19. yüzyılda Feshane. İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü koleksiyonundan (Inst. Negativ-Nr. KB 11634). İzin alınarak kullanılmıştır.

Resim 3.2. Günümüzde Feshane.

Bu araştırmayı temel alan ayrıntılı çalışmasında Kırılı, bölgesel ittifakların, esnafın İstanbul'a göç etme kalıplarını belirlemekte kilit önemde olduğunu ve bu kalıpların İstanbul'da dükkân sahipliği, mesleki uzmanlaşma ve çalışma ilişkilerinin etnik-dinî özelliklerini belirlemekte eşit derecede önemli olduğunu iddia etmektedir.⁷ İşgücünün profili ile esnaf arasındaki ilişki, Quataert'in Osmanlı üretimi üzerine ufuk açan kitabında katı bir etnik işbölümünü reddetmesiyle uyum içindedir.⁸ Tekstil üretimini ele alan Quataert şu iddiada bulunmaktadır:

[...] etnik veya dinî bir işbölümünden bahsetmek doğru olmayan bir stereotiptir. Geçmişte yazarlar serbestçe, ama doğru olmayan bir şekilde, belli grupların içkin, neredeyse genetik olarak kodlanmış bir şekilde belli işlere meyli olduğundan bahsediyorlardı. Bu sözde "etnik işbölümünde" Müslümanlar iyi askerler ve muhtemelen çiftçiler olarak görülürken, farklı etnik kökenlerden Hristiyanlar vasıflı zanaatkarlar olarak anlaşıyordu. Bu tür toptan nitelemeler, Osmanlı işgücünün ve bizim örneğimizde tekstil işçilerinin çarpıcı gerçekliğiyle ters düşmektedir. Belli etnik veya dinî grupların gerçekten de belli bölgelerde belli işlere hakim olduğu doğru olsa da, bir bütün olarak imparatorluk içinde bu durum hiçbir sektörde geçerli değildir.⁹

Osmanlı fabrika işçileri arasında etnik işbölümü kavramının geçerliliği hakkında henüz hiçbir değerlendirme yapılmamıştır. Genel olarak Osmanlı üretim sektöründe etnik işbölümü üzerine daha önce bahsedilen bulgu ve görüşleri takip ederek, Osmanlı fabrika işçileri arasında bir etnik işbölümünün hakim olup olmadığı ve çalışma koşullarını belirleyip belirlemediği sorusu bu çalışmanın merkezinde yer almaktadır. Başka bir deyişle, Osmanlı tebaasının etnik-dinî özelliklerinin, sadece Feshane'de bir iş bulmak veya o işte devam etmekte bir rol oynayıp oynadığını belirlemek değil, aynı zamanda etnik-dinî özelliklerin Feshane'de kazanç seviyesini belirleyen faktörlerden biri olup olmadığını anlamak da önemlidir.

Aslında işbölümü fabrika üretimindeki artışla birlikte ortaya çıkan ekonomik bir terimdir. Üretim süreçlerinde karmaşık vasıfların gelişmesine imkân verecek yüksek seviyede uzmanlaşmış bir emek gücü olmadan, hiçbir fabrika işi mümkün olmazdı. Ekonomi literatüründe işbölümünün en erken

7 Kırılı, "A Profile of the Labor Force", s. 138.

8 Quataert, *Ottoman Manufacturing*, s. 156.

9 Donald Quataert, "Textile Workers in the Ottoman Empire, 1650-1922" ("A Global History of Textile Workers 1650-2000" üzerine konferansta sunulan bildiri, International Institute of Social History, Amsterdam, 11-13 Kasım 2004), s. 11.

meşhur örneği Adam Smith'in bir iğne fabrikası üzerine gözlemlerine dayanmaktadır.¹⁰ Uzmanlaşmış emeğe ve üretim aşamalarına dayanan bir fabrika ortamında, işbölümü tüm üretim sürecini planlama, icra etme ve kontrol etmenin temelidir. Dolayısıyla bir fabrika ortamı ve elde bulunan maaş defterlerinin dikkatli bir okumasıyla birlikte, bu çalışmanın amaçları doğrultusunda etnik bir işbölümünün geçerliliğini rakamsal olarak analiz etmek için ideal bir vaka çalışması sunmaktadır.

OSMANLI İŞÇİLERİNİN KAZANÇ KAYNAKLARI

Kayıtlara ve araştırmalara dayanan sınırlı sayıda mikro çalışma, Osmanlı emek gücü hakkında bol miktarda bilgi sağlamaktadır. Bununla birlikte sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda esnaf ve zanaatkârlara özgü çalışmalar nadirdir. Avrupa tarihinde lonca belgeleri niceliksel araştırma için zengin malzeme sunmaktadır, ama ne yazık ki aynı şey Osmanlı tarihi için geçerli değildir¹¹ ve Osmanlı İmparatorluğu'nda loncaların kontrolü dışında kalan imalat faaliyetleri için arşiv kaynaklarına ulaşmak daha da güçtür.¹²

Diğer yandan büyük ölçekli organize sanayi üretiminin işgücü hakkında ayrıntılı araştırmalar ve kayıtlar bulunmaktadır. Osmanlı arşivleri Tersane-i Amire¹³ veya Tophane-i Amire¹⁴ gibi imparatorluk sanayi teşebbüsleri üzerine zengin malzeme sağlamaktadır. Devlet arşivleri dışında tek tek sanayi teşebbüsleriyle ilgili çok az arşiv bulunmaktadır. Quataert'in Zonguldak kömür havzası üzerine yazdığı son kitap, bu tür arşivlerin zenginliğine harika bir örnektir.¹⁵

Bununla birlikte, Osmanlı devlet arşivlerinde devlet fabrikaların üzerine malzeme bulunmasına rağmen, Osmanlı sanayi işgücüne dair hiçbir çalış-

10 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, R. H. Campbell, A.S. Skinner ve W.B. Todd (der.), Indianapolis, IN, 1981, I, s. 14-15.

11 Osmanlı zanaatkârları üzerine kaynakları yeniden değerlendirmenin muhtemel stratejileri ve sınırları üzerine bir tartışma için bkz. Suraiya Faroqhi, "Ottoman Craftsmen: Problematic and Sources with Special Emphasis on the Eighteenth Century", Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (der.), *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean* içinde, Londra, 2005, s. 84-118.

12 Quataert, *Ottoman Manufacturing*, s. 8-9.

13 Ayrıntılı bir çalışma için bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara, 1992.

14 Klasik çağda Tophane üzerine yapılış son döneme ait bir araştırma için bkz. Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge, 2005.

15 Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, New York, 2006 (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet, Zonguldak Kömür Havzası (1822-1920)*), Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2009).

ma yoktur. Bunun önündeki başlıca engel, belge eksikliği değil, şu anda oradaki muazzam miktarda malzemenin kataloglanmasının tamamlanmamış olması nedeniyle kaynaklara erişimin sınırlı olmasıdır. Bu makalede kullanılan arşiv kaynakları, Feshane'nin araştırmaya açık olan az sayıda maaş defterinden 1870'li yıllara ait iki tanesidir.¹⁶

MAAŞ DEFTERLERİNDE FESHANE İŞÇİLERİ

Feshane maaş defterleri sadece fabrika çalışanlarının kazançlarını gösteren önemli kayıtlar değildir, aynı zamanda fabrikada üretim sürecinin organizasyonu ve kontrolü hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Defterlerde fabrika çalışanları görevlerine göre gruplanmış; bu da Feshane'nin bölüm organizasyonunu göstermektedir. HH 19151 numaralı defter, yeni uygulamaya konmuş üretim sürecini, kontrol yöntemlerini temsil eden bir örnektir ve 13 Şubat ile 12 Mart 1876 tarihleri arasındaki dönemi kapsamaktadır.

Feshane'deki üretim süreciyle ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz,¹⁷ ama HH 19151'de verilen bölüm organizasyonu gerçek üretimi yansıtmaktadır. Bu çalışma, Bohemya'da fes üretiminin organizasyonuna ilişkin bilgi veren, fes sanayiine dair son dönemde Avusturya'da yapılan bir başka çalışmanın¹⁸ içerdiği kıymetli bilgiden faydalanmaktadır. Bu makalede üretim tekniklerinden ziyade, Feshane çalışanlarının etnik-dinî özelliklerinin kazançlarını belirlemedeki muhtemel rolü üzerine odaklanılmaktadır. Yine de işçileri ve onların işlevlerini fabrika içerisinde çeşitli bölümlerdeki bağlamı içerisinde oturtabilmek için, üretimin temel özellikleri ve aşamaları değerlendirmeye alınacaktır.

Feshane, fesin yanı sıra kumaş ve halı gibi çeşitli mallar üretiyordu. Bu çeşitliliğe rağmen, tüm mamul malların başlıca hammaddesi koyun yapağıydı. Üretimdeki ilk aşamada yapağı ayrılır ve tasnif edilirdi. Bundan sonra eğrilerek ip haline getirilir ve sonra da erkek işçiler tarafından fabrikada ya kumaş ya da halı olacak şekilde dokunur veya kadın örgücülere gönderilirdi; onların yaptığı iş daha sonra toplanır ve fabrikada fese dönüştürülürdü. Erkek veya kadın olsun her işçi için maaş defterinde bir giriş vardı ve defterde

¹⁶ BOA, HH 19151 ve HH 18324, BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri).

¹⁷ Fes üretimi üzerine sınırlı bilgi veren 1838 yılına ait bir anlatım bulunmaktadır: Julia Pardoe, *The City of the Sultan; and Domestic Manners of the Turks, in 1836*, 3 cilt, Londra, 1838, III, s. 177-184. Tezcan da üretim süreci üzerine kısa bilgi vermektedir: Hülya Tezcan, "Fes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12 (1995), s. 415-416.

¹⁸ Fes üretimi hakkında zengin teknik ayrıntılar sağlayan tezinin bir kopyasını bana verdiği için Markus Purkhart'a teşekkür ederim. Markus Purkhart, "Die Österreichische Fesindustrie" (yayımlanmamış doktora tezi, Viyana Üniversitesi, 2006), s. 142-156.

farklı bölümler numaralandırılmamış olsa da, bu girişte o işçinin adı, numarası, görevi ve kazancı kaydedilirdi.

Feshane'de üç tür ödeme yapılırdı: aylık maaş, günlük yevmiye ve parçabaşı ödeme. Katipler, memurlar ve öğretmenler, Feshane'nin İzmit şubesindeki işçiler, Feshane'nin perakende mağazalarındaki esnaf ve emekli çalışanlar gibi aylık maaş alırdı. Erkek işgücünün geri kalanı ya yevmiye alır ya da parçabaşı ücret alırdı. Sultan'ın feslerini ören az sayıda kadın haricinde, kadının işçilere verilen ücretler ayrı kayıtlarda tutulurdu.

FESHANE ÇALIŞANLARININ DİNİ VE ETNİK BAĞLARINI SAYTYA DÖKMEK

Daha önce bahsedildiği gibi, işçilerin isimleri ve zaman zaman da unvanları haricinde, ferdi girişler dinî ve etnik köken hakkında bir bilgi vermiyordu, ama bunun bir istisnası vardı, çünkü siyah işçiler zenci olarak kaydediliyordu. Bununla birlikte, otobiyografik bir aile tarihinin haricinde, siyah Osmanlıların Feshane'deki varlıkları hakkında yorum yapmamıza imkân verecek hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır.¹⁹ Çalışanların geri kalanı sadece isim ve unvanla kaydedilmişti; Osmanlı bürokratik zihniyetinin işleyişi için ima ettikleri bakımından dikkat çekici bir durumdur bu.

Çalışanların etnik-dinî özellikleri, devletin kaydettiği kriterler değildi, ama fabrika işgücünün dinî veya etnik profilini ve bunun fabrika içinde işbölümü üzerindeki muhtemel sonuçlarını anlamak için, işçilerin dinî ve etnik bağları bilinmelidir.

Fabrika çalışanlarının unvanları, dinleri hakkında sınırlı ipuçları vermektedir. Hacı (حاجی), Hafız, Seyid ve Dede gibi dinî unvanlar Müslümanlık inancının kesin göstergeleri, Hacı'nın farklı bir şekilde yazılışı (هاجی) unvan sahibinin bir Hıristiyan olduğunu belirtmektedir. Ancak unvanlar güvenilmez işaretlerdir. Hacı unvanını taşıyanların Mekke'ye veya Kudüs'e hacca gittikleri genel olarak kabul görmesine rağmen, Feshane maaş defterlerine dair çalışmalar da dahil olmak üzere yeni araştırmalar, bunun her durumda doğru olmayabileceğini göstermektedir. Feshane'de Hacı unvanını taşıyan düşük gelir kazanan birkaç sıradan işçi vardı, ama bunların görece yüksek olan hac bedelini karşılamak için gerekli mali güce sahip olup olamayacakları son derece sorgulanabilir bir şeydir. Benzer şekilde, Feshane'de çalışan birkaç Seyid'in gerçekten de Muhammed'in soyundan geldiklerini varsayama-

¹⁹ Mustafa Olpak, *Kenya-Girit-İstanbul: Köle Kırısından İnsan Biyografileri*, İstanbul, 2005.

yız. Diğer yandan Ağa, Bey, Efendi veya Hoca gibi statü unvanları, tasnif bakımından daha da az yararlıdır,²⁰ çünkü Ağa, Bey ve Efendi, Feshane maaş defterlerinde aynı bireyler için kullanılıyordu. Özetle Feshane çalışanlarının din veya statü unvanları, ne dinî bağları ne de toplumsal hiyerarşideki konumları için faydalı işaretlerdir.

Sonuç olarak sadece çalışanların isimleri, etnik-dinî bağlarını anlamak için kullanılabilir. Ancak kullanılabilir isim listeleri oluşturmada önce, etnik-dinî kategoriler tanımlanmalıdır. Bu çalışmada din birincil kategoridir, dolayısıyla Müslüman çalışanlar dinî alt kategorilerinden (örneğin Sünniler, Aleviler) veya etnik heterojenliklerinden (örneğin Türkler, Kürtler) bağımsız bir şekilde tek bir grup olarak alınacaktır. Diğer yandan fabrikanın gayrimüslim çalışanları isimlerine göre çok daha kolayca üç alt kategoriye ayrılabilir: Ermeniler, Ortodoks Hristiyanlar ve Yahudiler. Ermeni cemaati içindeki mezhep farklılıkları dikkate alınmadan onları tek bir kategoriye sokmak (Katolik, Apostolik, Protestan), mevcut kaynakların yokluğunun dayattığı sınırlı bilgi nedeniyle yine zorunludur.

Bir inanç grubu olarak Ortodoks Hristiyanlar için tek bir kategori tanımlamak da, etnik alt kategorileri ve bunların grup için önemini hafife almak anlamına gelebilir. Rum tebaanın fabrika işgücündeki Ortodoks Hristiyanların çoğunluğunu oluşturduğu aşikârken, Bulgar tebaayı Rumlardan sadece adlarıyla ayırmak imkânsızdır ve 1870'lerde İstanbul'da Rumları etnik ve özellikle de ulusal bir kategori olarak kullanmak sorunludur. Gayrimüslim işgücünün son alt kategorisi Yahudiler bir şekilde görece etnik ve dinî homojenliği nedeniyle daha az güçlük arz eder. Sonuç olarak fabrika çalışanları arasındaki etnik-dinî kategoriler şu şekildedir: (a) Ermeniler; (y) Yahudiler; (m) Müslümanlar; (oh) Ortodoks Hristiyanlar ve (x) okunulamamış ve muğlak adları nedeniyle bilinmeyenler.

Köken, tarih ve özel adları inceleyen onomastik, isim listesini ve tekabül eden etnik-dinî kategorileri hazırlarken elimde bulunan tek yöntemdi. Osmanlı tebaasının 19. yüzyılda soyadı kullanmaması ve hatta bir soyadına sahip olmaması, sadece ilk adlarını kullanan bireylerin kimliğini anlamayı zorlaştırmaktadır. Yine de onomastik yöntemleri kullanarak, Feshane işgücünün etnik-dinî terkinin taslağını çıkarmak hâlâ mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu tebaası üzerine neredeyse hiç onomastik lite-

20 Ne yazık ki Osmanlı İmparatorluğu'nda statü unvanları çelişiktir ve bu konudaki tek çalışma tatmin edici olmaktan çok uzaktır: Gustav Bayerle, *Pashas, Begs and Effendis: A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*, İstanbul, 1997.

ratür olmamasına rağmen, Ermenilerin isimlerini listeleyen çok sayıda web sitesi bulunmaktadır, ama bunların güvenilirliği de son derece kuşkuludur ve Ortodoks Hristiyanlar için elde bulunan listeler daha da sınırlıdır. Benim için Müslüman isimlerine ve dinî unvanlar gibi ek işaretlere yabancı olmayışım sayesinde Müslümanları tespit etmek görece daha kolay oldu ve Hacı unvanının yazılışında daha önce bahsedilen fark, bu faydalı işaretlerden biridir. Ayrıca Ağa, Bey ve Efendi gibi statü unvanları da neredeyse istisnasız bir şekilde Müslümanlara aitti. Bununla birlikte diğer yandan gayrimüslim tebaayı birbirinden ayırmak ve onlara sadece ön adları üzerinden etnik-dinî bağ atfetmek oldukça güç bir iş. Eldeki az sayıda isim listesi göz önüne alındığında yardım ve rehberlik için birey ve kurumlara danışılması gerekiyordu.²¹

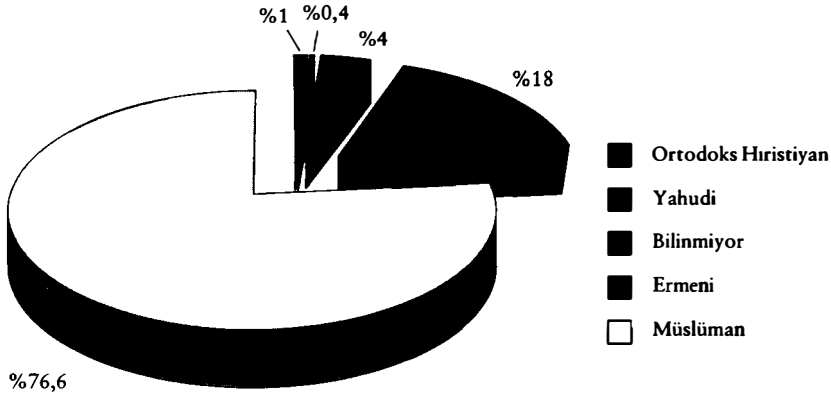
HH 19151 maaş defterinde toplamda 160 isim, etnik-dinî kategorileriyle tespit edilmiştir. Aşağıda Feshane çalışanlarının kazançları etnik-dinî özelliklerine göre incelenecektir.²² Maaş defterinde 506 çalışan listelenmektedir. Feshane'de 388 Müslüman, 89 Ermeni, 7 Ortodoks Hristiyan ve 2 Yahudi erkek çalışan bulunuyordu. Kalan 20 çalışanın etnik-dinî kimliği elde bulunan sınırlı bilgiyle doğrulanamamıştır. Yüzde dağılımı Şekil 3.1'de görülebilir.

Yahudi ismi Solomon'un altında görülen iki giriş, iki tür yapıyı temizleyen bir kişiye veya iki kişiye aittir, ama aslında sadece bir Yahudi çalışan olması, onun da ya taşeron ya da işi yapan bir grubun başı olması muhtemeldir. Feshane'de çalışan başka Yahudi yoktu. Dolayısıyla, Yahudi tebaanın, işgücünün önemli bir kısmını teşkil etmediğini söylemek dışında, Yahudi çalışanlarla ilgili bir yorum yapmak uygun değildir. Ortodoks Hristiyanların sayısı da son derece düşüktü. Kimliği tespit edilemeyen tüm çalışanların Orto-

21 Dimitri Theodoridis'in yardımı ve uzman bilgisi olmaksızın etnik-dinî bilgiyi isimlerden çıkararak rakamlara dökme girişimi bile imkânsız olurdu. Ani Yazmacıyan kısa ama son derece faydalı bir Ermeni isim listesi sağlamıştır: Ermeni Patrikliği, *Ajanda*, İstanbul, 2002, aynı zamanda çok sayıda Ermeni çalışanın tespit edilmesine yardımcı olmuştur. Elias Kolovos'un sağlam bilgisi ve Rum ve Bulgar isim listeleri kilit önem taşıyordu. Yorgo Benlisoy'un yardımı olmadan Ortodoks Hristiyanların ayrıntılı bir listesini içeren yayın orijinal kitap sayfa 78'den faydalanamazdım (*Το Μέγα Πρωτόκολλο, περιέχον άκασαν την ανήκουσαν αυτού ακολουθίαν κατά την τάξιν της Ανατολικής Εκκλησίας και των υποκειμένων αυτής επαρχιών μοναστηρίων* (Εν Κωνσταντινουπόλει εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1900) benzer şekilde Vağarşak Seropyan'ın rehberliği olmadan, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin 1901 yılına ait ayrıntılı bir isim listesi içeren yayınından da yararlanamazdım: (Աղբարակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի Տոմար Զանազան Գիտելիքներ Վիճակագրական Տեղեկութիւններ). Son olarak Ekselans Patrik II. Mesrop'un cömert yardımı ve uzmanlığı olmadan isim listesindeki çok sayıda soru işaretine cevap bulamazdım.

22 Aşağıdaki hesaplamalar, hesap defteri verisi girilip uygun bir şekilde düzenlendikten sonra bir tablolama programıyla yapılmıştır.

ŞEKİL 3.1
Feshane'nin Erkek Çalışanlarının Etnik-Dini Terkibi (yüzde olarak)
(13 Şubat-12 Mart 1876)

Kaynak: HH 19151.

doks Hristiyan olduğunu varsaysak bile, toplam işgücünün ancak yüzde 5'ini oluşturlardı.

Feshane'de Ortodoks Hristiyanların yüzdesi üzerine yorum yapmadan önce, kimliği tespit edilemeyenler kategorisini ele almalıyız. Muğlak veya okunaksız 18 isim bulunmasına rağmen, bu isimlerin maaş defterinde toplam görünme sayısı 20'dir veya toplam 506 girişin sadece yüzde 4'üdür. Bu marjinal oran, rakamsal analizin güvenilirliği açısından son derece önemlidir, bu yüzden, bu çalışma için tanımlanan etnik-dini kategoriler ekseninde şekillendirilen veri kümesinin, Müslümanlar ve Ermeniler için istatistiki olarak anlamlı olduğu iddia edilebilir.

Ortodoks Hristiyanlar, imparatorluğun ve İstanbul nüfusunun çok önemli bir kısmını oluştursa da, Feshane'nin erkek işgücünde son derece az temsil ediliyorlardı. Kuşkusuz Ortodoks Hristiyan tebaa, Osmanlı üretim sektörünün önemli ve aktif bir parçasıydı ve başkentte pek çok Bulgar imalatçı vardı.²³ Feshane'de neden Ortodoks Hristiyanlar bu kadar az temsil ediliyor-

23 1878'den önce İstanbul'da Bulgarların varlığına ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Yeorgios Kiutuçkas, "1878'e Kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati", Pinelopi Stathis (der.), *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler* içinde, İstanbul, 1999, s. 36-51; Bulgar zanaatkarlar üzerine rakamlar için bkz. s. 38-39.

du? En makul açıklama siyasidir. Devlet hizmetindeki Ortodoks Hristiyanların toplam sayısının, Yunan bağımsızlığı sonrasında keskin bir şekilde düştüğü genel olarak kabul edilmektedir,²⁴ ama her şeye rağmen aksi yönde bazı örnekler de vardı: Osmanlı Bankası'nda işe alım politikaları ve çalışanların etnik profili 19. yüzyılda ve aslında 1911'e kadar önemli bir değişim geçirmedi.²⁵

Eğer Feshane'yi sadece sınai değil, aynı zamanda askeri-siyasi bir ortam olarak düşünürsek, Ortodoks Hristiyanların sınırlı sayısı daha iyi anlaşılabilir. Ne yazık ki, Yunan bağımsızlığından önce hiçbir devlet tekstil fabrikası yoktu, bu yüzden bu hipotezi değerlendirmek oldukça güçtür. Aynı dönemde Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire'deki istihdam politikaları, meseleye dair bir kavrayış sağlayabilir, ama ne yazık ki bu örnekler henüz ayrıntılı olarak çalışılmadı. Diğer yandan Feshane için evlerinden çalışan kadın Ortodoks Hristiyanların son derece yüksek oranı çarpıcıdır. Gayrimüslim dokumacılar kadın işgücünün neredeyse tamamını oluşturuyordu ve aynı dönemde feslerin sadece yaklaşık yüzde 2'si Müslüman kadın dokumacılar tarafından örülüyordu. Erkek işçilerin durumunun aksine, Ermeni ve Ortodoks Hristiyan dokumacılar arasındaki iş dağılımı neredeyse dengeliydi.²⁶

İşgücünde kadın ve erkek Ortodoks Hristiyanların arasında böyle büyük bir uçurumun olması, yine erkek Ortodoks Hristiyanların Osmanlı askeri sanayi teşebbüslerinde tercih edilmediği hipotezini doğrulama eğilimindedir. Burada vurgu Osmanlı Devleti'nin sanayi politikasında olamaz; daha ziyade Ortodoks Hristiyanlar hakkındaki askeri düşüncelerdedir. Dolayısıyla askeri kaygıların 19. yüzyılda Osmanlı devlet fabrikalarındaki istihdam politikalarında etkili olduğunu varsaymak mümkündür.

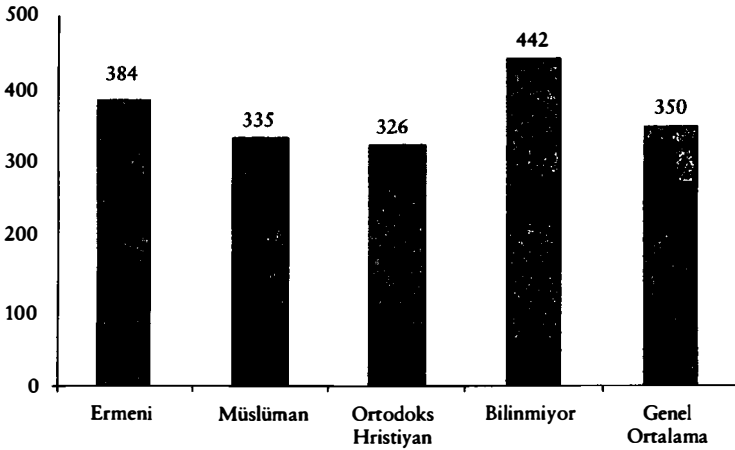
Doğal olarak maaş defteri sadece işçi sayısını değil, aynı zamanda onların ferdi kazançlarını da vermektedir. Solomon adıyla yapılan iki girişi dışarıda bırakırsak, Feshane çalışanlarının ortalama kazançları şu şekilde hesaplanabilir: Feshane çalışanlarının genel ortalama aylık kazancı maaş defterinin kapsadığı bir aylık dönem için 350 kuruştur. Bu rakamın kendisi bireysel statü, vasıflar veya etnik-dini özelliklerden bağımsız olarak 506 çalışanın aylık kazançlarının aritmetik ortalaması olduğu için tek başına çok anlamlı değildir. Bununla birlikte Müslüman, Ermeni ve Ortodoks Hristiyan çalışanların ortalama aylık kazançlarının genel ortalamadan ciddi oranda sapmama-

24 Carter Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* içinde, 2 cilt, New York, 1982, I, s. 341.

25 Edhem Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, İstanbul, 1999, s. 430-435.

26 Kabadayı, "Working for the State in a Factory in İstanbul", s. 149.

ŞEKİL 3.2
Feshane Erkek İşgücünün Ortalama Aylık Kazançları*
(13 Şubat-12 Mart 1876)

(*) Rakamlar yuvarlanmış ve kuruş olarak verilmiştir.

Kaynak: HH 19151.

şı, etnik-dinî özelliklerin bu çalışanların kazançlarını belirlerken tek başına önemli bir etken olmadığına işaret etmektedir. Etnik-dinî özelliklerin ücret seviyeleri üzerindeki etkilerine ilişkin daha doğru bir değerlendirme, genel ortalamalar yerine Feshane'de çalışanların bölümlerarası karşılaştırmasını temel almalıdır.

Fabrikada idari seviyede hiç gayrimüslim çalışan yoktu; görünen o ki gayrimüslim tebaa Feshane'de yüksek kazançlı memur statüsü edinmiyor veya edinemiyordu. Hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, ilk bölüm olan idari bölümde ortalama ücret fabrikadaki en yüksek rakamdı ve idari görevlerde bulunan ve memurların görev aldığı ikinci ile üçüncü bölümlerde de görece yüksek ücretler veriliyordu. Ayrıca başta Müslümanların işgal ettiği yüksek seviyelerde, ferdi çalışanların toplam kazançları (kuruş olarak) daha yüksekti ve ücretler aylık olarak ödeniyordu. Bununla birlikte fabrikanın farklı bölümlerindeki ücret seviyelerine daha yakından bakmak, kazanç seviyelerini daha iyi anlamak için gereklidir.²⁷

Feshane'de bu dönemde Müslüman çalışanların gayrimüslimlerden sa-

yıca çok fazla olduğunu dikkate alırsak, tek tek bölümlerde de fazla olmaları şaşırtıcı değildir. Sadece 27. bölümde bükme işçileri arasında alışılmadık bir dağılım vardı: 12 işçiden en az sekizi, üç Müslüman ve bir kimliği tespit edilemeyen işçiyle birlikte çalışan gayrimüslimlerdi (yedi Ermeni ve bir Ortodoks Hristiyan). Yine de bazı bölümlerin sadece gayrimüslimlerden oluşması çarpıcıdır. Daha önce bahsedilen görece daha yüksek ücretler kazanan üç idari bölüme ek olarak, yalnızca Müslümanların çalıştığı beş daha büyük bölüm vardı: 16, 18, 20, 22 ve 38. bölümler.

Feshane'de sadece gayrimüslim erkeklerin çalıştığı ikiden fazla çalışana sahip hiçbir bölüm yoktu; bu bulgu etnik işbölümü kavramına ters düşmektedir. Çoğu bölümde hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin çalışıyor olması, dinî özelliklere göre katı bir işbölümü olmadığına işaret etmektedir. Diğer yandan gayrimüslimler bir şekilde bazı bölümlerde yüksek ücretli pozisyonları tekellerine almışlardı. Eğer din, Feshane'deki işbölümünden sorumlu kategorik ve belirleyici kriter değilse, böyle açık bir ayrımın nedeni ne olabilir? Muhtemel açıklamalar, Feshane çalışanları arasında grup ittifakları ve klientalizm (hâmilik) sistemidir. Bununla birlikte, maaş defteri bu sorulara cevap getirmemektedir.

Açıktır ki Feshane'de etkileşim halinde birden fazla ittifak ve rekabet dinamiği vardı ve bu mücadelelerin sonuçları, çalışanların çalışma koşullarını ve ücretlerini belirleyen faktörler arasındaydı. İşçi grupları muhtemelen kendilerini ve çıkarlarını diğer gruplar karşısında savunmak için bir araya gelmişlerdir. Din, kuşkusuz birleştirici bir etkendi, ama Feshane'de grup inşasının tek nedeni ya da ittifakların tek zemini din olamazdı. Maaş defterleri böyle bir hipotezi açık bir şekilde çürütmektedir: din kesinlikle önemliydi, ama gözlemlenen çerçeve içerisindeki tek belirleyen değildi.

İstanbul tüm Osmanlı topraklarından göçmenler için bir çekim merkeziydi, bu nedenle bölgesel ittifaklar dikkate alınmalıdır. Göçmenler, Feshane de dahil olmak üzere başkentteki sanayi işgücünün önemli kısmını oluşturuyordu. Sonuç olarak, Feshane çalışanları arasındaki grup ittifakları için açıklamalar ararken, göç dinamiklerini ihmal etmemeliyiz.

GÖÇ AĞLARI

Gördüğümüz gibi Feshane maaş defterleri çalışanlar hakkında pek fazla kişisel bilgi sağlamamaktadır. Dikkat çekici bir şekilde 1871'de kapsamlı bir fabrika teftişi ve onu izleyen reorganizasyonun ardından, modern muhasebe

yöntemleri kullanılmaya başladı.²⁸ Üretimi kaydetmeye ve kontrol etmeye yönelik yeni yöntemlerin Feshane'de emek tarafı üzerindeki en büyük etkisi, her bir işçiye bireysel çalışan numarası atanması oldu. Yeni kuralın çok az istisnası vardı ve bu değişim kesinlikle işçilerin bireysel performansının tespit ve gözetlenmesinde isabetliliği arttırdı.

Ne yazık ki, yeni sistem işçiler hakkında ayrıntılı kişisel bilgileri de gereksiz kıldı. Bu bilgilerin tarihçiler için çok faydalı, hatta bazı durumlarda işçilerin kimliğini tespit etmek ve onları birbirinden ayırmak için mutlak surette gerekli olduğu görülmüştür. Fotoğrafların veya ayrıntılı kişisel dosyaların yokluğunda, devlet idaresi de bireylerin memleketi, fiziksel özellikleri, boyu, sakal-bıyığı vb. gibi kişisel bilgilerini kaydetmekteydi. Bu çalışma için Feshane çalışanları hakkında bu tür ayrıntıları içeren mevcut tek bir ücret belgesi bulunmaktadır; o da bazı Feshane işçilerinin fiziksel özelliklerini ve daha da önemlisi memleketlerini kaydeden tarihsiz bir defterdir (HH 18324). Aşağıda İstanbul'a göç ağları ve bunların fabrika bölümlerindeki pozisyonların etnik-dinî dağılımı üzerindeki etkileri, bazı Feshane işçilerinin memleketlerinin analizine dayanarak değerlendirilecektir. Bu belgede Feshane'nin bölüm organizasyonu, Ek 1'de verilen maaş defterinde gösterilen organizasyondan farklıdır. Erkek çalışanların ücret aldığı bölümlerin sayısı HH 19151'deki rakam olan 39 yerine bu belgede 34'tür. İki belge arasındaki en bariz fark, çalışanların tarihsiz kayıta henüz bireysel işçi numaralarını almamış olmasıdır; bu da beni, belgenin reorganizasyondan önce derlendiğini inanmaya sevk etmektedir. Aslında o zaman derlendiğine dair çok sayıda başka gösterge de bulunmaktadır. Örneğin burada, numara verme ofisi memurları olarak listelenmiş bir bölüm vardır. Bunlardan birinin görevi numara atamak olarak verilmektedir.

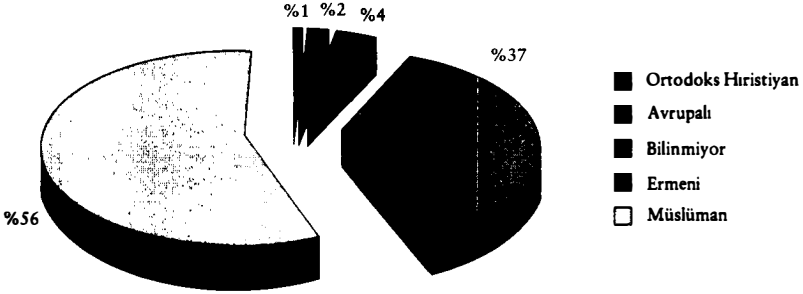
Tarihsiz belge 28 bölümde bireysel olarak 280 işçi listelemektedir, ama diğer 7 bölüm için²⁹ sadece her bölümdeki çalışanların toplam sayısını verir ve ferdi işçileri listelemez. Eğer bu 7 bölümdeki çalışanların sayısı (94) ferdi olarak listelenen 280 çalışana eklenirse, Feshane'de defterde yer alan çalışanların toplam sayısı 374 çıkar; bu da Feshane'deki 1871 reorganizasyonunun nihai raporunda bildirilen 380 çalışandan altı kişi daha azdır.³⁰ Sonuç olarak bu ayrıntılı işçi listesinin, reorganizasyon amacıyla derlenmiş olması

²⁸ Kabadayı, "Working for the State in a Factory in Istanbul", s. 89-96.

²⁹ Bu noktada asıl ücret kayıtlarının bölüm numaralarının olmadığını, sadece basitleştirmek için numaralanan gruplardaki çalışanların adını listelediğini kaydetmek gerek.

³⁰ HH.FSH 9/27, s. 5-8.

ŞEKİL 3.3
Feshane'nin Erkek Çalışanlarının 1871 Yılına Ait Etnik-Dinî Terkibi (yüzde olarak)

Kaynak: HH 18324.

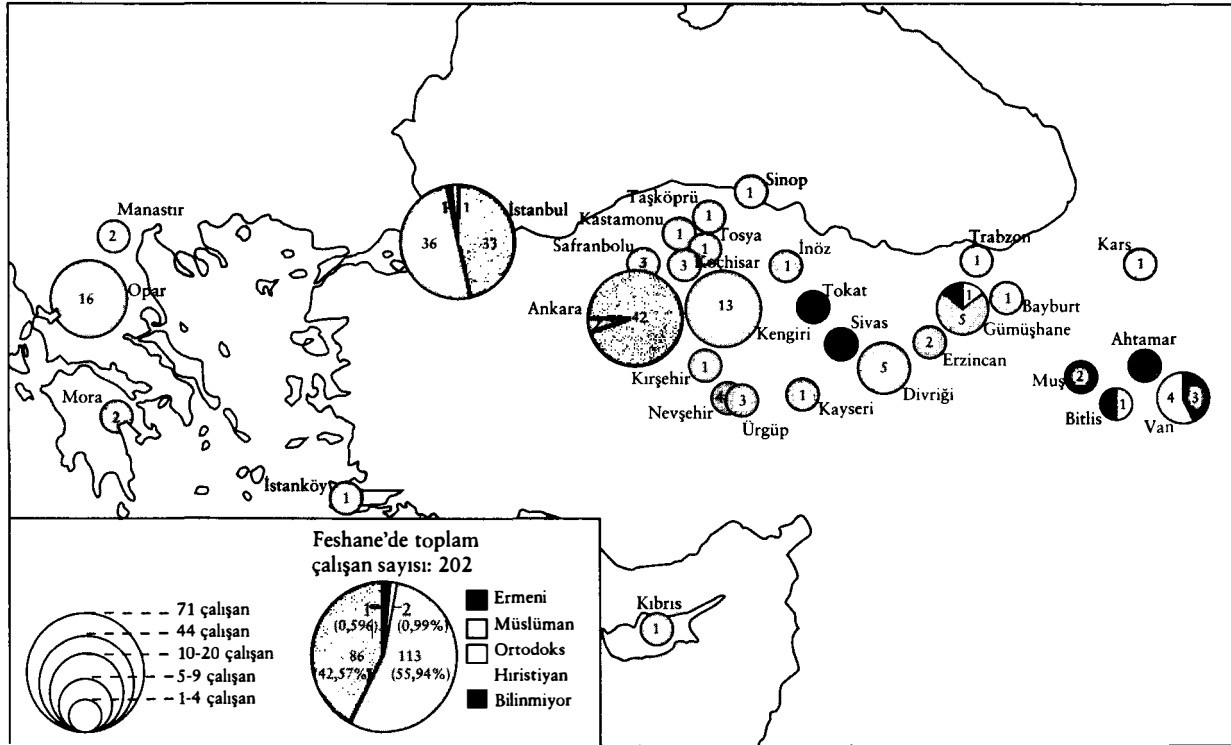
akla yatkındır. Bu toplam rakam, Feshane'de 13 Şubat ve 12 Mart 1876 arasındaki dönemi kapsayan HH 19151 maaş defterinde verilen toplam çalışan sayısı 506'dan önemli ölçüde daha küçük bir işgücünü yansıtmaktadır. 5 yıl içinde böyle bir artış şaşırtıcı değildir, çünkü nihai raporda vasıflı personelin reorganizasyondan sonra arttırılacağı kaydedilmiştir.

Kaydın 374 çalışandan 94'ü hakkında bireysel bilgi sağlamaması, 1871 örneğindeki etnik-dinî işgücü dağılımını, 1876 örneğindekiyle nicelik bakımından neredeyse karşılaştırılmaz kılar. Etnik-dinî kategorilere dayanan ortalama ücretlerle ilgili hesaplamalar da yanıltıcı olabilir. Bununla birlikte, bu 280 çalışanın etnik terkihi, bu sınırlı örneğin etnik-dinî terkihi hakkında genel bir fikir verir. 1871 yılında Müslümanlar 157 işçiyle en geniş etnik-dinî grubu oluşturuyordu ve onları 103 Ermeni takip ediyordu. Sadece 4 işçiyle Ortodoks Hristiyanlar çok marjinal bir grup oluşturuyordu ve Büyük Britanya ve Fransa'dan toplam 6 Avrupalı mühendis ile isimleri anlaşılamayan 18 çalışan bulunuyordu.

1871 yılı için rakamların genel sonuçları çok kısaca şu şekilde özetlenebilir: Feshane'nin erkek işgücü temelde Müslümanlardan oluşuyordu; gayrimüslimler arasında Ermeniler aşırı temsil edilirken, Ortodoks Hristiyanlar son derece az temsil ediliyordu.

Maaş defterinin, listelenen toplam 280 Feshane çalışanından 212'sinin memleketini belgelemesi dikkat çekmektedir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde çalışanları çoğu İstanbulluydu ve memurlar ile çeşitli bölümlerden mem-

ŞEKİL 3.4
Feshane Çalışanlarının Memleketleri

Kaynak: www.cartographicstudio.eu, 2009.

leketi verilmeyen ustabaşlarının da çoğunlukla İstanbullu olması muhtemeldir. Dolayısıyla İstanbul büyükşehir bölgesinden olarak listelenmiş 71 kişiden daha fazlasının İstanbullu olduğunu varsayabiliriz. İstanbullu olmayan bireyler, Balkanların uzak köşelerinden Doğu Anadolu'nun sınır kasabalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanından gelen Müslümanlar veya Ermenilerdi.³¹

Böyle geniş bir göç coğrafyası, Osmanlı taşra nüfusunun düşük seviye toplumsal hareketliliği varsayımına meydan okumaktadır. Burada ele alınan işçilerin yaklaşık yarısı Ermenidir, ki bu da yüksek bir orandır, ama Ermenilerin Feshane'de genel olarak normalden fazla temsil edildiğini gözönüne aldığımızda şaşırtıcı değildir. En büyük ikinci çalışan grubu Ankaralıydı ve onlar arasında Ermeniler dikkat çekici bir şekilde yoğun görülmesi şaşırtıcı ve olası bir göç ağına işaret etmektedir. Ankaralı Ermeniler Feshane'deki toplam 34 bölümden 16'sında çalışıyorlardı, fakat en fazla yoğunlaştıkları yer perdah ve baskı bölümüydü. Burada çalışan 17 işçiden 11'i Ankaralı Ermenilerdi. Bu bölümdeki tüm çalışanlar gayrimüslimdi, 16'sı Ermeni ismi taşıyordu ve Ankaralı veya İstanbullulardı, yani bir Ermeni ağının gelişmiş olması muhtemeldir.

Üçüncü en büyük işçi grubu modern Arnavutluk'ta Görice'ye yakın küçük bir kasaba olan Oparlı'ydı. Oparlı toplam 16 işçi altı farklı bölümde çalışıyordu ve hepsi de Müslümandı. Oparlı yedi Müslüman fes perdah bölümünde çalışıyordu, ama bu bölüm en geniş bölümler arasında yer adlığı ve 32 işçi burada çalıştığı için, bu Müslümanlar, en çok sayıda Oparlının çalıştığı bölüm bu olmasına rağmen, bölümün işgücünün önemli bir kısmını oluşturmuyordu. Bir diğer bölümde 15 kişi çalışıyordu; bunların dördü Oparlıydı ve bölümdeki işgücünün üçte birini temsil ediyorlardı. Oparlı işçilerin iki bölümde bu derece yoğunlaşması, sadece aynı memleketten gelen insanlar arasındaki dayanışmanın değil, aynı zamanda ekonomik göç ağlarının varlığının da göstergesidir.

Ankara, Van ve Gümüşhane istisnalarını gözardı edersek, etnik-dinî eksen üzerinde bir göç kalıbının izi sürülebilir. İkidenden fazla göçmen işçinin geldiği yerler Opar, Kengiri, Divriği, Koçhisar, Ürgüp, Safranbolu ve Nevşehir idi. Tüm bu yerlerden gelen işçiler istisnasız olarak Müslümandı. Paylaşılan yerellik bağları muhtemelen Feshane'de aynı dine sahip olanlar arasında bir ağ örgütleyecek kadar güçlüydü, ama İstanbullu ve Ankaralı işçilerin bu

31 Bkz. Harita.

kalıba uymamalarının bir açıklaması, aynı bölgeden farklı etnik-dinî işçi grupları içinde çok sayıda ağın gelişmiş olması olabilir.

SONUÇ

Bu çalışmada Osmanlı tebaasının etnik-dinî özelliklerinin Feshane'de iş bulurken, işlerini yaparken ve para kazanırken oynadığı rol, Feshane maaş defterleri temel alınarak incelenmiştir. Bu noktada Feshane yönetiminin Osmanlı tebaasının performansını ve ödemelerini kaydederken etnik-dinî özellikleri dikkate almadıkları tekrar belirtilmelidir, çünkü Osmanlı resmi geleneğine göre, çalışanların etnisitesi ayrı bir resmi kategori değildi. Sonuç olarak, Osmanlı millet sistemi üzerinden oluşturulan etnik-dinî kategoriler (Ermeni, Ortodoks Hristiyan ve Yahudi) aslında bu çalışmanın amaçları bakımından ahistoriktir. Burada uygulanmaya çalışılan niceliksel analiz, sadece etnik-dinî kategorilerin ne ücret farklarını ne de işbölümünü tek başına açıklayabildiğini gösterir. İşçilerin bölümlere göre dağılımına yakından bakıldığında, etnik işbölümünün Feshane'de uygulanmadığı görülür.

Diğer yandan toplumsal cinsiyet ve din kesinlikle Osmanlı tebaasının Feshane'de istihdam edilme ihtimalini belirleyen önemli kriterlerdi. Tek başına toplumsal cinsiyet Osmanlı tebaasının Feshane'de mi yoksa fabrika için evden mi çalışabileceğini belirliyordu. Din de önemliydi. Gayrimüslim erkekler için dinleri Feshane'de yüksek kademelere ulaşmalarının önünde bir engelken, Müslüman kadınlar için iş bulmayı zorlaştıran bir etkendi.

Toplumsal cinsiyet, din ve etnisite Osmanlı tebaasının Feshane çalışanları olarak geleceğini belirlemekte belki resmen tanınan kategoriler olarak değil, ama birbirleriyle etkileşimlerinde etkiliydi. Örneğin Ortodoks Hristiyan erkeklerin Feshane'de çok zor iş bulabilmeleri, Ortodoks Hristiyanların dinleri nedeniyle dezavantajlı olduklarını ima etmez, çünkü aynı zamanda Ortodoks Hristiyan kadınlar fes örgücüsü olarak tercih ediliyordu. Etnik-dinî özelliklerin önemi, göç kalıplarında da gözlemlenebilir. Bölgesel ittifaklar ve ağ oluşturma ve Feshane'de iş bulma konusunda büyük önem taşıyordu ve etnik-dinî dayanışma muhtemelen göçmenler arasında ikinci bir işbirliği ve birlik katmanı işlevi görüyordu. Başka bir deyişle, bu çalışmanın bulguları bölgesel ittifakların, Osmanlı işçilerinin iş bulma ve çalışma koşullarının yanı sıra, fabrika seviyesinde sanayi işgücü içinde imkânlarını belirleyen etkenler arasında olduğunu göstermektedir.

EK 1

Feshane Çalışanlarının Bölümlerindeki Toplam Sayısı ve Ortalama Aylık Kazançları,³² Etnik-Dini Özelliklerine* Göre (13 Şubat-12 Mart 1876)³³

Bölümler	Etnik-dini özellikler	Çalışan sayısı	Ortalama kazanç	Toplam kazanç
1 Muvazzaf memurin		18	913	16430
	M	18	913	16430
2 Ambar memurin esamileri		14	489	6850
	M	14	489	6850
3 Müteferrik memurin esamileri		11	389	4280
	M	11	389	4280
4 Muallimin esamileri		26	708	18415
	A	10	865	8650
	M	14	547	7660
	X	2	1053	2105
5 Bahariye memurin esamileri		43	224	938
	A	1	360	360
	M	42	221	9278
6 Kaba ve ince yapıtı tefriki ücretli		2	863	1725
	J	2	863	1725
7 Marangozhane esamileri		10	435	4346
	A	5	409	2045
	M	5	460	2301
8 Vapur ateşçileri esamileri		6	342	2054
	A	2	344	687
	M	4	342	1367
9 Timurhane esamileri		18	417	7501
	A	4	277	1109
	M	10	472	4715
	X	4	419	1677
10 Sakat örücü esamileri		8	255	2041
	A	1	312	312
	M	6	236	1417
	X	1	312	312
11 İzmir'de kain fes dinkhanesi esamileri		16	378	6050
	A	5	340	1700
	M	9	411	3700
	Oc	1	450	450
	X	1	200	200

(*) Tabloda M=Müslüman, A=Ermeni, J=Yahudi, Oc=Ortodoks Hristiyan, X=Bilinmiyor olarak gösterilmiştir.

32 Rakamlar yuvarlanmış ve kuruş olarak verilmiştir.

33 Bölüm adları, metin içinde olduğu gibi sadeleştirilmemiş, Osmanlıca belgede yazıldıkları şekilde verilmiştir.

12	Ince şeytan çarhı yevmiyeli ameleleri		4	246	983
		A	1	200	200
		M	3	261	783
13	Ince iplik koğuşu meydancı amelesi		7	305	2137
		A	1	390	390
		M	6	291	1747
14	Ince iplik koğuşu tarakçı ücretli amelesi		12	315	3775
		A	5	318	1591.5
		M	7	312	2183.5
15	Ince iplik koğuşu vargelci ücretli amelesi		6	666	3998.6
		M	5	644	3221.6
		X	1	777	777
16	? örücü ücretli amelesi		8	229	1834.15
		M	8	229	1834.15
17	Bobin sargısı ücretli amelesi		1	144	144
		M	1	144	144
18	Çorap örücü ücretli ameleleri		8	211	1474
		M	7	211	1474
19	Beyaz perdaht yevmiyeli ameleleri		33	282	9311.5
		A	1	494	494
		M	32	276	8817.5
20	Kopta imal edici ücretli ameleleri		19	218	4138.75
		M	19	218	4138.75
21	Fes boyahane yevmiyeli amelesi		17	256	4346
		A	2	260	520
		M	15	255	3826
22	Kırmızı perdaht yevmiyeli amelesi		30	265	7947.5
		M	30	265	7947.5
23	Kaba şeytan çarhı yevmiyeli amelesi		5	252	1260.5
		A	1	238	237.5
		M	4	256	1023
24	Kaba iplik koğuşu yevmiyeli amelesi		6	232	1393
		A	1	312	312
		M	5	216	1081
25	Kaba iplik tarakçı ücretli ameleleri		16	281	4494.4
		A	1	384	384
		M	14	279	3910
		X	1	200	200
26	Kaba iplik vargelci ücretli ameleleri		9	486	4377.15
		M	8	475	3798.85
		Oc	1	578	578.3
27	Çözücü ameleleri		12	212	2541.5
		A	7	192	1345.5
		M	3	217	649.75

	Oc	1	224	224.25
	X	1	322	322
28 Çözgü tutkalı yevmiyeli ameleleri		6	243	1460
	M	5	230	148
	X	1	312	312
29 Gucu ve yüzük mezura imal idici esamileri		2	337	673
	M	1	365	365
	X	1	308	308
30 Dokuma koğuşı meydancı yevmiyeli esamileri		3	247	740
	M	3	247	740
31 Dokuma koğuşı ücretli amelesi		51	396	20197
	A	24	410	9847.25
	M	23	387	8894.75
	Oc	1	275	275
	X	3	393	1180
32 Halı dokuyucu esamileri ücretli		2	288	576
	A	1	288	288
	Oc	1	288	288
33 Dink ve şardun yevmiyeli ameşe		9	298	2681
	A	3	250	750
	M	5	311	1556
	X	1	375	375
34 Çuka (çuha?) boyahanesi yevmiyeli amelesi		19	253	4811
	A	4	261	10445
	M	11	224	2464.5
	Oc	1	230	230
	X	3	357	1072
35 Çuka yevmiyeli ameleleri		3	244	733
	A	2	204	408
	M	1	325	325
36 Çuka makarası yevmiyeli ameşe esamileri		8	237	1898.5
	A	1	247	247
	M	7	236	1651.5
37 Hünkarlık fes örücü yevmiyeli nisa amelesi		4	240	960
	A	3	240	720
	Oc	1	240	240
38 Dükkân memurin esamileri		15	368	5515
	M	15	368	5515
39 Mütekaidin esamileri		20	164	3276
	A	3	175	525
	M	17	162	2751
Büyük toplam		506	350	177006.55

Modernitenin Dikey Çarşıları: İstanbul'da Batılı Mağazalar ve Çalışanları (1889-1921)*

YAVUZ KÖSE

İstanbul bugün 15. yüzyılda kurulan ve dünyadaki en büyük kapalı pazarlardan biri olan Kapalıçarşı'dan, Avrupa'nın en büyük ikinci alışveriş merkezi Cevahir'e kadar çok farklı alışveriş deneyimleri sunmaktadır. Kapalıçarşı tüketicilere toplam 300.000 metrekare brüt alanda, 64 sokak boyunca ürün kategorilerine göre dağılmış 3.000'den fazla dükkân sunmaktadır. 2005 yılının sonunda Şişli'de açılan Cevahir'inse toplam brüt alanı 420.000 metrekaredir ve 10 katta 340 mağazaya ev sahipliği yapmasının yanı sıra 2.500 araç kapasiteli otoparkı bulunmaktadır.

Günümüzün İstanbul'u, diğer her Avrupa şehrinden daha fazla alışveriş merkezine sahiptir ve bu modern alışveriş merkezlerinin Kapalıçarşı ile ortak yönü çoktur; onlar da benzer şekilde mağazalara göre düzenlenmiş "sokaklarla" geniş bir ürün yelpazesi sunmaktadır.¹ En bariz fark, Kapalıçarşı yatay olarak planlanmışken, modern alışveriş merkezlerinin çokkatlı olmasıdır; dolayısıyla bunlar dikey çarşılar olarak nitelenebilir.²

Neredeyse bir asır önce, 1912 yılında Alfred Wiener, çarşıları 1860'lar da ve 1870'lerde önce Avrupa sonra da Amerika şehirlerinde ortaya çıkmaya

(*) Bu çalışma şu makaleyi temel almaktadır: "Basare der Moderne von Pera bis Stamboul und ihre Angestellten", Yavuz Köse (der.), *Istanbul: vom imperialen Herrschersitz zur Megapolis. Historiographische Betrachtungen zu Gesellschaft, Institutionen und Räumen*, Münih, 2006, s. 314-351.

1 Tuna Taşan-Kok, "Turkish Shopping Center Development Goes International Balancing the Risks and Opportunities of Investing in a Hot Market", *Research Review*, 15: 2 (2008), s. 39-44; Feyzan Erkip, "The Rise of the Shopping Mall in Turkey: The Use and Appeal of a Mall in Ankara", *Cities*, 22: 2 (2005), s. 89-108.

2 Batılı alışveriş yapılarının evriminin aydınlatıcı bir değerlendirmesi için bkz. Chuihua Judy Chung ve diğ. (der.), *The Harvard Design School Guide to Shopping*, Köln, 2001.

başlayan Batılı mağazalarla karşılaştırdı.³ Onlar da aynı çatı altında çeşitli mallar sunuyordu; çağdaş alışveriş merkezleri gibi bunu çok sayıda katta yapıyorlardı. Ama, Wiener'in vurguladığı gibi, çarşılar (alışveriş merkezlerini de eklemeliyiz) ve mağazalar arasındaki en temel fark, yönetim şekillerinde bulunur. Kapalıçarşı'daki her dükkânın kendi sahibi varken, mağazalar bir kişi veya bir grubun mülkiyetindedir. Kapalıçarşı ve Cevahir gibi alışveriş merkezleri birkaç bin işçi çalıştırır; ama bu işçiler tek bir yönetim altında birleşik bir işgücü oluşturmazlar. Bir mağazada 50 kişi de çalışsa 5.000 kişi de çalışsa, hepsi tek bir yönetimin idaresi altındadır.⁴

Çarşıları Batılı mağazalardan ayıran bir diğer özellik, mağazaların bazılarının ulusal ve uluslararası ölçekte şubelerinin olmasıdır. 19. yüzyılın son çeyreğinden bu yana Batılı mağazalar Beyrut, Kahire, İstanbul, İzmir ve Selanik dahil birçok önemli Osmanlı şehrini kapsayan yoğun bir şube ağı oluşturmuşlardı. Bu şehirlerin Avrupalılar, Levantenler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve Batı tarzı tüketici davranışına eğilimli giderek artan sayıdaki Müslüman "burjuvazi"den oluşan kozmopolit nüfusları, bu teşebbüslerin hedef kitlesiydi. Bu teşebbüslerin hiçbirinin bugün çalışır durumda olmamasına rağmen, bazıları 1950'lere kadar varlığını devam ettirmiştir ve bugün hâlâ o mağazaları hatırlayan çağdaş tanıklar bulabiliriz.⁵ Kahire, Selanik ve İstanbul gibi şehirlerde, bu mağazaların binaları hâlâ ayakta ve eski azametlerini korumaktadır.⁶

Bu çalışma iki boyuta odaklanmaktadır: İstanbul'daki Batılı mağazaların çalışanları ve mekânsal dağılımı. Personelle birlikte konum, mağazaların yenilikçi perakende sisteminin önemli bir ayağıydı. En önemli işletme özelliklerini ele aldığımızda bu durum daha da netleşir.⁷ Bu özellikler, kent

3 Alfred Wiener (der.), *Das Warenhaus. Kauf-, Geschäfts-, Büro-Haus*, Berlin, 1912. Ayrıca bkz. Karl Zaar ve August Leo Zaar, "Geschäfts- und Kaufhäuser, Warenhäuser und Messepaläste, Passagen oder Galerien", *Handbuch der Architektur*, 4, Halbband 2, Heft 2, Stuttgart, 1902.

4 Heinz-Gerhard Haupt, *Konsum und Handel. Europa im 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen, 2003, s. 73.

5 Rifat N. Bali, "Mayer Mağazası ve Georg Mayer", Georg Mayer, *Türk Çarşısı. Şark'ta Ticaretin Püf Noktaları*, içinde, çev. Yusuf Öztel, yorum. Rifat Bali, İstanbul, 2008, s. viii-xxxix.

6 Yavuz Köse, *Westlicher Konsum am Bosphorus. Warenhäuser, Nestle & Co. im späten Osmanischen Reich (1855-1923) (Münih, 2010) ve Rudolf Agstner, "Dream and Reality: Austrian Architects in Egypt, 1869-1914"*, Mercedes Volait (der.), *Le Caire-Alexandrie. Architectures européennes, 1850-1950*, Kahire, 2001, s. 149-155.

7 Hrant Pasdermadjian, *The Department Store: Its Origins, Evolution and Economics*, Londra, 1954, s. 9-10; Tim Coles, "Department Stores as Innovations in Retail Marketing: Some Observations on Marketing Practice and Perception in Wilhelmine Germany", *Journal of Macromarketing*, 19 (1999), s. 37-47 ve Heidrun Homburg, "Warenhausunternehmen und ihre Gründer in Frankreich und Deutschland: eine diskrete Elite und mancherlei Mythen", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, (1992), s. 183-219, 185-186.

alanlarında merkezi bir konum, düşük kira (çok katlı bina), düşük ürün fiyatları (yüksek kalite ürünler için düşük hesaplanmış fiyatlar), düşük fiyat artışları, yüksek satış oranları ve yüksek stok dönüşü, çeşitli bölümlerde açıkça kategorize edilmiş ve düzenlenmiş geniş ürün çeşitliliği (alma zorunluluğu yok), farklı satış katları ve kasalar, çok sayıda satış personeli ve kadrodur.

Mağazaların başlıca hedeflerinden biri, mümkün olduğu kadar fazla sayıda müşteri çekmek ve onlara oldukça cazip bir şekilde ucuz mallar sunmaktı. Düşük fiyatlar, yüksek stok dönüşü sayesinde mümkün oluyordu.⁸ Bu stratejinin “geleneksel” perakende dükkânları üzerinde derin etkileri olmuştur. Mağazalar bollukları ve ürün çeşitlilikleriyle birçok perakendeciyi piyasaya dışına itmişlerdir.⁹ Üstelik Batı ve Osmanlı toplumlarında aynı şekilde rahatsızlık uyandırmışlardır; mağazalar sadece pazarlama konusunda yenilikçi olmakla kalmıyordu, aynı zamanda erkek ve kadınların mal ve tüketim dünyasında gezinebilecekleri kamusal alanlar olmuşlardı. Hatta bu mağazalarla birlikte, özel ve kamusal arasındaki net ayrımın çözülmeye başladığı savunulabilir.¹⁰

Batılı mağazalar Osmanlı şehir piyasasına girdiğinde, hakim durum zorluklarla doluydu. Etnik, kültürel ve dilsel bakımdan karışık bir müşteri havuzuna yaklaşmak için mağazalar, bu farklı grupların kullandığı tüm medya alanlarını kullanarak pazarlama taktiklerini genişletmek zorunda kaldılar. Benzer şekilde, konum sorunu kilit önemdeydi, çünkü örneğin Müslüman kadın müşteriler, Batı semtlerinde bulunan şubeleri kolayca ziyaret etmezdi. Onları çekebilmek için mağazalar kolaylıkla ulaşılabilir alanlarda olmalıydı; ayrıca özel odalar ve personel sağlanmalıydı.¹¹ Batılı mağazalar İstanbul'daki işletmeleri için bu tür faktörlerle uzlaşmıştı. Konum tercihleri, kendilerini Batılı ve “Müslüman” semtlerde eşit derecede tesis ettiklerini açık bir şekilde gösterse de, personel için durum biraz farklıydı.

Bu çalışma 1889 ve 1921 yılları arasında İstanbul'da aktif olan Batılı mağazaların işgücü üzerine temel verileri sunmaya çalışmaktadır. Bu mağazalar, akademisyenlerin pek ilgisini çekmemiş görünmektedir; Osmanlı İmpara-

⁸ Homburg, “Warenhausunternehmen und ihre Gründer”, s. 185-186.

⁹ Geoffrey Crossick ve Heinz-Gerhard Haupt (der.), *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe* (Londra, 1984); Uwe Spiekermann, *Basis der Konsumgesellschaft. Entstehung und Entwicklung des modernen Kleinhandels in Deutschland 1850-1914*, Münih, 1999.

¹⁰ Haupt, *Konsum und Handel*, s. 65-90; Erica Carter, “Frauen und die Öffentlichkeit des Konsums”, Heinz-Gerhard Haupt ve Claudius Torp (der.), *Die Konsumgesellschaft in Deutschland 1890-1990. Ein Handbuch* içinde (Frankfurt am Main, 2009), s. 154-171.

¹¹ Bkz. *Hanımlara Mahsus Gazete*, 26 Kanun-i evvel 1312/ [7 Ocak] 1897, s. 4.

torluğu'nda aktif olan mağazaların yüzlerce çalışanı olduğunu düşünürsek, bu ilgisizlik şaşırtıcıdır.¹² Bill Lancaster'ın ifade ettiği gibi "tüketimin ön cephesinde çalışan" bu insanlar kimlerdi?¹³ Bulmak kolay değil, çünkü gündelik işler, personel ve organizasyon yapısıyla ilgili bir kavrayış kazandıracak işletme arşivlerinden ve birinci el kaynaklardan yoksunuz. Dolayısıyla, "ikincil" olsa da, bu işletmelerin ekonomik, sosyal ve kültürel önemini anlamamıza yardımcı olacak bir dizi kaynağı ele almaya mecburuz. Çalışanlar üzerine en ilginç kaynaklardan birisi, *Annuaire Oriental* adlı yıllıktır (bundan sonra AO).¹⁴ İstanbul'daki mağazaların görev listeleri elimizde olmadığı için, AO yaklaşık otuz yıllık bir dönemde çalışanları (kısmen de olsa) analiz etmemize yardımcı olmaktadır. Üstelik listeler, çalışanların cinsiyeti, iş türü, istihdam süresi ve hatta ikametgâhı hakkında bilgiye ulaşmamıza imkân vermektedir.¹⁵ Şahsi mektuplar ve dönemin Osmanlı basını gibi ek kaynaklarla, bu çalışanların gelirlerini Avrupalı mağazaların ve Osmanlı kentli işgücünün daha geniş bağlamı içerisinde kısmen karşılaştırabiliriz. Mekânsal dağılımı analiz etmek için AO'nun yanında, yerel çokdilli basındaki reklamlar da epeyce yol göstericidir.

KONUM SEÇİMİ: GRANDE RUE DE PERA (İSTİKLAL CADDESİ) İLE KAPALIÇARŞI ARASINDA

Pek çok Batılı gözlemcinin iddiasına rağmen, AO ve Osmanlı basınındaki reklamlar, mağazaların sadece başkentin Batılı semtlerinde konumlanmadığını açıkça göstermektedir.¹⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Galata/

12 Mağazalar üzerine çalışma yapan ve çalışanlar meselesini ele alan birkaç yazar arasında şunlar bulunmaktadır: Rudolf Agstner, "Das Wiener Kaufhausimperium 'S. Stein' im Osmanischen Reich", *Wiener Geschichtsblätter*, 59 (2004), s. 130-140; Nancy Young Reynolds, "Commodity Communities: Interweavings of Market Cultures, Consumption Practices, and Social Power in Egypt, 1907-1961" (yayımlanmamış doktora tezi, Stanford Üniversitesi, 2003); Uri Kupferschmidt, *European Department Stores and the Middle Eastern Consumers: The Orosdi-Back Saga*, İstanbul, 2007; a.g.e., "Who Needed Department Stores in Egypt? From Orosdi-Back to Omar Effendi", *Middle Eastern Studies*, 43 (2007), s. 175-192; Yavuz Köse, "Maintenant, le plus beau, c'est la grève des EOB: Ein Französischer Warenhausangestellter im Osmanischen Reich oder wie ein Streik funktioniert", *Archivum Ottomanicum*, 24 (2007), s. 103-145 ve a.g.e., "Basare der Moderne".

13 Bill Lancaster, *The Department Store: A Social History*, Londra, 1995.

14 Turgut Kut, "Indicateur Ottoman: Şark Ticaret Yıllıkları", *Simurg. Kitap Kokusu*, 1 (1999), s. 186-199.

15 Köse, "Basare der Moderne".

16 Galata ve Pera için bkz. Edhem Eldem, "Ottoman Galata and Pera Between Myth and Reality", Ulrike Tischler (der.), *From "milleu de mémoire" to "lieu de mémoire". The Cultural Memory of Istanbul in the 20th Century* (Münib, 2006), s. 18-38 ve Ayfer Bartu, "Who Owns the Old Quarters? Rewriting Histories in a Global Era", Çağlar Keyder (der.), *Istanbul: Between the Global and the Local*, Lanham, MD, 1999, s. 31-47.

Pera'nın önemli bir alışveriş merkezi haline geldiği ve meşhur Grande Rue de Pera (bugün İstiklâl Caddesi) ve onun tali sokaklarının en büyük Batılı mağaza yoğunluğuna sahip olduğu doğrudur.¹⁷ Ama eski şehir de (Stamboul) bu tür firma veya/müessese veya/ticarethane ve şubeleri için önemli bir konumdu. "İtinalı bir işletme sisteminin" bulunacağı şehrin modern semtleriyle, "yerli tüccarların sıkışık mekânı" olarak tarif edilen Kapalıçarşı'sıyla eski şehir arasında keskin bir ayrım olduğu sıklıkla varsayılıyordu.¹⁸

Örneğin Henry Otis Dwight için Galata Köprüsü'nü geçmek, modernliği bırakıp geriliğe girmek anlamına geliyor olmalıydı. Ama Batılı mağazalar kendi konum seçimlerinde bu tür basite indirgenmiş kategorileri takip etmedi. İşletme açısından bakıldığında, başarılı bir konsepti (yüksek sirkülasyon – düşük fiyat) çeşitli bölgelerde uygulamak kârlıydı. Kapalıçarşı'ya yakın bir konumda olmak, sadece perakendeci ve tüccarlara kolay erişim sunmakla kalmıyordu; yaya akışı da bir teşvik sağlamış olmalıydı. Ayrıca iskeleye (Emi-nönü-Karaköy) yakın mesafede olmak, nakliyat ve dağıtım bakımından başka bir yarar sağlıyordu. Son olarak İstanbul merkezde, Kapalıçarşı ve Batılı mağazaların yanısıra, çok katlı binaları ve Batılı rakiplerinin sunduğuna benzer bir ürün yelpazesi sergileyen "şarklılaştırılmış" cephelere sahip Müslüman mağazaları da buluruz. İş dünyası, Osmanlı başkentinin bazı gözlemcilerinin söylediğinden çok daha akışkan ve hibritti (bkz. Şekil 4.1).

Bu çalışmanın son kısmında konum meselesine geri dönmeden önce, Batılı mağazaların çalışanları üzerine veriyi sunmak isterim. İlk olarak sayılarını, etnik terkiplerini ve cinsiyet oranlarını ele alacağım. Daha sonra farklı iş türlerinin, istihdam sürelerinin yanısıra mağazalarda mümkün olan kazanç kapasiteleri ve kariyer yollarının izini sürmeye çalışacağım. Son bölüm ise çalışanların evlerinin uzamsal dağılımını ele almaktadır.

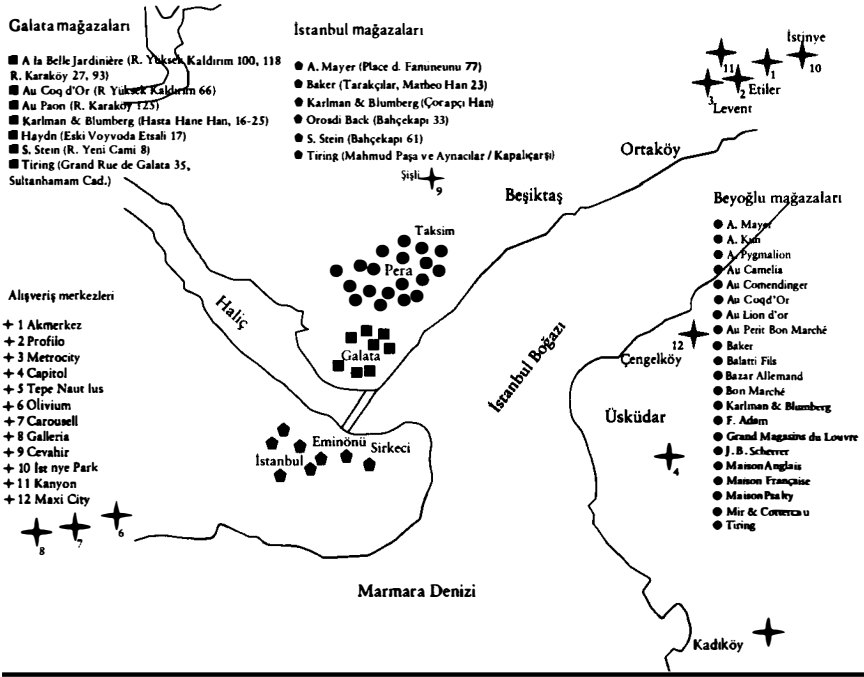
Bu çalışmanın amaçları doğrultusunda, 1889/1990, 1909, 1914, 1915 ve 1921 yıllarına ait AO'da verilen isim dizini ve adresleri inceledim; bu çalışma toplamda 120.000'den fazla isim verdi.¹⁹ Sadece dizinde listelenen isim-

17 Suraiya Faroqi, "S k", *Encyclopaedia of Islam*, 12 cilt, Leiden, 1960-2005, X, s. 796-798. Ayrıca bkz. Mustafa Cezar, *19. Yüzyıl Beyoğlu*, İstanbul, 1991 ve Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, WA, 1986. Grande Rue de Pera'da bulunan mağazalar için bkz. Köse, "Basare der Moderne", Şekil 4.1, s. 348.

18 Henry Otis Dwight, *Constantinople and its Problems: Its Peoples, Customs, Religions and Progress*, Londra, 1901, s. 171. Bu çarşıların "sıkışık mekân" olmaktan ziyade yüksek karmaşıklık seviyesinde iş merkezleri olduğu harika bir analizle şurada ortaya koyulmuştur: Eugen Wirth, *Die Orientalische Stadt im islamischen Vorderasien und Nordafrika. Städtische Bausubstanz und räumlichen Ordnung, Wirtschaftsleben und soziale Organisation*, 2 cilt, Mainz, 2000, I, s. 102-151.

19 Sadece bu yılların yıllıklarını inceleme kararı, diğer AO yıllıklarına ulaşmanın güçlüğüyle ilgilidir.

ŞEKİL 4.1
Konumlarına Göre Mağazalar ve Alışveriş Merkezleri

lerden çok sayıda kişiyi çalıştıran mağazaları değerlendirmeye aldım. Bunlar A. Mayer, Baker, Bazar Allemand, Bon Marché, Orosdi Back (bundan sonra EOB), S. Stein ve Tiring'dir. A. Mayer, S. Stein, Orosdi Back ve Tiring Avusturyalı Musevi kökenliydi; Bazar Allemand Alman kökenli, Bon Marché İtalyan ve Baker Britanya kökenliydi.²⁰ AO verileri, toplam çalışan sayısını hesaplamamıza imkân vermemektedir; ayrıca analiz edilen mağazalar İstanbul'da aktif olan tüm mağazaları kapsamamaktadır.²¹ Yine de veriler bize Ba-

AO yıllıkları sadece çeşitli kütüphane ve arşivlere yayılmış olmakla kalmamış, bunun yanında bir dizi ülkeye de yayılmıştır. Daha eski sayıların çapraz incelemesi, 1890'lardan önce sadece az sayıda çalışanın kayıtlı olduğunu göstermiştir. 1921'den sonra yıllıklar kaydedilenlerin mesleğinden bahsetmeyi bırakmıştır.

²⁰ Daha fazla ayrıntı için bkz. Köse, *Westlicher Konsum*.

²¹ 1920 yılına ait bir araştırmada, Galata/Pera (13) ve İstanbul'da (6), 19 büyük mağaza (isim verilmemiştir) kaydedilmiştir. Bu mağazaların çalışanları cinsiyetlerine göre tasnif edilmiş, etnik kökenleri belirtilmemiştir ve gelirleri incelenmiştir. Çalışan sayısı 250 (e. 225/k. 25) ile 8 (e. 7/k. 1) arasında değişiklik göstermektedir. Bu mağazaları boyutlarına göre düzenleyecek olursak şöyle bir

Resim 4.1. Orosdi Back mağazasının üst katında şemsiye imal eden işçiler. (IRCICA'nın izniyle.)

tılı mağazalardaki çalışanlar üzerine paha biçilmez bilgiler sağlamaktadır. Yukarıda listelenen işletmelerde çalışan insanların toplam sayısı 1889-1921 yılları için yaklaşık olarak 1.400'dür. Birden fazla AO cildinde görülüp görülmediğine bakmaksızın herkesi sadece bir kez sayarak 561 çalışan sayısına ulaşırız. Bu veriler seçilen mağazaların tüm çalışanlarını sadece yaklaşık olarak yansıtmaktadır. EOB mağazasını bir örnek olarak kullanırsak bu varsayımı açıklığa kavuşturabiliriz, çünkü EOB için 1908/1909 ve 1920/1921 yıllarına ait elimizde güvenilir veriler bulunmaktadır.²² Bu verileri, aynı yıllar

tablo ortaya çıkmaktadır: 200 çalışandan fazlasına sahip olanlar: 1; 140-100 arası: 3; 95-80 arası 3; 50-30 arası: 4; 26-14 arası: 5 ve 9-8 arası: 3. Bkz. Laurence S. Moore, "Some Phases of Industrial Life", Clarence Richard Johnson (der.), *Constantinople Today; or, the Pathfinder Survey of Constantinople - A Study in Oriental Social Life* içinde (New York, 1922), s. 65-201, 173-174.

- 22 Louis Salmon, EOB'nin İstanbul şubesinin bir çalışanıydı ve burada 1908-1914 yılları arasında çalışmıştı. Ailesine yazdığı mektuplarda, EOB hakkında bize kıymetli bilgiler sağlamaktadır. Bu mektupların kopyaları yazara Louis Salmon'un oğlu Yves Salmon tarafından nezaketle verilmiştir. Bkz. Köse, " 'Maintenant' " ve Moore, "Some Phases of Industrial Life".

TABLO 4.1
EOB Çalışanları

Çalışan sayısı	Yüzde	Çalışan sayısı	Yüzde
LS: 200	100	LM: 250*	100
AO: 129	64.5	AO: 177	70.8

(*) İstanbul'da karşılaştırma yapılabilecek başka hiçbir büyük mağaza bulunmadığı için 250 çalışana sahip EOB olmalıdır; Moore, "Some Phases of Industrial Life".

Kaynaklar: AO; Louis Salmon, *Letters* (LS); Moore, "Some Phases of Industrial Life" (LM).

için AO'nun verdiği rakamlarla karşılaştırarak Tablo 4.1'de ortaya çıkan rakamları elde ederiz.

1907 civarında EOB, İstanbul'daki Fransız ticaret odası genel sekreteri Ernest Giraud'un ifadesiyle "certainement les établissements le plus important de notre ville" olarak görülüyordu.²³ Bu beş katlı bina şüphesiz şehirdeki en büyük mağazaydı; Galata veya Pera gibi Batı tarzı semtlerde değil Stamboul'da (Bahçekapı) konumlanmıştı ve diğer benzer işletmelerden daha geniş bir kadrosu vardı. İki veya üç katlı binalarıyla S. Stein, Tiring, Baker ve Bon Marché onu takip ediyordu. Herhalde çalışanların toplam sayısı AO'nun belirttiğinden belki yüzde 30 daha yüksek olmalıydı, ama bunu kesin olarak doğrulamak için elimizde herhangi bir güvenilir veri bulunmamaktadır;²⁴ 1920 civarında İstanbul'da çalışanların çalışma koşullarına dair bir araştırma yine de bu varsayımı desteklemektedir.²⁵ Benzer şekilde AO, Tablo 4.2'de gösterildiği gibi mağaza çalışanlarının sayısı üzerine verileri sağlamaktadır.

Fransız veya Amerikan şehirlerindeki mağazalarda çalışan sayısı ile karşılaştırıldığında, Osmanlı'ya dair rakamlar oldukça düşük görünmektedir. Paris mağazaları Bon Marché, Louvre ve Printemps'in her birinin, 19. yüzyılın sonu itibarıyla 1.000 ila 3.000 arasında çalışanı vardı. 1912 yılında Bon Marché'nin 4.500 çalışanı vardı.²⁶ Belli ki bunlardan bazıları sanayi fir-

²³ Ernest Giraud, *La France a Constantinople ou Présence française dans la capitale ottomane au début du 20e siècle* (İstanbul, 2002) (ilk bas. 1907), s. 10. [kuşkusuz şehrimizin en önemli tesisi].

²⁴ AO adres dizinine kaydolmak gönüllülük esasına dayandığı için bazı çalışanlar bu seçeneği reddetmiş olabilir. Adres kayıtlarının, ilanlarda olduğu gibi ücrete tabi olduğuna ilişkin açık bir işaret bulunmamaktadır; AO 1891, s. 2.

²⁵ S. Stein'in 1909 civarında Kahire şubesinde 180 satış görevlisi bulunduğunu biliyoruz; 1914 civarında Orosdi Back'in 239 çalışanı vardı ve Palacci mağazasında yaklaşık 145 çalışan vardı; Reynolds, "Commodity Communities", s. 123-124. Agstner'e göre 1916'da 484 kişi Kahire'de S. Stein için çalışıyordu, "Das Wiener Kaufhausimperium", s. 139.

²⁶ Homburg, "Warenhausunternehmen und ihre Gründer", s. 207, 211-214. ABD için benzer veriler için bkz. Susan Porter Benson, *Counter Cultures: Saleswomen, Managers, and Customers in American Department Stores, 1890-1940* (Urbana, IL, 1986), s. 34. 1880 civarında, Amerikan

TABLO 4.2
AO'ye Göre Çalışanlar (1889-1921)

	1889	1909	1914	1915	1921	Toplam
A. Mayer	3	28	31	30	25	117644
Baker	–	33	32	35	19	119/50
Bazar Allemand	–	20	26	17	–	63/34
Bon Marché	28	36	29	26	16	135/66
Orosdi Back	4	128	226	215	177	750/273
S. Stein	3	41	49	45	20	158/69
Tiring	–	9	18	16	9	52/25
Toplam	38	295	411	384	266	1,3946561

Kaynaklar: AO 1889, 1909, 1914, 1915 ve 1921.

maları kadar büyüktü.²⁷ Bordeaux gibi taşra şehirlerindeki mağazaların bile birkaç yüz çalışanı olabiliyordu.²⁸ Ama bu işletmeleri yerel Osmanlı koşullarının bağlamı içersine yerleştirmeliyiz. Birincisi EOB, Tiring ve S. Stein gibi mağazaların, Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'dakilerin dışında birkaç şubesi daha vardı ve bunun yanı sıra Avrupa'da önemli sayıda şube ve üretim tesisleri vardı.²⁹ Ayrıca, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı perakende ticareti de genel olarak az sayıda çalışana sahip küçük işletmelerden (küçük tüccarlar) oluşuyordu.³⁰ Çalışan sayısı bakımından İstanbul'daki mağazalar muhtemelen en büyük fabrikalar karşısında bile daha yukarıda yer alıyordu. Örneğin 1920 civarında başkentteki sadece birkaç fabrikanın kalıcı olarak çalışan birkaç yüz işçisi vardı.³¹

Bu çalışanların çoğunun kimliğini, AO'da verilen bilgilere dayanarak tespit edebiliriz. Bu kaynak, kayıtlı olan kişilerin adlarını, cinsiyetlerini, ahi-kametgâhlarını ve iş türlerini tespit etmemize imkan verir. Bazı durumlarda taşınmalarını ve kariyerlerini dahi takip edebilmekteyiz. Elbette maaş bilgisi verilmemiştir, ama EOB için çalışanlardan biri olan Louis Salmon'un yazdı-

mağazaları 400 ila 700 arasında "yardımcı" çalıştırma eğilimindeydiler. Bkz. Lancaster, *The Department Store*, s. 133.

²⁷ Benson, *Consumer Cultures*, s. 34.

²⁸ Theresa M. McBride, "A Woman's World: Department Stores and the Evolution of Women's Employment, 1870-1920", *French Historical Studies*, 10 (1978), s. 664-683, 665-666.

²⁹ Kupferschmidt, *The Orosdi-Back Saga* ve Köse, *Westlicher Konsum*.

³⁰ Lorans Tanatar Baruh, "21. yüzyıla girerken. İstanbul tekstil tüccarının profili", *Görüş* (Özel sayı: Türkiye Yahudileri) (2003), s. 64-72, 71-72. Fransa için bkz. McBride, "A Woman's World", s. 666.

³¹ Moore tabakhaneler de dahil fabrikalarda toplam 2.850 işçi saymıştır; Moore, "Some Phases of Industrial Life", s. 174.

ğış mektuplarda bulunan verilerden faydalanabiliriz.³² AO isimleri verse de, milliyet veya etnisiteye dair hiçbir işaret vermemektedir. Çalışanların etnisitesini adları üzerinden belirlemeye yönelik girişimler, Peter Mentzel'in Osmanlı demiryollarında etnik işbölümü üzerine makalesinde savunduğu gibi sorunludur,³³ ama imkânsız değildir ve birkaç çalışma bu teknikten faydalanmıştır. Edhem Eldem, Ayhan Aktar, Lorans Tanatar Baruh ve Oliver Jens Schmitt gibi akademisyenler, bu yöntemi bireylerin etnik kökenini tespit etmek için kullanmıştır.³⁴ Aynı şekilde ben de bu metodolojiyi takip ettim ve örneklemimdeki 561 ismi şu etnik veya milli kategorilere göre belirlemeye çalıştım: Ermeni, Rum, Yahudi, Levanten/Avrupalı ve Müslüman. Ermeni, Rum ve Yahudilerin yanısıra Müslümanları tek bir kategori altında "Osmanlı" olarak gruplamak daha doğru olurdu, ama benim amacım doğrultusunda her birini ayrı ayrı sunacağım. Tablo 4.3 etnisitelerine göre çalışanların sayısını göstermektedir.

Kümülatif veri, çalışanların çoğunluğunun Rum olduğunu göstermektedir; onları Levantenler/Avrupalılar ve Museviler takip etmektedir. Diğer pek çok yabancı şirkette olduğu gibi, mağazalar da çok sayıda Osmanlı vatandaş istihdam ediyordu ve bunların sayısı bazen toplam işgücünün yüzde 50'sini aşıyordu. Şaşırtıcı bir şekilde, EOB hariç Ermeniler mağazalarda daha nadiren istihdam ediliyordu.³⁵ Daha da şaşırtıcı olansa, 561 arasında sadece 3'ünün adlarından Müslüman olarak tespit edilmesi idi ve bunların hepsi de EOB için çalışıyordu.³⁶ Bununla birlikte, 1900-1910 arasında çekilmiş bir EOB personel fotoğrafı, çoğu muhtemelen Müslüman kökene sahip 30 civarında işçi/hizmetçi göstermektedir. Fotoğrafın arkasında Bekçi-Hamallar ya-

32 Bkz. Köse, "Maintenant".

33 Peter Mentzel, "The 'Ethnic Division of Labour' on Ottoman Railroads: A Reevaluation", *Turcica*, 37 (2005), s. 221-241.

34 Edhem Eldem, "Galata'nın Etnik Yapısı", *İstanbul*, 1 (1992), s. 58-63, a.g.y., "İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie", *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 11: 1-2 (1997), s. 53-98; Ayhan Aktar, "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'sarı sayfalar': İstanbul'da meslekler ve iktisadi faaliyetler hakkında bazı gözlemler, 1868-1938", *Toplum ve Bilim*, 76 (1998), s. 105-143; Baruh, "21. yüzyıla girerken" ve Oliver Jens Schmitt, *Lebenschwelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert"* (Münib, 2005).

35 Singer Dikiş Makinesi Şirketi'nin şubelerinde personelin sadece küçük bir oranını oluşturuyorlardı, en azından İstanbul şubesi için bildiğimiz kadarıyla. Bkz. AO 1909, 1914 ve 1915.

36 Osman Refik (R. Fazlı Paşa, Stamboul), Refik Mehmed (Çemberlitaş) ve Refik Osman (Çemberlitaş). Bkz. AO 1909 ve 1914. Reynolds'a göre 1914 yılına ait bir belge, Kahire'deki EOB'de çoğu "Musevi veya Hristiyan gibi görünen" 237 çalışanı listelemektedir, ama "adı geçenlerin yarısından fazlası (129 kişi) firma tarafından 'yerli vatandaşlar' olarak listelenmişti veya Müslüman isimleri taşıyorlardı"; Reynolds, "Commodity Communities", s. 123-124.

TABLO 4.3
Etnisitelerine Göre Çalışanlar (1889-1921)

	AM	GB	BA	BM	EOB	SS	TI	Toplam (%)
Osmanlı								
Ermeni	3 (% 6.8)	1 (% 2)	1 (% 2.9)	4 (% 6.1)	59 (% 21.6)	2 (% 2.9)	–	70 (% 12.5)
Rum	11 (% 2.5)	26 (% 52)	23 (% 67.6)	11 (% 16.7)	94 (% 34.4)	37 (% 53.6)	9 (% 36)	211 (% 37.6)
Yahudi	25 (% 56.8)	–	–	–	73 (% 26.7)	21 (% 30.4)	11 (% 44)	130 (% 23.2)
Müslüman	–	–	–	–	3	–	–	3 (% 0.5)
Osmanlı olmayan								
Levanten/Avrupalı	5 (% 11.4)	23 (% 46)	10 (% 29.4)	51 (% 77.3)	44 (% 16.1)	9 (% 13)	5 (% 20)	147 (% 26.2)
Toplam	44	50	34	66	273	9	25	561

zısı bulunmaktadır. Bu işçilerden AO'da bahsedilmemektedir, bir başka fotoğrafta görülen, EOB'nin en üst katında bulunan iki atölyede (şemsiye fabrikası) şemsiye monte eden yaklaşık 40 çocuğun sözü geçmemektedir.³⁷

KADINLARIN CENNETİ: ERKEK EGEMEN DÜNYA

1889/1890'dan başlamak üzere AO, birkaç kadın çalışanın adını listelemektedir; hepsi beraber 1920'den önce Levanten veya Yahudi olarak tespit edilebileceğimiz altı kadının adı bulunmaktadır. Genellikle en başta kadınların ihtiyaçlarına cevap verdiği düşünülen ve "kadın dünyası" olarak görülen mağazaların³⁸ temelde erkek işçiler çalıştırması şaşırtıcı gelebilir (*Au Bonheur des Dames* [*Kadınların Cenneti*] Zola'nın Bon Marché hakkındaki romanına verdiği addı). Ama, Fransa'daki mağazalarda bile erkek çalışanlar manzaraya egemen olmuştu; cinsiyet dengesizliğinin kadınlar lehine değişmesi 1914 civarını buldu.³⁹ Açıkça, İstanbul için de durum aynıdır, çünkü 1914 yılı için altı kadından dördü ilk kez AO içinde listelenmiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi, kadın çalışanların oranının daha yüksek olduğunu farzetmemiz gerekir. 1920 yılında Laurence Moore'un İstanbul mağazaları hakkında gerçekleştirdiği araştırma, 1914'ten başlayarak önce Yahudi, daha sonra Rum olmak üzere giderek daha fazla kadının işe alındığını açıkça göstermektedir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Müslüman kadınlar daha önce erkeklerin işgal ettiği pozisyonlara gelmeye başladılar.

Moore'a göre Galata ve Pera'da bulunan onüç mağazadaki cinsiyet oranı 427 erkeğe karşılık 270 kadinken (yüzde 38,7 kadın), geleneksel İstanbul'da bulunan 6 mağazadaki oran 358 erkeğe karşılık 80 kadındı (yüzde 18,3 kadın).⁴⁰ Toplam 259 işçiden sadece 25 kadınla, ikinci 6 mağazanın oluşturduğu grubun içinde bulunan EOB, ortalamanın çok altındaydı.⁴¹ Moore, okuyucuya Rum kadınların ilk başta mağazalarda çalışmaya direnç gösterdiği, ancak savaşın tavırlarını değiştirdiği bilgisini verir.⁴² Kadınlar genel-

37 İrcica Photo Archive, 91539-25 ve 91539-26 (İstanbul).

38 McBride, "A Woman's World", s. 666.

39 A.g.e.

40 Moore, "Some Phases of Industrial Life", s. 183. Galata ve Pera'daki mağazalarda onbeş yaş altında on dört çocuk çalışırken, İstanbul'daki 6 teşebbüste sadece üç çocuk listelenmişti.

41 Reynolds yıl vermeden "satıcılar arasında neredeyse eşit sayıda erkek ve kadın içeriyor" diye iddida bulunuyordu. Bu verinin 1914 yılından önceki döneme ait olduğunu varsayarsak, Kahire'deki durum İstanbul veya önemli Avrupa şehirlerindekiinden epeyce farklı olmuş olmalı; Reynolds, "Commodity Communities", s. 186-188. Ama 1914 listesinde 239 (sayfa 123'te Reynolds 237 diye verir) işçiden sadece 13'ü kadındı (% 5,4); a.g.e., s. 208.

42 Rumlar ve muhafazakâr tüketim davranışları için bkz. Haris Exertzoglu, "The Cultural Uses of

likle kasiyer ve muhasebeci olarak işe giriyorlardı; bu pratik başka şeylerin yanında kadınların daha düşük ücretlerle çalışması nedeniyle 1920'den itibaren yaygın hale gelmiş görünmektedir. Müslüman kadınlar konusunda ise Moore, Müslüman mal sahiplerinin görüşünü alıntılarlamaktadır: “Türk mağazalarında mal sahipleri, kadınların hizmetinden daha olumlu bahsediyorlardı; kadınların erkeklerden daha vicdanlı ve dürüst olduğu ve iş dünyasındaki deneyimleri bu kadar kısa olmasına rağmen yetenek konusunda da hemen hemen eşit olduğu söylenirdi.”⁴³

“TÜKETİMİN ÖN SAFLARINDA İSTİHDAM EDİLEN İŞÇİLER”:⁴⁴ BATILI MAĞAZALARDA İŞ TÜRLERİ

Mağazalarda müşteri hizmetleri işin merkezinde yer alıyordu; dolayısıyla satış görevlilerinin yanında satış yardımcıları, mağazaların çeşitli birimleri için elzemdi. “Çalışan” olarak gösterilip listelenen bireylerin çoğunluğu (450), muhtemelen müşteri hizmetlerinde çalışıyordu. Kalan 108 kişi Tablo 4.4’ün gösterdiği gibi 4 iş türü kategorisine ayrılabilir.⁴⁵

TABLO 4.4
Mağazalardaki İş Türleri*

Müşteri hizmetleri	Finans/Ofis	İthalat	Yönetim
Kesici	Kasiyer	Çalışan (gümrük)	Yazışma sekreteri
İlk kesici	Şef kasiyer	Çalışan (mal çekme)	Müfettiş
İkinci kesici	Muhasebeci	Şef çalışan (mal çekme) [dedouaner]	Genel Amir
Tuhafiyeci	Kontrolör		Müdür sekreteri
İşçi-terzi	Şef sekreter		Müdür yardımcısı
Terzi	İdareci		Müdür
Şef terzi	ofis işçisi		
Çalışan	Sekreter		
Satış görevlisi			
Reyon sorumlusu			
Taşıyıcı			
Güvenlik-kapı görevlisi			

(*) Not: Siyah verilen iş türleri bütün mağazalarda bulunabilir (sadece Tiring’de “kesiciler” listelenmemişti).
Kaynaklar: AO 1889, 1909, 1914, 1915 ve 1921.

Consumption: Negotiating Class, Gender, and Nation in the Ottoman Urban Centers During the 19th Century”, *International Journal of Middle East Studies*, 35 (2003), s. 77-101.

⁴³ Moore, “Some Phases of Industrial Life”, s. 188.

⁴⁴ Lancaster, *The Department Store*, s. 125.

⁴⁵ Bu iş türleri Avrupa mağazalarında da bulunabilir. Bkz. Lancaster, *The Department Store*; Christopher P. Hosgood, “Mercantile Monasteries: Shops, Shop Assistants, and Shop Life in Late Victorian and Edwardian Britain”, *The Journal of British Studies*, 38 (1999), s. 322-352 ve M.B. Miller, *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869-1920* (Princeton, NJ, 1981).

Kasiyerlik ve muhasebe sekreterliği gibi işler genelde Osmanlı Rumları ve Ermeniler tarafından yapılıyordu. Rumlar, Museviler ve Levantenler terzi veya modacı olarak listelenmiştir. Ofis işleri ve yüksek idari pozisyonları, mağazasına göre Avrupalılar ve/veya Avrupalı Museviler işgal ediyordu.

EOB örneği bir kez daha etnisiteye göre mesleki dağılıma örnek olabilir. Tablo 4.5 açıkça göstermektedir ki, iş türü ve etnisite arasındaki ilişkiye göre mağazalar arasında değişimler görülmüyordu. EOB için çalışan Rumlar genelde “çalışan” olarak listelenirken, diğer mağazalarda olduğundan daha fazla sayıda Ermeni orta kademe pozisyonlara yerleştirilmişti. A. Mayer, S. Stein ve Tiring’de yüksek oranda Musevi çalıştırılıyordu. En üst kademe işler de, çoğunluğun aksine Avusturya’dan gelmiş olan Museviler tarafından işgal ediliyordu.

ÇALIŞANLARIN GELİRLERİ: MAAŞ KARŞILAŞTIRMASI

AO gelirler üzerine veri sağlamamaktadır; dolayısıyla diğer kaynakları temel almak zorundayız. Mağazalar için hesap defterleri olabilir, ama ne yazık ki bugüne kadar tek bir tanesi bile keşfedilememiştir. Neyse ki, EOB İstanbul şubesinin bir çalışanı olan Louin Salmon’un kişisel mektupları, gelir durumu hakkında bize ilginç ipuçları vermektedir. Diğer mağazalar hakkında benzer bilgiye sahip olmadığımız için, veriler genellemeye imkân vermemektedir. Diğer sektörlerle ait ücret verisi ve Batı Avrupa’daki mağazalar ile ofis çalışanı bulunduran diğer işletmeler hakkındaki veriler yine de daha net bir tablo elde etmemize yardımcı olmaktadır.

22 Eylül 1908’de 165 EOB çalışanı greve gittiklerini ilan ettiler; grev iki hafta kadar sürdü.⁴⁶ Başlıca talepleri ücret artışıydı (gelir seviyesine bağlı olarak yüzde 20, 30 ve 40). Louis Salmon grev sırasında ailesine yazdığı mektuplarda, Tablo 4.6’da sunulan gelir seviyeleri hakkında bize bilgi sağlamaktadır. Bu verileri, Mentzel’in Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi’ndeki (CFOA) 669 maaşlı çalışanı listeleyen bir defterden çıkardığı rakamlarla kıyasladım. Defter, Ağustos 1908’de tutulmuştu ve Mentzel’e göre “geç Osmanlı toplumunun standartlarıyla” yüksek ücretli işlere sahip görece yüksek gelirli çalışanları kapsıyordu.⁴⁷ EOB çalışanları sadece dönemin diğer Osmanlı çalışanlarına kıyasla daha yüksek ücret almıyorlardı; Avrupa’daki mağazaların (Londra, Paris ve Hamburg) çalışanlarının maaşlarına göre bile, EOB maaşları ortalamanın epey üstünde görünmektedir.⁴⁸ Avrupa’daki vasıflı işçiler, ofis çalışanlarından çok

⁴⁶ Grev için bkz. Köse, “Maintenant”.

⁴⁷ Mentzel, “The ‘Ethnic Division of Labor’”, s. 231.

⁴⁸ Benzer pozisyonlardaki kadınlar yüzde 25 ila 50 arasında daha az kazanıyorlardı. Bkz. Benson,

TABLO 4.5
EOB: Etnisite/Milliyete Göre İş Türleri (1908/1909)

Etnisite/Milliyet	Toplam	Çalışanlar	Yüksek pozisyonlar
Avusturya Musevileri	10	5	1 Müdür 1 Müdür yardımcısı 1 Müfettiş 2 Muhasebeci
Museviler	38	35	1 Gümrük şefi 2 Muhasebeci
Rumlar	35	35	
Ermeniler	27	21	2 Reyon sorumlusu 4 Muhasebeci
Levantenler	19	17	2 Kasiyer
Toplam	129	113	16 (+1)*
Müslüman Osmanlılar	y.30	y.30	Kapıcı/Hamal
Çocuklar	40	40	Şemsiye montajı
Düzenlenmiş toplam	200	200	

(*) AO'da listelenmemiş, ama Louis Salmon'un mektuplarında bahsi geçen bir "Reyon Şefi" buraya eklenmiştir.

Kaynaklar: Louis Salmon, *Letters*, AO, 1909.

TABLO 4.6
EOB (1908) ve CFOA'da (1908) Gelir Seviyeleri

Orosdi Back	Kuruş olarak	Osmanlı Anadolu	Kuruş olarak
(EOB)	aylık ücret	Demiryolu Şirketi (CFOA)	aylık ücret
Düşük	250-500	Düşük	500-1.000
Orta	500-1.000	Orta	1.000-2.000
Yüksek	1.000-1.700	Yüksek	2.000
	1.700-4.200	5.000	

Kaynaklar: Louis Salmon, *Letters*, Mentzel, "The 'Ethnic Division of Labor'", s. 224.

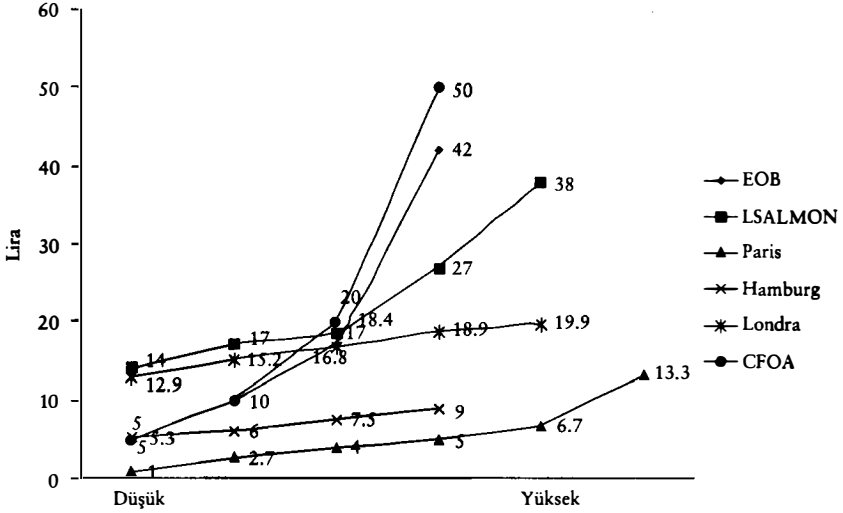
daha fazla kazanabiliyor olsa da, EOB ve CFOA örnekleri Osmanlı'daki durumun bu açıdan farklılık gösterebileceğine işaret etmektedir.

Donald Quataert'e göre, vasıfsız kömür madeni işçileri yaklaşık günde 6 kuruş kazanıyordu⁴⁹ (yılıda 22 lira) ve bir fırıncının yıllık geliri 1908'de yak-

Counter Cultures; Hosgood, "Mercantile Monasteries" ve Michele L. Peterson, "Commercial Assistants or White-Collar Workers? Male and Female Clerks in Turn-of-the-Century Hamburg" (yayınlanmamış doktora tezi, University of Pittsburgh, 1994). Moore'un araştırmasına göre, mağazalarda çalışan erkekler ve kadınların gelir seviyeleri arasındaki fark, yüzde 5 ila 15 arasında farklılık gösteriyordu; ancak en yüksek maaş oranlarında fark yüzde 20 gibi bir rakama çıkıyordu; Moore, "Some Phases of Industrial Life", s. 187.

⁴⁹ Donald Quataert, "Unpaid Ottoman Coal Miners during the early 20th Century", Vera Costantini ve Markus Koller (der.), *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honour of*

ŞEKİL 4.2
Aylık Gelir Karşılaştırması, 1900-1914 (Lira olarak)

Not: Tüm rakamlar liraya çevrilmiştir. Örneklem dönemi boyunca görece istikrarlı kalan aşağıdaki kur oranları kullanılmıştır: 1£ = 5\$ = 20 Alman markı = 25 Fransız frankı = 1 lira = 100 kuruş (1 kuruş = 40 para). Bkz. Charles Issawi (der.), *The Economic History of Turkey, 1800-1914* (Chicago, IL, 1980).

Kaynaklar: Lancaster, *The Department Store*; Hosgood, "Mercantile Monasteries"; Peterson, *Commercial Assistants*; Miller, *Bon Marché*; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik* (2. baskı, Ankara, 1994), s. 143, 153 ve Louis Salmon, *Letters*.

laşık 50 liraydı (her gün çalıştığını varsayarsak günde 14 kuruş). 1900 ve 1913 arasında Şirket-i Hayriye, Ziraat Bankası ve Tütün Tekeli gibi şirketlerin çalışanları yılda 55 ila 72 lira arasında ücret alıyorlardı (günde 15-20 kuruş). Düşük seviye memurların 1900-1909 arasında yıllık geliri, kıdemlerine göre 240 ve 1.000 lira arasında değişiyordu; memuriyetin orta ve üst kademelerinde gelirler 2.400 ve 5.160 lira arasında olabiliyordu;⁵⁰ bu rakam EOB genel müdürleri haricinde çoğu ücretli çalışanın maaşlarını önemli ölçüde aşıyordu.⁵¹

Suraiya Faroqhi içinde (Leiden, 2008), s. 247-264, 252; Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, New York, 2006.

50 Ayrıca bkz. Carter Vaughn Findley, "Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 28 (1986), s. 81-106, 86-88.

51 Genel müdürler maaşlarının yanı sıra yıllık 1,5 milyon frankı aşan tüm net kârdan yüzde 6'lık bir hisse alıyorlardı. 1904 yılında bu hisse toplam 75.000 franktı (3.000 lira). Bkz. Jacques Thobie, "Sur quelques sociétés oubliées à capitaux français dans l'Empire ottoman", Hamit Batu ve

Louis Salmon'un kendisi de yönetimdeydi; 1908 yılında EOB İstanbul şubesine katıldıktan sonra, zirveye kadar ulaştı ve 1914'te Selanik şube müdürü oldu. Ailesine gönderdiği mektuplardan ücretinin nasıl düzenli bir şekilde arttığını gözlemleyebiliriz. İlk yılında ayda yaklaşık 14 lira, 1910'da 18,4 lira, iki yıl sonra 27 lira ve son olarak 1914'te neredeyse ayda 38 lira alıyordu.⁵²

KARİYER YOLLARI: ÇALIŞANDAN İDARECİYE

Ne yazık ki mağazaların işe alma prosedürleri hakkında çok az bilgiye sahibiz. Daha önce bahsedilen iki haftalık greve tepki olarak EOB, grevcilerden bazılarının yerine yeni işçiler almayı denedi. Bu amaçla yeni işçiler bulmak için yerel gazeteleri kullandı ve 150 başvuru aldı. Hızla karşılık bulması dikkate alındığında (100 kişi iş görüşmesine gelmişti) yerel basına ilan vererek işçi bulmanın normal bir uygulama olduğu düşünülebilir.⁵³ Üstelik işçi bulmak, muhtemelen kişisel bağlantılara da dayanıyordu. Louis Salmon, onüç yıl boyunca EOB Paris'te vekil olarak çalışan babası Felix Salmon aracılığıyla işe alınmıştı. Louis, EOB'nin Manchester şubesinde onsekiz yaşından başlayarak şirket içi eğitim aldı (1901), ardından Hamburg'da eğitim gördü (1904) ve son olarak askerliğinden sonra 1908'den itibaren hizmet içi eğitimine İstanbul şubesinde devam etti. Orada her bölümde çalıştı ve nihayet yönetim basamaklarını tırmandı.⁵⁴

AO girişleri, yerli çalışanların da mesleki pozisyonlarını geliştirebildiklerini göstermektedir. Örneğin George Meimaridis 1914 yılında Baker'da bir çalışan olarak kaydedilmiştir; 1921 itibarıyla mesleki unvanı değişmiştir: artık Baker için gümrükten mal çekmekten sorumludur (*dédouaner*). 1909 yılında Jules Bernard, Bon Marché'deki kariyerine bir çalışan olarak başlamıştı; altı yıl sonra kasiyer oldu. İşe 1889'da başlayan meslektaşları Pierre Louis Bocagnano'nun daha etkileyici bir kariyeri oldu: 1914'te mağazanın idari müdürü oldu. Muhtemelen bir akrabası olan Dom Bocagnano, oniki yıl için-

Jean-Louis Bacqué-Grammont (der.), *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France* içinde (İstanbul, 1986), s. 374-390, 393. Kupferschmidt'e göre, İstanbul şubesinin genel müdürü Joseph Back 1914 civarında ayda 300 lira kazanıyordu; Kupferschmidt, *The Orosdi-Back Saga*, s. 44.

52 Londra için verilen maaşlar, bankalar ve sigorta şirketleri gibi bir grup şirkette çalışanlara ait 1905-1910 yıllarını kapsayan rakamlardır. Michael Heller'a göre "bu maaşlar ofis çalışanlarının daha iyi ücret alan kesimlerinden alınmıştır". Bkz. Michael Heller, "Work, Income and Stability: The Late Victorian and Edwardian London Male Clerk Revisited", *Business History*, 50: 3 (2008), s. 253-271, 256-257 ve 260.

53 Köse, "Maintenant", s. 116-117.

54 A.g.e.

de sıradan çalışan pozisyonundan kasiyerliğe yükseldi. EOB girişleri, sıradan çalışan olarak başlayıp muhasebeci olan veya muhasebeci olarak başlayıp muhasebe şefi olan dört kişiyi listelemektedir.

İlginç bir şekilde aşağıya doğru mesleki harekete işaret eden kariyer yolları da görmektedir. Pierre Terdjiman 1909 ve 1914 arasında muhasebeci olarak pozisyonunu kaybetmiş ve EOB çalışanı pozisyonuna indirilmiş görülmektedir. Başka girişler akrabaların farklı şirketlerde çalıştığını ve bazıları için mağaza değiştirmenin bir kariyer seçeneği olduğunu göstermektedir.⁵⁵ Örneğin Léon Bornstein, 1889 ve 1913 yılları arasında S. Stein'da şef kasiyer olarak çalışmıştı. Ama 1914 ve 1915'e ait AO'da A. Mayer mağazasının bir yöneticisi olarak listelenmiştir. Son olarak 1921'de yeniden iş değiştirerek, Tiring'e kasiyer olarak geçmiştir.

AO'lar vasıfsız işçilerden (hizmetçi, kapıcı, bekçi) bahsetmese de, bu işçiler mağaza personelinin bir parçasıydı. Zaten bahsedildiği gibi EOB otuz civarında hamal ve kapıcı çalıştırıyordu. Çoğu için ilerleme fırsatlarının sınırlı olma ihtimali yüksektir; ama erken cumhuriyet döneminde A. Mayer mağazasının müdürü Georg Mayer'in hatıratı, iki bakımdan ilginç bir örnek sunmaktadır. Birincisi, mağazalar vasıfsız işçilerini bir ölçüde kuşaklar boyunca aynı Anadolu aileleri arasından buluyorlardı. İkincisi, hizmetçi Hasan'ın örneğinde, kendi kendine okuma ve yazmayı öğrenmeye başlayan ve tedricen daha fazla sorumluluk içeren pozisyonlara yükselen bir vasıfsız işçi görürüz. Mesela Hasan mağazanın parsel hizmetinin başına geçti ve daha sonra gümrükten mal çekme sorumluluğunu aldı. Sonunda ailesini İstanbul'a getirmeyi başardığını ve çocuklarının burada önce okula sonra da üniversiteye bile gittiğini öğrendik.⁵⁶

ÇALIŞMA KOŞULLARI: MÜŞTERİ DOSTU VE DİSİPLİNLİ

Kariyer yollarından bağımsız olarak, bazı mağazalar belli ki çalışanlarına farklı kazanç ve sosyal güvenlik modelleri sunmuştur. Bunlar arasında per-

55 Toplamda örneklem içerisinde on aynı isim görülmektedir. Hepsi mutlaka akraba değilse de, aşağıdaki bireyler akraba olabilirler: Antoine Barthélemy (kasiyer); R. Bahçe, 4/ R. Bahçe 56; Feriköy ve Armand Barthélemy (çalışan); her ikisi de EOB için 1908 ve 1921 yılları arasında çalışmışlar. Ayrıca Jean Dapey(y), R. Zeren, 8, 1914'te Bazar Allemand'da ve Jeanne Dapey (satış görevlisi), R. Aynalı çeşme/R. Zeren, 8, Baker'da çalışmıştır (1914-1921). İsrail Misrachi (çalışan) ve Isaac Misrachi (çalışan) ikisi de Sirkeci'de oturmuş ve EOB'de çalışmıştır (sırasıyla 1909-1914 ve 1909-1921 arasında). Son olarak Mathieu Persekoff 1914 ve 1921 arasında Baker'da, François Persekoff Bon Marche'de çalışmıştır; her ikisinin adresi de aynıydı (R. Fakir, 24, Pera).

56 Georg Mayer, Türkischer Basar. Geheimnisse orientalischer Geschäftstüchtigkeit (Heilbronn, 1978), s. 64-70.

formansa bağlı kâr paylaşımı, yıllık satış komisyonu, geçici maaş devamı ve emeklilik yer almaktadır.⁵⁷ Ama bu tür sosyal güvenlik modelleri, mağazaların organizasyonunun yüksek oranda hiyerarşik olduğu ve Avrupalı muadillerinin ataerkil organizasyonlarına benzer olduğu gerçeğinin üzerini örtmemelidir. Yine Louis Salmon'un mektupları, çalışma koşulları hakkında bazı ipuçları vermektedir. Salmon'un mektuplarından birinde bahsettiği grevcinin yazılı taleplerine göre, etnik bakımdan karışık olan kadro (ve muhtemelen vasıfsız işçiler), kendi inançlarına göre dinî tatiller talep ettiler (Ermeni, Rum Ortodoks, Yahudi ve Müslüman). Ayrıca çalışanlar günde on ila oniki saat arası çalışıyorlardı. Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi, 1908 grev dalgası döneminde çalışma saatlerinin azaltılması taleplerden biriydi.⁵⁸

Bir diğer ilginç talepse, çoğu zaman ani ve haksız bir şekilde gerçekleştirilen kovulmalarla ilgiliydi. Grevciler kovulmayı ancak hırsızlık ve disiplinsizlik halinde kabul ediyordu. Salmon'un gündelik işini tarifi, onun da katı bir disipline tabi olduğunu göstermektedir. Avrupa mağazalarının Osmanlı şubelerinde, itaat edilmediğinde para cezasıyla ve hatta kovulmayla cezalandırılmaya yol açan “yazılı ve yazılı olmayan” kanunlar bulunduğunu varsayabiliriz.⁵⁹ Bakımlı bir görünüş ve her şeyden önce doğruluk esastı. Üstelik çalışanların müşteri dostu olması ve kendine güven içinde çokdilli olması bekleniyordu.⁶⁰ İstanbul şubesinde işe başladığı zaman zaten İngilizce ve Almancayı iyice öğrenmiş olan Louis Salmon İstanbul şubesine gelir gelmez, müdür Leopold Back, Türkçe kurslarına başlamasını istedi ve o da başladı.⁶¹ İstanbul'da çalışma koşulları, Amerikan ve Avrupalı çalışanların deneyimlerine çok benzer olsa bile, Osmanlı mağaza çalışanlarının işçi sınıfıyla dayanışma gösterme ve grev yapma istekliliği, onları başka yerlerdeki benzerlerinden net bir şekilde ayıran bir özellikti.⁶²

57 Moore, “Some Phases of Industrial Life”, s. 188-189; Lancaster, *The Department Store*, s. 141-145.

58 Köse, “Basare der Moderne”. 1920'de mağazalarda çalışma gününün uzunluğu yedi buçuk saat-ten on saate kadar değişiyordu; Moore, “Some Phases of Industrial Life”, s. 184.

59 Mağazalardaki cezalar için bkz. Lancaster, *The Department Store*.

60 Agstner, “Wiener Kaufhausimperium”, s. 130.

61 Babasına mektubu (11 Şubat 1908).

62 1908 grev dalgası sırasında mağazalarda dört grevden daha bahsedilmektedir; Köse, “Maintenant”. Avrupa için bkz. Siegfried Kracauer, *Die Angestellten. Aus dem neuesten Deutschland* (Frankfurt am Main, 1971) (ilk basım 1929). Avrupalı çalışanlar arasında protesto olmayışı Hosgood tarafından “alt orta sınıf uysallığı” çerçevesinde açıklanmaktadır; Hosgood, “Mercantile Monasteries”, s. 352.

TABLO 4.7
Yıllar İçinde İstihdam Süreleri (1889-1921)

	1	2	5-7	12	20-26	> 30
A. Mayer	11	2	19	12	1	-
Baker	10	4	27	9	-	-
B. Allemand	13	9	12	-	-	-
Bon Marché	35	7	7	6	5	6
Orosdi Back	53	24	120	73	3	-
S. Stein	20	10	28	8	3	-
Tiring	8	5	11	1	-	-
Toplam	150	61	24	109	12	6

Kaynaklar: AO 1889, 1909, 1914, 1915 ve 1921.

İSTİHDAM SÜRELERİ

Yine de erkek çalışanların çoğu güvenli pozisyonlara sahip olmuş görünmektedirler, çünkü listelenen kişilerin yüzde 40'tan fazlası aynı mağazada 5 ila 7 yıl arasında çalışmış ve yaklaşık yüzde 20'si 12 yıl çalışmıştır. 150 kişi AO'nun sadece bir sayısında görünmesine rağmen, 20 yıl veya hatta 30 yıldan fazla bir süre çalışmış 18 kişi de görürüz. Hatta aynı tesiste 50 yıldan fazla bir süre çalışmanın imkânsız olmadığını gösteren birkaç nadir örnek bile bulunmaktadır.⁶³ Mağazalar için çalışmak genellikle güvenli bir pozisyona sahip olmak anlamına geliyordu.

ÇALIŞANLARIN İKAMETGÂHI: ETNİK SEMTTEN MODA OLAN PERA ÇEVRESİNE

108 vasıflı personelin çoğunluğunun (yani satış dışı) Pera'da yaşamış olması çarpıcıdır. 19. yüzyılın sonu itibarıyla, Pera'da oturmak epeyce pahalı bir şey olarak görülürdü ve pek çok kişi için Pera muteber bir yerdi.⁶⁴ Meslek basamaklarını tırmanabilenler genellikle oturdukları yeri değiştirirlerdi (örneğin Galata'dan Pera'ya veya Hasköy'den Pera'ya). Bununla birlikte kıdemli pozisyonlarda bulunan birkaç kişi Pera'dan Feriköy gibi diğer semtlere veya eski semtlerine birkaç adımlık yerlere taşındı (R. Bahçe 28, Feriköy'den R. Bahçe 56, Feriköy'e veya R. Hamam 68, Pangaltı'dan R. Hamam 44, Pangaltı'ya). Biri hariç bütün idarecilerin ya Pera ya da Galata'da ikametgâhı vardı.

⁶³ A. Mayer'de listelenen çalışanlar arasında bulunmayan Fritz Rosenthal'in orada 60 yıl çalıştığı bilinmektedir. Bkz. Bali, "Mayer Mağazası ve George Mayer", s. xx.

⁶⁴ "Constantinople", *Chambre de Commerce Francaise de Constantinople Bulletin Mensuel*, 64 (31 Temmuz 1892), s. 8-9.

ŞEKİL 4.3 İkametgâhlarına Göre Çalışanların Sayısı

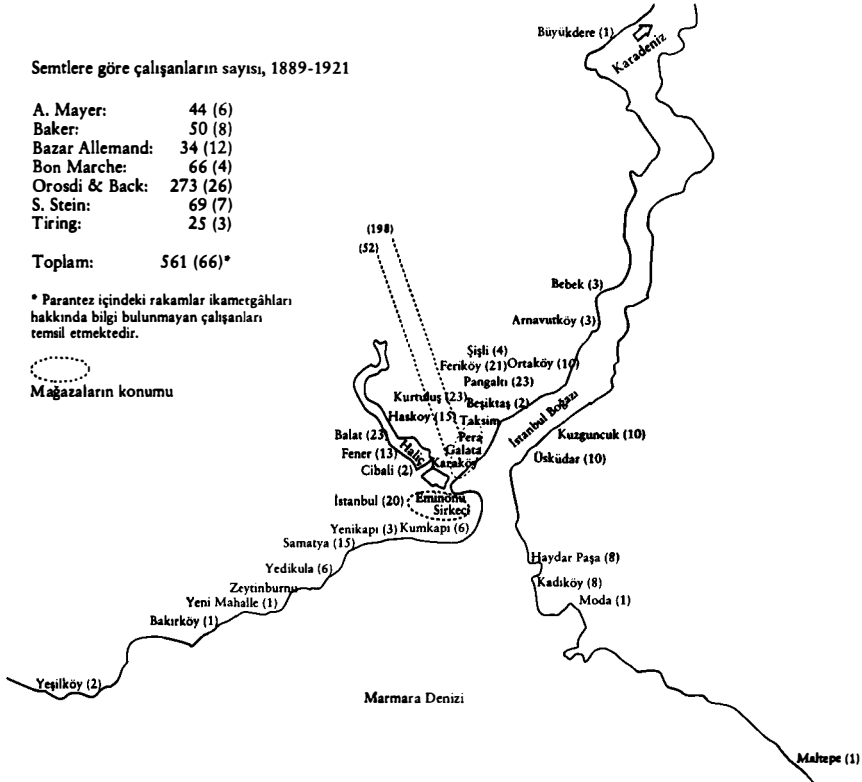
Semtlere göre çalışanların sayısı, 1889-1921

A. Mayer:	44 (6)
Baker:	50 (8)
Bazar Allemand:	34 (12)
Bon Marche:	66 (4)
Orosdi & Back:	273 (26)
S. Stein:	69 (7)
Tiring:	25 (3)

Toplam: 561 (66)*

* Parantez içindeki rakamlar ikametgâhları hakkında bilgi bulunmayan çalışanları temsil etmektedir.

Mağazaların konumu

Genellikle AO girişleri, çalışanların ikamet adresiyle etnik kökeni arasındaki bağı ortaya çıkarmaktadır. Pek çok çalışan etnik gruplarının kuşaklar boyunca yaşadığı semtlerde yaşamışlardır. Pera en çok Rumlar, Levantenler ve Avrupalıların tercih ettiği semtti. Tablo 4.8 tüm çalışanları ikamet adreslerine göre sıralamaktadır.

Edhem Eldem'in Osmanlı Bankası'nın müşteri kayıtlarına ilişkin çalışması, benzer bir etnik temelli ikamet kalıbı sunmaktadır.⁶⁵ AO'ya göre 19. yüzyılda geleneksel bir iş merkezi olan Galata, çoğunlukla Yahudilerin ikamet ettiği bir semtti. Riva Kastoryano, Galata'nın o zaman en az 36 Yahudinin yaşadığı daha muteber Pera'ya giden bir transit semt olduğunu göstermiş-

65 Eldem, "İstanbul 1903-1918", s. 76-79.

TABLO 4.8
İkamet Adresi ve Etnisilerine Göre Çalışanlar (1889-1921)

Semtler	E	R	Y	L/A	TM	Toplam
Pera	17	80	36	65	–	198
Galata	3	5	34	10	–	52
Pangaltı	5	2	–	16	–	23
Balat	1	12	10	–	–	23
Tataavla (Kurtuluş)	1	22	–	–	–	23
Feriköy	2	5	–	14	–	21
İstanbul	3	7	4	3	3	20
Hasköy	1	2	11	1	–	15
Makriköy (Bakırköy)	4	9	1	–	–	14
Samatya	5	10	–	–	–	15
Fener	1	12	–	–	–	13
Kuzguncuk	1	2	6	1	–	10
Ortaköy	3	2	4	1	–	10
Haydarpaşa	–	–	8	–	–	8
Kadıköy	1	4	–	3	–	8
Üsküdar	4	–	3	–	–	7
Yedikule	–	5	–	1	–	6
Kumkapı	6	–	–	–	–	6
Şişli	–	–	–	4	–	4
Yenikapı	–	3	–	–	–	3
Arnavutköy	–	3	–	–	–	3
Bebek	1	–	–	2	–	3
Beşiktaş	1	1	–	–	–	2
Ayastefanos (Yeşilköy)	–	2	–	–	–	2
Cibali	–	2	–	–	–	2
Büyükdere	1	–	–	–	–	1
Yeni Mahalle	–	1	–	–	–	1
Maltepe	–	1	–	–	–	1
Moda	1	–	–	–	–	1

Not: E: Ermeni; R: Rum; Y: Yahudi; L/A: Levanten/Avrupalı; TM: Türk Müslüman.

Kaynaklar: AO 1889, 1909, 1914, 1915 ve 1921.

tir.⁶⁶ Avram Galanti'nin, 19. yüzyılın sonunda Balat, Hasköy ve Haydarpaşa gibi geleneksel Yahudi semtlerinin zaten Galata ve Pera için boşaltılmış olduğu şeklindeki varsayımı, verilerle de doğrulanıyor gibi görünmektedir.⁶⁷ 190

⁶⁶ Riva Kastoryano, "Passage par Galata: Mobilité Sociale des Juifs d'Istanbul", Edhem Eldem (der.), *Première Rencontre Internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie Moderne, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985. I. Recherches sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata*, İstanbul, 1992, s. 171-181. Ayrıca bkz. Schmitt, *Levantiner*, s. 444-446, 474-478 ve Eldem, "Galata'nın etnik yapısı".

⁶⁷ Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul depuis la prise de cette ville en 1453, par Fatih Mehmed II. jusqu'à nos jours*, İstanbul, 1941, s. 49-69.

Rumun sadece yüzde 2,6'sının Galata'da bir evi vardı; Pera'nın yanında çoğunlukla Kurtuluş (Tatavla) (21), Balat (12) ve Fener'de (12) yaşıyorlardı, bunları da Samatya ve Bakırköy izliyordu. Avrupalı/Levantenlerin yarısından fazlası Pera'da ikamet ediyordu, bunları Galata (10), Feriköy ve Pangaltı izliyordu. Ermeni çalışanların sadece yüzde 27'si Pera'da yaşıyordu; gerisi eşit bir şekilde Kumkapı, Pangaltı, Bakırköy, Üsküdar, Samatya, Galata ve Orta-köy'e dağılmıştı.

Toplam 28 semtte neredeyse 500 çalışan yaşamasına rağmen, büyük çoğunluk (yüzde 60 ila 80 arası) etnik gruplarına göre sadece 4 semtte yoğunlaşmıştı. Son olarak, veriler çalışanların çoğunun kendilerine ait evleri olduğunu açıkça göstermektedir (bkz. Şekil 4.3). Bu durum, çoğu çalışanın mağazanın içinde yattığı Avrupa'daki mağazalarla tezat teşkil etmektedir. İngiltere'de yaygın olan, çalışanların mağazada kalması sistemi, İstanbul'da kullanımda pek görünmemektedir.⁶⁸ Georg Mayer'in hatıratı bu bakımdan yine aydınlatıcıdır, çünkü mağazada kalan Türk hizmetçilerden bahsetmektedir.⁶⁹

SONUÇ: MAĞAZALARDAN ALIŞVERİŞ MERKEZLERİNE

Batılı mağazalar geç 19. ve erken 20. yüzyıllarda İstanbul'un perakende ticaretinde önemli bir rol oynamıştır. Önemli ekonomik aktörlerdi ve yüzlerce yerli vatandaş istihdam etmişlerdi. Sosyal ve kültürel in yanı sıra mimari açıdan da, Ortadoğu'nun kent şebekesinde derin izler bırakmışlardır. Tüketim tarihi ve alışverişin modernleşmesi açısından, "geleneksel pazar" ile postmodern mega alışveriş merkezi arasında bir tür bağ oluşturmaktadırlar. Mağazalar, pazar konseptinden ilham almıştı ve burada sunulan örneklerin de gösterdiği gibi, sadece İstanbul'un Batı tarzı semtleriyle sınırlı kalmamışlar, geleneksel olarak pazarla özdeşleştirilen semtlerde de aktif olmuşlardır. Dolayısıyla uzamsal olarak modern ve geleneksel işletmeler arasında keskin bir ayırım muhtemelen yoktu. Nüfus, kolay erişilebilirlik, rahat ulaşım ve dağıtım, başkent içinde konum seçiminde belirleyici roller oynamıştır.

İşgücü de eşit şekilde yüksek oranda karışıkta. Müslümanlar görüldüğü kadarıyla 1914'ten önce nadiren satış personeli olarak istihdam edilmiş olsa da, Osmanlı vatandaşları işgücünde hâkim konumda olmuştur. Çoğu mağazada çalışanların çoğunluğu Rum, Ermeni veya Museviydi. Müslümanların

68 Lancaster, *The Department Store*; Hosgood, "Mercantile Monasteries" ve McBride, "A Woman's World". Faroqhi'ye göre "[B]azı zanaatkarlar zanaatlerini evde yaparlardı ve yanlarında kalan çırakları vardı"; Faroqhi, "Suk", s. 796. Diğer yandan pazarların böyle karma işlevleri yoktu; Wirth, *Die Orientalische Stadt*.

69 Mayer, *Türkischer Basar*, s. 69-70.

neden genellikle önemsiz pozisyonlarda (hizmetçi, bekçi, hamal) çalıştığı sorusunu cevaplamak kolay değildir. İstanbul'da aktif olan ve tüketim malları satan diğer şirketlerde de benzer bir durum gözlemlemekteyiz.⁷⁰ Bu durum etnik temelli bir iş alma politikası olarak yorumlanabilir; ama şu ana kadar bu sadece bir hipotez olarak kalmaktadır.

Kadınlara gelince Osmanlı mağazaları Batı'daki mağazalardan pek farklı olmamıştır. Ancak 1914'ten itibaren kadın çalışanlar sayı bakımından erkek çalışanlarla eşitlenmiştir. Yine de kadınlar, özel odalar gibi, Müslüman müşteriler için önemlidir, çünkü mağazaların kültürel ve dinî açıdan hassas hizmetleri vermesine imkân tanıyordu.

İstanbul'daki mağazaların işletmesi büyük ölçüde Avrupa ve Amerikan mağazalarının işletmesine benziyordu. Aile temelli kurulan işletmelerin ataerkil yapısı ve sıkı disiplin hepsinin önemli özellikleriydi.

Çalışanların gelirleri vasıfsız işçiler için ortalamanın epey üstündeydi ve Avrupa'daki mağazaların verdiği maaşlara kıyasla bile yüksekti. Avrupalı ve Amerikan mağazalarının çoğu yöneticisi, muhtemelen grev çağrılarında korkmuyorlardı; en azından 1908'de İstanbul'daki (ve Selanik'teki) durum biraz daha farklıydı. Bunun muhtemel bir nedeni, işyeri ve ikametgâh arasındaki görece uzaklık olabilir. Avrupa'da çalışanlar genellikle mağaza içinde yaşıyorlardı ve bir "refah sistemi" ile sosyal kontrole tabi idiler; çoğu Osmanlı çalışanı ise kendi evinin sahibiydi. Verilere göre çoğu çalışan, işyerlerinin 5-15 kilometre yarıçapı içinde, etnik açıdan az ya da çok homojen semtlerde yaşıyordu. Her bir etnik cemaatin sosyal etkisi, mağazaların etkisinden daha fazla önem arz etmiş olabilir; bu da demektir ki personel, Avrupa örneğinin aksine işçilerden kopmuş bilinçli bir çalışan grubu oluşturmak istememiştir.⁷¹ Bu, Osmanlı çalışanlarının işçilerle birlikte grev yapmaya gösterdiği istekliliği açıklayabilir.

Batılı mağazalar görünürde geleneksel ile modern semtler arasındaki mekânsal boşluğa köprü atmıştır; bunu da her iki tarafta da şubeler açarak ve yerli tüccar ve imalatçılarla çalışarak yapmıştır. Konum tercihi en az tüm potansiyel müşterileri cezbetmek için tasarlanmış yoğun reklam ve promosyon aktiviteleri kadar pazarlama stratejilerinin de bir parçası olmuştur. Bugün hem İstiklâl Caddesi'ndeki (önceki adı Grande Rue de Pera) hem de tarihi şehirdeki (Stamboul) Batılı mağazaların yerini, diğer yabancı ve/veya yerli şirketler almıştır. Günümüzde alt ve orta fiyat segmanında tüketim malları sa-

70 Köse, *Westlicher Konsum*.

71 Kracauer, *Die Angestellten*.

tan İstiklâl Caddesi'nin yanısıra, varlıklı tüketicilere hitap eden çok daha fazla alışveriş semti ortaya çıkmıştır (Bağdat Caddesi, Osmanbey ve Nişantaşı). Meşhur Grande Rue de Pera, burjuva flanör için cazibesini uzun bir zaman önce kaybetmiştir. Üstelik 1990'lardan bu yana önce otomobille ulaşılabilircek banliyö alanlarda, sonra da gelişen ulaşım ağıyla metroyla kolaylıkla ulaşılabilircek semtlerde mega alışveriş merkezleri açılmıştır (bkz. Şekil 4.1). Bunların konumları da nüfus yoğunluğu gibi etkenlerden ziyade, çevrenin gelir seviyesine bağlı görünmektedir. Kapalıçarşı, Batılı mağazalardan sonra da ayakta kalmıştır ve postmodernitenin yeni dikey çarşıları olan alışveriş merkezleriyle birlikte de varlığını sürdürmektedir. Bugün alışveriş merkezleri sadece milyonlarca müşteriyi değil, aynı zamanda artan oranda araştırmacıyı da çekmektedir.⁷²

72 Ayşe Durakbaşı ve Dilek Cindoğlu, "Encounters at the Counter: Gender and the Shopping Experience", Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber (der.), *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey* içinde (New Brunswick, NJ, 2002), s. 73-90. İstanbul'da alışveriş merkezleri hakkında erken bir makale için bkz. Ayşe Hür, "Alışveriş Merkezleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 1 (1993), s. 187-188; Mustafa Sönmez, "İstanbul'un Hipermarketleri", *İstanbul* (Temmuz 1997), s. 101-104 ve Susan Thorne, "Turkey Greets World's Retail Execs With Vibrant Industry, Economy", *Shopping Centers Today* (Nisan 2005), çevrimiçi olarak şu adreste bulunmaktadır: http://www.icsc.org/srch/sct/sct0405/cover_3.php [son erişim tarihi 20 Haziran 2009]. Mısır için bkz. Mona Abaza, "Shopping Malls, Consumer Culture and the Reshaping of Public Space in Egypt", *Theory, Culture & Society*, 18 (2001), s. 97-122.

Madencilikte İş Mükellefiyeti

Tek Parti Rejimi ve Bir Mücadele Alanı Olarak

Zonguldak Kömür Havzası (1940-1947)

NURŞEN GÜRBOĞA

GİRİŞ

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen çalışan kesimler ve küçük köylüler, tek parti rejiminin savaş dönemi iktisat politikalarından muzdarip oldular.¹ Savaş dönemi politikaları, 19. yüzyılın ortasından beri Türkiye'nin kömür kaynağı olan Zonguldak kömür havzasında yeni bir dönem başlattı. Devlet, kamu sektörü için yeterli miktarda kömür arzını güvence altına almak için, 1940 yılında kömür madenciliğini devletleştirdi ve mecburi bir çalışma sistemi (iş mükellefiyeti sistemi) başlattı.² Her iki uygulama da devletin, çoğu çevre köy ve kasabalardan gelen küçük köylülerin oluşturduğu maden işçilerinin gündelik yaşamlarına nüfuzunu derinleştirdi. Mükellefiyet sisteminin yanısıra, devletin köylülerin ürettiği hububattan belli bir oranını zorla satın alması, işçilerle devlet arasındaki ilişkileri daha da karmaşık hale getirdi. Bu makale, maden ocaklarıyla köylerdeki çalışma ve yaşam koşullarına odaklanarak İkinci Dünya Savaşı sırasında devletin maden işçileri üzerinde kurduğu tahakküm biçimleriyle işçi mücadelelerini incelemektedir. Makalede, mükellef işçilerin açıkça isyan etmese de, devlet otoritesine uy-

1 Devlet'in iktisadi politikalarının küçük köylüler ve işçiler üzerindeki etkisi için bkz. Şevket Pamuk, "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", *New Perspectives on Turkey*, 2 (1988), s. 19-36; Ahmet Makal, "65. Yılında Milli Korunma Kanunu", *Toplum ve Bilim*, 102 (2005), s. 55-91.

2 Savaş sırasında zorunlu emeğin farklı ülkelerdeki kullanımı için bkz. Stephen Kotkin, "World War Two and Labor: A Lost Cause?", *International Labor and Working Class History*, 58 (2000), s. 181-191.

salca boyun da eğmediklerini savunacağım. Egemen siyasal seçkinler tarafından kamuoyunu şekillendirmek için oluşturulan dinamik bir siyasal alanda işçiler, hükümetin cebri politikalarına karşı çıktı, bu politikaları müzakere etti ve bu alandaki egemen dili altüst ederek demokratik toplumsal değerlerin ve işçi haklarının ilerlemesine katkıda bulundular.

1925'ten 1945'e kadar devam eden tek parti dönemine ilişkin çalışmaların çoğunda, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Kemalist kadrolar tarihsel değişimin başat aktörleri olarak görülürler. Ancak siyasal seçkinlerin düşüncelerine ve kaygılarına yapılan bu hakim vurgu, tarihsel failer yelpazesini daraltma eğilimindedir. "Elit merkezli" bu bakış açısı, çalışan kesimlerin ve küçük köylülerin tecrübelerini ve mücadelelerini, egemen seçkinlerin politikalarını şekillendirmelerine rağmen, büyük ölçüde görmezden gelir. Tek parti döneminin otoriter doğasına yapılan aşırı vurgu, görece güçsüz grupların kendi özel gündemleri doğrultusunda mücadele ettikleri dinamik bir siyasal yaşamın varlığını görmekten tarihçileri alıkoymuştur. Sonuç olarak alt sınıflar, tarihi anlatılarda egemen seçkinlerin politikalarına ve idari pratiklerine tabi sessiz kitleler olarak görünürken,³ bizim, aynı zamanda vergi ödeyen küçük köylüler olan mükellef işçilerin mücadelelerine odaklanmamız, kendi tarihlerini yapmakta etkin rol oynayan alt sınıfların siyasal failliğini ortaya çıkarma fırsatı sunmaktadır. Zonguldak maden işçileri, tek parti döneminde çok sayıda işçinin tecrübelerine ilişkin iyi bir örnek de oluşturmaktadır.⁴ Bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'nin tek parti döneminde çalışan kesimlerin koşullarını incelememize yarayacak bir tür yerel mercek sunmaktadır.

Zonguldak kömür havzasında iş mükellefiyeti konusu son dönemlerde belirli bir düzeyde akademik ilgi görmesine rağmen, bu ilgi devlet baskısının altını çizmekle sınırlı kaldı.⁵ Dönemin emek örgütlenmelerini katı bir şekilde sınırlayan baskıcı çalışma yasaları, tarihçilerin işçilerin farklı direniş biçimlerini görmezden gelmelerine yol açtı.⁶ Üstelik bu çalışmaların ocaklardaki ko-

3 Elit merkezli yaklaşıma ilişkin bir inceleme için bkz. Nadir Özbek, "Alternatif Tarih Tahayyülleri: Siyaset, İdeoloji ve Osmanlı-Türkiye Tarihi", *Toplum ve Bilim*, 96 (2003), s. 234-254.

4 Tek parti döneminde işgücünün durumu için bkz. Ahmet Makal, "Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu ve Sosyal Politika", *Toplum ve Bilim*, 92 (2002), s. 38-45.

5 Bazı yayınlar için bkz. Mehmet Şehmus Güzel, "Capital and Labor during World War II", Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (der.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (Londra, 1995), s. 127-145; Makal, "65. Yılında", s. 55-91; Kadir Tuncer, *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu Kampanyalar Dönemine Geri Dönüş* (İstanbul, 1998).

6 Tek parti rejiminin emek politikaları için bkz. Erdal Yavuz, "The State of the Industrial Workforce, 1923-40", Quataert ve Zürcher, *Workers and the Working Class* içinde, s. 99-107.

şullara odaklanmaları, emeğin mekânsal boyutunu madenlerle sınırlamış ve maden ocaklarıyla köyler arasındaki derin bağları görünmez kılmıştır. Dolayısıyla mükellefiyet sisteminin köyler üzerindeki yıkıcı etkileri, cebri iktisadi politikaların yerel güç mücadeleleriyle sıkıca iç içe geçtiğini gözardı eden bu çalışmaların bakış açısının tamamen dışarısında kalmıştır. Bu makale, kömür havzasını iktisadi olduğu kadar, devlet otoritelerinin, çeşitli yerel aktörlerin ve bizzat işçilerin sürekli etkileşim içinde olduğu sosyal ve siyasi bir mekân olarak resmetmektedir.

Devletle mükellef işçiler arasındaki karmaşık ilişkileri incelerken, çeşitli noktaları vurgulamamız gerek. Birincisi, bu ilişkilerin dinamik doğasını incelemeliyiz. Devlet, işçiler ile CHP arasında cereyan eden mücadele ve müzakerelere bağlı olarak emek üzerinde değişen terkiplerde hem cebri hem de paternalist tahakküm biçimleri uygulamıştır. Devlet tahakkümünün bu katışık doğasına ilişkin bir vurgu, bizi makalenin ikinci noktasına getirir: paternalist pratikler işçilerin, cumhuriyetin yurttaşları olarak katıldıkları bir siyaset alanı inşa etmiştir. Bu alanın muğlak doğası, işçilerin paternalizm-riayet müteakabiliyetinin dilini, yurttaşlık hakları diliyle birlikte kullanarak cebri politikaların çeşitli koşullarını müzakere etmesine imkân vermiştir.⁷ Sonunda işçiler cebri politikaları zayıflatmayı başarmış ve paternalist adalet mefhumunu, haklar mefhumuna dönüştürmüştür. Dolayısıyla, devlet de savaş sonrası dönemde maden emeği üzerinde yeni tahakküm biçimleri kurma arayışına girmiştir. Hem işçilerin tecrübelerinin hem de devletin emek politikalarının tek parti dönemi sınıf mücadelelerinin aynı derecede önemli unsurları olduğuna kuşku yoktur. Gündelik yaşam sınıf mücadelelerinin dokusunu oluşturduğu için, işçilerin gerçek tecrübeleri ve devletin havzadaki gündelik varlığı sınıf mücadelesinin damgasını taşımaktadır.

Bu makale öncelikle CHP temsilcilerinin hazırladığı raporlara ve işçilerle yerel otoritelerin CHP'ye sunduğu dilek, şikâyet ve ihbarlara dayanmaktadır. Bazı teknik komisyonların hazırladığı teftiş raporları da ikincil bir kaynak oluşturmaktadır. İlk belge grubu, CHP temsilcilerinin maden ocaklarında ve köylerde işçilerin içinde bulunduğu şartları, yeni iktisadi politikaların uygulanışını ve bunların halkın gündelik yaşamı üzerindeki etkisine dair izlenimlerini ve kanaatlerini içerirken, dilekçeler ve ihbarlar işçilerin dileklerini

7 E. P. Thompson'ın 18. yüzyıl İngiliz toplumu için soylular-kalabalıklar müteakabiliyeti ve paternalizm-itaat dengesi kavramsallaştırmaları, CHP ve zorunlu işçiler arasındaki ilişkiyi tanımlamak için verimli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır; E.P. Thompson, "Eighteenth-Century English Society: Class Struggle without Class?", *Social History*, 3 (1978), s. 133-165 ve a.g.e., "Patrician Society, Plebeian Culture", *Journal of Social History*, 7 (1974), s. 382-405.

ve şikâyetlerini içermektedir. Bu belgeler bize siyasi seçkinlerin, yerel otoritelerin ve işçilerin sesini iletmediği için, tüm aktörlerin ruh hallerini, düşüncelerini, endişelerini ve beklentilerini kendi sözleriyle yakalamamız bakımından emsalsiz bir fırsat sunmaktadır. Belgeler, devlet otoriteleri ile işçiler arasında gündelik yaşamın akışı içerisinde cereyan eden mücadelelerin ve müzakerelerin ve gerçekliğin tanımına ilişkin rekabetlerinin izlerini sürmemize imkân sağlamaktadır.

ZONGULDAK KÖMÜR HAVZASINDA OSMANLI MİRASI

Karadeniz Bölgesi'nin Ereğli'den Amasra'ya uzanan kesiminde, kömürün bir meta olarak çıkarılması 1840'lara kadar uzanır. Kömür havzasının miri statüsü ve devletin artan kömür ihtiyacı, Osmanlı Devleti'ni havzada başat aktör haline getirmiştir. Özgür olmayan işgücü Zonguldak kömür havzasında, Osmanlı bahriyesinin ve çeşitli devlet fabrikalarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1867 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Kömür madenciliğinin emek-yoğun doğası devleti havza dahilinde ve civarında yer alan on dört kazanın erkek nüfusuna iş mükellefiyeti yüklemeye zorlamıştır. İşçiler münavebe usulüyle her seferinde 12 gün yeraltında çalışıyorlardı ve karşılığında ücret alıyorlar ve askerlikten muaf tutuluyorlardı.⁸ Erkeklerin yükümlülüklerini, genellikle de borçlarını ve vergilerini ödemek için yeraltına inmeleriyle, özgür olmayan işgücünün münavebeli kullanımı havzada zaman içinde âdet haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminde devlet, mükellefiyet sistemini 1940 yılında yeniden hayata geçirdiğinde, Osmanlı mirasından büyük ölçüde faydalanmıştır.

Birinci İş mükellefiyeti, hayatlarını tarım, ormancılık, tekne yapımı veya İstanbul'da mevsimlik işlerden kazanan köylülerin yaşamlarında derin değişimler yaratmıştır.⁹ Köylülerin çalışma örüntüleri ve geçim stratejileri zaman içinde büyük dönüşümler geçirmiştir. Madenlerdeki münavebeli çalışma sistemi, köylülerin madencilik ve geçimlik tarım arasında esnek çalışma örüntüleri geliştirmesine imkân vermiş ve devletin, bölgenin kırsal sosyal dokusunu ve tarımsal vergi gelirlerini muhafaza etmesini mümkün kılmıştır. İş mükellefiyeti, köylerdeki mevcut yerel güç ilişkilerini, ocaklardaki güç ilişkileriyle birleştirerek yerel otoritelerle köylüler arasındaki ilişkileri karmaşık bir me-

8 Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920* (New York, 2006), s. 41-58.

9 Köylülerin geçimlik ekonomisi için bkz. *a.g.e.*, s. 25-27, 96. İş mükellefiyeti sistemi ve bunun köylülerin gündelik yaşamları üzerindeki etkisi için bkz. s. 40-58, 95-125.

sele haline getirmiştir. Köy muhtarı ve ihtiyar heyeti, işçi tedariki ve işçilerin madene sevki görevleriyle sorumlu tutulmuştur. Bu sorumluluklar hem madenlerde hem de köylerde yerel otoritelere köylüleri üzerinde kullanabilecekleri muazzam bir güç sağlamıştır.¹⁰

Mükellefiyet sistemi hem özgür hem de özgür olmayan işçilerden oluşan karma bir işgücü bileşimi oluşturdu. Ereğli köylüleri ve muvazzaf askerler özgür olmayan işgücünü oluştururken, havza dışından gelen Osmanlı yurttaşları, çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen az sayıdaki idari ve teknik personel özgür işgücünü oluşturuyorlardı. Havza halkı yeraltı üretim işlerinin çoğunda uzmanlaşmıştı ve kömür alanındaki tüm işleri yapıyorlardı. Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinden gelen serbest işçiler, hem yeraltında hazırlık işlerini hem de yerüstünde çeşitli işleri yapıyorlardı ve zamanla daimi ve bir dereceye kadar da vasıflı işgücünün parçası haline geldiler. Buna ek olarak, yüzlerce serbest işçi havalandırma ve su tahliyesi işlerinde, tamir atölyelerinde, demiryolunda, limanda ve benzeri yerlerde çalışıyordu.¹¹ Yüzyılın sonunda kömür üretimi kârlı hale geldikçe, yerli ve yabancı sermaye kömür havzasına akın etti. 1910'lara geldiğinde bölgenin kırsal manzarası kömür sanayisi tarafından dönüştürülmüştü.¹²

Mükellefiyet sistemi devletin emek piyasası üzerinde kontrolü ele geçirmesinin bir aracı oldu. Mükellefiyet sistemi işçileri hiyerarşik olarak düzenledi ve işçilerin bölgesel kökenlerini vasıflarının göstergesi olarak sabitledi. Dolayısıyla, havza dışından gelen Osmanlı uyruklu işçilerle yabancı işçiler serbest, tam zamanlı ve vasıflı ve yarı vasıflı işgücünü oluştururken, havza köylüleri özgür olmayan, münavebeli ve vasıfsız işgücünü teşkil ediyorlardı. İşgücü kıtlaştıkça, farklı vilâyetlerden gelen işçilerin, o zamana kadar havza köylülerine hasredilmiş işleri yapmasına izin verildi. Bu durumda çeşitli yerel aktörler işçi tedarik eden aracılara haline gelerek, kömür havzası içinde ve dışında yüzlerce işçiyi seferber ettiler.¹³ Zamanla bölgesel kökene dayalı işbölümü gevşese de, bölgesel temelde gelişen uzmanlaşma yerleşik bir geleneğe dönüştü.¹⁴

¹⁰ A.g.e., s. 99-104, 56.

¹¹ A.g.e., s. 52-69.

¹² A.g.e., s. 80-88.

¹³ Bir kömür madencisi Ethem Çavuş'tan kalanlar madenciler, işçi bulanlar ve maden işletenler arasındaki ilişkinin bir fotoğrafını sağlamaktadır; Donald Quataert ve Yüksel Duman, "A Coal Miner's Life during the Late Ottoman Empire", *International Labor and Working-Class History*, 60 (2001), s. 153-179.

¹⁴ Quataert, *Miners and the State*, s. 52.

İşçiler, aralarındaki çeşitli bölünmelere rağmen, ortak çıkarları doğrultusunda örgütlenmeyi başardılar. 1908 ve 1913 yılları arasında, çoğunlukla yerüstü işçilerinin başını çektiği bir dizi grev hızla yeraltı işçileri arasında da yayıldı. İşçilerin parça başı işe dayalı adaletsiz ücretlere, yevmiye kesintilerine, kötü muamele ve uzun çalışma saatlerine ilişkin ortak şikâyetleri, tüm işçileri maden işletmelerine karşı birleştirdi. Yerüstü ve yeraltı işçileri bazen birlikte, bazen de iş koluna göre ayrı ayrı greve gittiler.¹⁵

CUMHURİYET DEVLETİ, MADENCİLİK SERMAYESİ VE BAĞIMLI EMEK

Cumhuriyetin 1923 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulmasından sonra, kömür havzasındaki çalışma koşulları, herhangi bir düzelme olmadan, eskisi gibi devam etti. 1923'te havzada demiryolu işçilerinin önderliğinde gelişen bir grev dalgası kömür üretimini sekteye uğrattığında, hükümet eylemi basitçe bastırdı.¹⁶ Hemen ardından bütün işçileri devletin paternalist kontrolü altına alan ve bağımsız emek örgütlerinin kurulmasını engelleyen resmi bir sosyal güvenlik kurumu kuruldu. Bunun yanı sıra, Kemalist kadrolar iş mükellefiyetini 1921'de ilga etmesine rağmen, özgür olmayan işgücü kullanımı bağımlı işçilik biçiminde devam etti.¹⁷

Türkiye'de en önemli kömür tüketici sektörlerin iktisadi dinamizmden yoksun oluşu ve kömür sanayiinde gözlenen dünya çapındaki buhran, Türkiye kömür sanayisinde durgunluğa yol açmıştı. Kömür işletmeleri piyasa koşullarının cazip olmamasından dolayı üretimin mekanizasyonu için herhangi bir adım atmadılar. Zaten 1920'lerde Zonguldak köylüleri kömür işletmelerinin üretimi en ucuz şekilde sürdürmelerine olanak tanıyordu. İşçi ücretleri o kadar düşüktü ki, mekanizasyon dahi üretim maliyetini daha fazla düşüremezdi;¹⁸ hatta daha da arttırabilirdi. Üretimin bu kadar düşük maliyetlerle gerçekleşmesini mümkün kılan şey ise taşeronluk (kesenecilik) sistemi, parça başı üretim ve bağımlı işgücünün oluşturduğu üçlü sacayağıydı. Yerel halktan gelen amele çavuşları ve işçi simsarları, kendilerini takip eden işçileri belli bir zaman dilimi için çalışmak üzere belirli ocaklara bağlıyorlardı.¹⁹ Köyler ve madenler

15 1908 grevleri için bkz. Sina Çıladı, *Zonguldak Havzasındaki İşçi Hareketleri ve İşçi Örgütleri 1908-1993* (Karadeniz Ereğlisi, tarihsiz), s. 3-4.

16 1923 grevleri için bkz. Turgut Etingü, *Kömür Havzasında İlk Grev* (İstanbul, tarihsiz), s. 78-98.

17 Mustafa Nuri Anıl ve Nejdet Merey, *Türkiye'de Maden Mevzuatı*, 2 cilt (İstanbul, 1942), II, s. 62.

18 "Ereğli Zonguldak Kömür Havzası", *Meslek*, 13 (1925).

19 Çeşitli türde yerel işçi bulma pratikleri için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, Ankara (bundan sonra BCA), 4 Aralık 1939, katalog no. 30.1.0.0/2.11.3.

arasındaki iç içe geçmiş ilişkiler, yerel güç ilişkilerinin ocaklara transfer edilmesini kolaylaştırdı. İşçilerle yerel otoriteler arasındaki sosyal bağlar ve borç-alacak ilişkileri, yerel otoritelerin işçiler üzerindeki kişisel nüfuzunu hem ocaklarda hem de köylerde güçlendirmişti. Maden işçileri ne rızaları dahilinde seçtikleri ocaklarda çalışabiliyor, ne de istedikleri zaman ocakları terk edebiliyorlardı. İşten ayrılmaya kalktıklarında tehdit ediliyor, çeşitli baskılara maruz kalıyor,²⁰ bazen de, örneğin köyün ileri gelenleri tarafından jandarma zoruyla vergi borçları karşılığında ocaklarda çalıştırılıyorlardı.²¹

İşçilerin düzensiz çalışma örüntüleri ve yerel otoritelerin işçi tedariki süreçlerindeki etkin rolleri 1930'ların ortalarına kadar değişmedi.²² Yeraltı işçileri ekim ve hasat mevsimleri dışında birkaç günden birkaç yıla kadar değişen düzensiz süreler boyunca, aralıklarla da olsa ocaklarda çalışıyorlardı.²³ Tarımsal faaliyetler, işçi ailelerinin geçimini sağladığı için, maden işletmeleri işçi ücretlerini sadece bekâr bir işçinin geçimini sağlayacak bir seviyede belirliyordu. İşin düzensizliği ayrıca maden işletmecilerinin, kömür alıcılarıyla önceden yapılmış satış anlaşmalarına göre işçi sayısını belirlemelerine imkân veriyordu. Geçici çalışma örüntüleri ve yetersiz sosyal hizmetler, işgücü darlığı ve düşük işçi verimliliği bağlamında bazı eleştiriler olsa da, maden işletmecileri kapsamlı sosyal politika tedbirleri almaktan kaçınıyorlardı.²⁴ Geçici işçiler derme çatma kulübelere veya sağlıksız barakalarda, köylerinden yanlarında getirdikleri yiyeceklerle beslenerek yaşıyor, vergilerini ve borçlarını ödedikten sonra az miktarla nakit parayla köylerine dönüyorlardı.²⁵

1930'lu yıllarda, en büyük kömür tüketicileri devlet mülkiyetindeki demiryollarıyla, beş yıllık sanayi planları çerçevesinde yeni kurulan devlet fabrikaları olunca, hükümet kömür politikasını gözden geçirmeye başladı. 1936'da hükümet Fransız sermayeli Ereğli Şirketi'ni satın aldı ve işlettiği ocakları Etibank'a bağlı bir kamu teşebbüsü olan Ereğli Kömürleri İşletmesi'ne (EKİ) devretti. Havzadaki maden ocakları EKİ ve yerli büyük sermayenin havzadaki temsilcisi olan Türkiye İş Bankası'nın maden iştirakleri idaresinde birleştirilerek küçük maden işletmecileri saf dışı bırakıldı.²⁶

20 "Ereğli-Zonguldak Kömür Havzasında", *Meslek*, 17 (1925).

21 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanakları [bundan sonra TBMMT], 15 (Ankara, 1976), s. 553.

22 TBMMT, 10 (Ankara, 1958), s. 215; Ahmet Naim, *Zonguldak Kömür Havzası (Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar)* (İstanbul, 1934), s. 111-112, 150-152.

23 Maden Tetkik Arama Enstitüsü Arşivi, Ankara [bundan sonra MTAEA], 1927, folyo 1272, s. 41-47.

24 *A.g.e.*, s. 49.

25 TBMMT, 15, s. 553 ve "Ereğli-Zonguldak Kömür Havzası", s. 4.

26 Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi* (İstanbul, 1955), s. 53-59.

1930'larda maden şirketleri işgücü darlığının üstesinden gelebilmek için, işçilerin yaşam koşullarını, en azından belli bir dereceye kadar iyileştirdi. Şirketler, daimi işçiler için şirket lojmanları, geçici işçiler içinse işçi yurtlarını inşa ettiler.²⁷ Geçici işçilerin ocaklar civarında kalıcı olarak yerleşmelerini sağlamak amacıyla şirket kasabaları inşa etmeye yönelik bazı planlar yapılmasına rağmen, hükümet köklü değişiklikler yapmakta gönülsüzdü.²⁸ Örneğin 1939'da işgücü darlığı zirvedeyken, şirketler Başbakan Refik Saydam'a geçici işçilerin ocaklar civarında inşa edilecek şirket kasabalarına yerleştirilmesini önerdiler. Fakat Refik Saydam "Şimdilik köylere ilişmeyelim" diyerek bu fikri reddetti. Bu ifade devletin geçici işçilere yönelik politikasının ana eksenine haline gelecekti.²⁹

1930'larda CHP devletçi bir iktisadi kalkınma politikası benimsedi.³⁰ Beş yıllık sanayi planlarının yaklaşık 50.000 işçi için iş yaratması bekleniyordu.³¹ Fakat siyasal seçkinler, milli bir sanayi kurmak istese de, sanayileşmenin yaratacağı potansiyel sosyal ve siyasi sonuçlardan duydukları büyük korku nedeniyle temkinliyidiler. Devlet, kentli bir işçi sınıfının yükselişini ve göç ve kentleşmenin doğuracağı her türlü sosyal hareketliliği, sosyal ve siyasi düzene karşı ciddi bir tehdit olarak algıliyordu. Devlet kentli bir işçi sınıfının doğuşunu engellemek için sanayi kuruluşlarını, az sayıda daimi işçi ve yakın köylerden devşirilecek çok sayıda geçici vasıfsız işçiyi istihdam etmesine olanak sağlayacak taşra vilâyetlerinde kurmayı tercih etti.³² Bu şekilde köylü hane halkı ücretli emekten ziyade, tarımsal üretim birimi olarak muhafaza edilecekti. İşgücünün yeniden üretiminin maliyeti tarıma devredilirken, kırsal sosyal ve iktisadi doku korunacak, böylece köylü kitlelerinin işçileşmesi ve sınıf çatışması engellenecekti. CHP, ideolojik düzeyde ise sınıf çatışması sorununu, "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış kütle" sloganında ifade bulan soladizm ile çözmeye çalıştı.³³

27 Sadrettin Enver, *Zonguldak Kömür Havzamız* (yayıncısız, tarihsiz), s. 79-80.

28 Böyle bir projenin bir örneği için bkz. Profesör Grannigg'in planı, MTA, 1938, folyo 1561.

29 BCA, 4 Aralık 1939, katalog no. 30.1.0.0/2.11.3.

30 Tek parti rejiminin ekonomi politikaları için bkz. Korkut Boratav, "Kemalist Economic Policies and Etatism", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State* (Londra, 1981), s. 167-176.

31 Ahmet Makal, "Sanayileşme Sürecinde", s. 38.

32 Egemen siyasal seçkinlerin ve köycü aydınların sanayileşme, kentleşme ve proleterleşme üzerine düşüncelerinin bir değerlendirmesi için bkz. Asım Karaömerlioğlu, "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 34 (1998), s. 73-85.

33 Döneme ilişkin soladizm tartışmaları için bkz. Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara, 1999), s. 44-160.

Bu bağlamda kömür havzası etrafında yerleşik yaşayan bir işçi kitle-si fikri, Kemalist siyasi seçkinlerin işçi sınıfı korkusunu tetiklerdi. Cumhuriyet devleti, Osmanlı Devleti gibi, tarımsal nüfusu maden ocakları yerine, havza köylerinde tutmayı tercih etti. Devletin geçici maden işçilerinin işçi-leşmesini engellemek gibi bir kaygısı olduğu için, bunun en iyi yolu işçileri kendi köylerinde yerleşik tutmak ve emek arzını cebri yollarla disipline et-mekti.

1930'ların sonlarında işgücü darlığı, kamu sektörünün artan kömür talebiyle bir buhrana dönüştü ve kömür şirketleri işgücü darlığını aşmak için devletten destek istediler. Geçici işçiler, özellikle de hasadın iyi olduğu yıllar-da, ocaklarda çalışmaya gönüllü davranmıyorlardı. Bu yüzden maden işlet-meleri çeşitli vergilerini ödemek karşılığında işçileri ocaklarda çalıştırmak için devletten destek istediler.³⁴ Bir diğer çözüm ise hükümlü emeğini kullan-maktı. 1937'de hükümlüler madenlerde çalıştırılmaya başlandı. 1938'de ise devlet Doğu Anadolu'daki Alevi-Kürt isyanını bastırdıktan sonra bir grup Alevi-Kürdü maden işçisi olarak havzaya getirdi.³⁵ Tüm bu önlemlere karşın işgücü darlığı sorunu yine de çözülemedi.

Şirketler arasındaki işgücü rekabeti, işçilerin pazarlık gücünü de arttırdı. Bunun sonucunda ücretler arttığı gibi üretim maliyeti de iki katına çıkmış-tı. EKİ yöneticilerinin sözleriyle amele, rekabet tesiri ile şırmamış, amele ara-sındaki disiplin bozulmuş, artan vasatı yevmiye üretim maliyetini katlamış-tı.³⁶ 1939'da maden şirketleri bu "şırmamış işçilere" karşı ortak hareket etme konusunda anlaşma sağladılar. Şirketler amele çavuşlarını ve diğer yerel işçi simsarlarını saf dışı bırakarak işgücü piyasasını tam kontrolleri altına almaya çalıştılar. Sonraki adım, ocaklara işçi veren civar köyleri kendi aralarında taksim ederek işçileri şirketlerin belirlediği ocaklarda çalışmaya zorlamaktı. Ancak amele çavuşları 1936 İş Kanunu'nun serbest iş sözleşmesini ve özgür işgücünü güvence altına alan maddelerine atıfta bulunarak işçilerin şirketle-rin dayattığı taksimata uymasını engellediler.³⁷ İşçilerin direnişiyle karşı kar-şıya kalan şirketler için düşük maliyetli işgücü arzını kontrol etmenin tek yo-lu iş mükellefiyeti uygulamasını dayatmaktı. 1939'da maden işletmeleri hü-kümete, askerlik yaşı gelmiş maden işçilerine askerlik hizmeti karşılığında iş

34 BCA, 26 Mart 1937, katalog no. 30.1.0.0/155.91.12.

35 Hükümlü emeğinin kullanımı için bkz. Zonguldak CHP İl Yönetim Kurulu, 923-938 *Cumhuriyet'in XV. Yıldönümü Hatırası* (İstanbul, 1938), s. 50 ve Alevi işçilerin istihdam edilmesi için bkz. Eti-bank, 1939 Yılı *Murakabe Heyeti Raporu* (İstanbul, 1940), s. 15-18.

36 MTAE, 1939, folyo 1564.

37 BCA, 4 Aralık 1939, katalog no. 30.1.0.0/2.11.3.

mükellefiyeti yüklemesini önerdiler.³⁸ Hükümet, 1940'ın Şubat ayında, savaş tehdidi gibi geçerli bir mazereti kullanarak mükellefiyet sisteminin kapsamını genişletmeye karar verdi.

MÜKELLEFİYET SİSTEMİNİN KURULUŞU

18 Ocak 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu, hükümete çalışma yaşamını savaş ekonomisinin gereklerine göre disipline etme imkânı sundu. Yetişkin erkek yurttaşların askere alınması, hem sanayide hem de tarımda önemli bir işgücü darlığına yol açtı. Hükümet işgücü açığını kapatmak için çalışma saatlerini uzattı ve çocuk ile kadın emeği üzerindeki koruyucu hükümleri gevşetti. Kömür ve linyit madenlerinin işgücü gereksinimleri, civar vilâyetlerde yaşayan köylülere iş mükellefiyeti yüklenerek karşılandı.³⁹ 27 Şubat 1940'ta bir hükümet kararnamesiyle, Zonguldak vilâyetinde yaşayan 16 ve 53 yaş arası erkek nüfusa iş mükellefiyeti yüklendi. Kömür işlerinde az çok tecrübesi olan herkes, aylık münavebe usulüyle yeraltında çeşitli işleri yapmaya zorunlu tutuldu. Karadeniz bölgesinin çeşitli vilâyetlerinden maden işçileri de, aynı mükellefiyete tabi tutuldu.⁴⁰

Mükellefiyet sistemi işçi sayısını ikiye katladı.⁴¹ Bu sistem hem özgür hem de özgür olmayan işçilerden oluşan karma bir işgücü havuzu yarattı. Mükellef işçiler toplam sayının yaklaşık yüzde 85'ini oluşturuyordu. Sayıları yaklaşık 40.000'i bulan Zonguldak köylüleri münavebeli işçilerin en büyük grubunu oluşturuyordu. Aynı köyden iki grup birer aylık rotasyonlarla yeraltında çalışıyordu. Rotasyon süresi 1942'de kırk beş gün olarak değiştirildi. Trabzon, Rize ve Giresun'dan gelen on iki bin mükellef işçi, iki aylık rotasyonlarla çalışıyorlardı. Az sayıda yarı vasıflı işçi, hükümlü, muvazzaf asker ve serbest işçi işgücünün geri kalan kısmını oluşturuyordu. Böylece havzada her an çalıştırılmaya hazır yaklaşık 60.000 kişilik bir emek ordusu oluşturulmuştu.⁴²

Yüzlerce memur ocaklarda ve köylerde işçileri disipline etmekle görevlendirildiler. EKİ personeli işçileri işyerlerinde ve işçi yurtlarında sıkı bir dene-

³⁸ A.g.e.

³⁹ Milli Korunma Kanunu'nun çalışma yaşamı üzerindeki etkisi için bkz. Makal, "65. Yılında", s. 55-91.

⁴⁰ Anıl ve Mery, *Türkiye'de Maden*, II, s. 256.

⁴¹ Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti [bundan sonra BUMH], Etibank Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesi [bundan sonra EEKİM] 1944 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu (yayıncısız, tarihsiz), s. 130.

⁴² Ahmet Ali Özek, *Türkiye Sanayiinde İşçilik Mevzuunun İktisadi Problemleri* (İstanbul, 1948), s. 19-20; Safa S. Erkün, "Kömür Havzamızda Hükümlülerin Çalıştırılması", *İş Dergisi*, 45 (1945), s. 23.

tim altında tutuyordu. İş Mükellefiyeti Takip Müdürlüğü işçilerin üretim bölgelerine sevkini ve ocaklara dağıtımını organize ediyordu.⁴³ Zonguldak'ta vilâyet idaresi, köylülerden hububatın toplanması ve işçilerin köylerle madenler arasındaki akışını düzenleme hususlarında devlete hizmet ediyordu. İş mükellefiyetinin yanısıra hükümetin toprak mahsullerine el koyması işçilerin sefaletini ikiye katlamıştı. Devlet köylülerin hem hububatına hem de emek gücüne düşük fiyatlarla el koyuyordu. Her iki uygulama da yerel otoritelere köylüler üzerinde kullanabilecekleri muazzam bir güç sağlıyordu. Her iki uygulama da hem köylerde hem de ocaklardaki mevcut iktidar ilişkilerini daha da karmaşıktırdı.

Köy muhtarı, jandarma ve İş Mükellefiyeti Takip Müdürlüğü memurları, işçilerle birebir ilişki içinde oldukları için özel bir öneme sahipti. Köy muhtarı mükellef işçilerin tespiti ve ocaklara sevk sürecini denetlerken, jandarmalar kaçakları takip ediyor ve gerektiğinde zorla ocaklara geri getiriyorlardı. Köy muhtarları aynı zamanda, toprak mahsullerinden devlet payını saptayan tahmin komisyonlarının da üyeleri idi. Jandarmalara gelince, görevlerini zalimce yerine getiriyordu. Özellikle kaçak işçilerin ailelerine uyguladıkları fiziksel şiddet önemli bir şikâyet konusuydu.⁴⁴ Yeni görevleri alt düzeydeki yerel otoritelere hatırı sayılır bir kazanç da sağlıyordu. Örneğin köy muhtarı madenlere getirdiği her işçi başına belli bir miktar para alıyordu. Muhtarların köylüleri mükellefiyetten kurtarma vaadiyle rüşvet aldığı iddiaları yaygındı. Yakaladığı kaçakları 15-20 lira karşılığında serbest bırakan jandarma ise rüşveti adeta tarifeye bağlamıştı.⁴⁵

İşçilerin artan zulme ilk tepkisi, ocaklardan firar etmek oldu. 1940'ta toplam işçi sayısının yarısı ortada yoktu⁴⁶ ve ağır para cezalarına ve hapse rağmen işçi firarları engellenemiyordu.⁴⁷ 1942 ile 1943 arasında mükellef işçilerin dörtte biri enformel ilişkiler ağı sayesinde madenlerden kaçmışlardı.⁴⁸ İşçilerin işe devamlılığını kaydetmekten sorumlu çeşitli memurlar ve köylerdeki muhtarlar, devamsız ve firari işçileri görmezden gelerek yardım ediyorlardı. Bazı köylerde ise muhtarlar, köylerindeki mükellef işçilerin listelerini hazırlama emrine direnmişlerdi.⁴⁹

43 Anıl ve Meray, *Türkiye'de Maden*, II, s. 185-189.

44 BCA, 3 Aralık 1942, katalog no. 490.1.0.0/722.470.1.

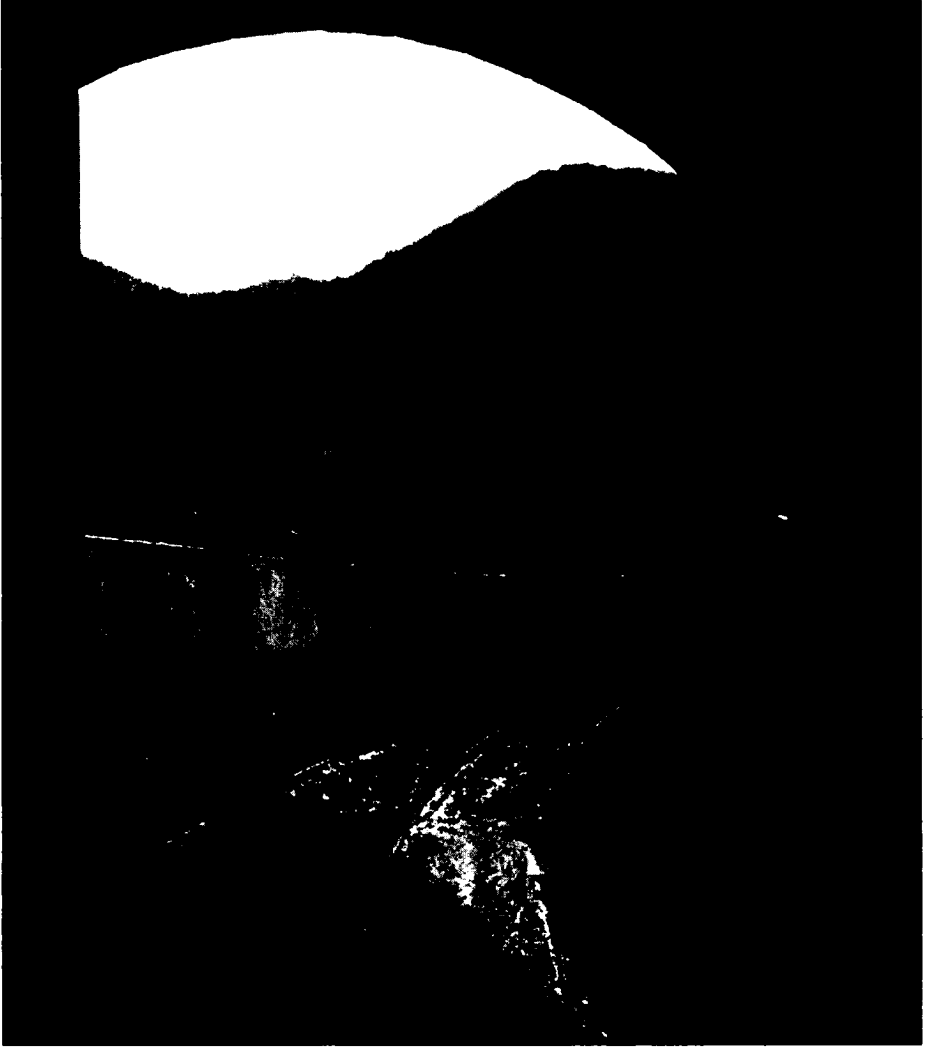
45 BCA, 24 Ekim 1945, katalog no. 490.1.0.0/491.1978.1.

46 Hürrem Barım, *Ücretli İş Mükellefiyeti* (Zonguldak, 1941), s. 63.

47 *Zonguldak Gazetesi*, 16 Ekim 1942; *Ocak Gazetesi*, 5 Aralık 1942.

48 İhsan Soyak Arşivi [bundan sonra İSA], Zonguldak, EKI, 1943 Faaliyet Raporu, no. 81, s. 3-14.

49 BCA, 20 Ocak 1942, katalog no. 490.1.0.0/721.467.1; ayrıca bkz. Nuri Gün'ün dilekçesi, BCA, 24 Ekim 1945, katalog no. 490.1.0.0/491.1978.1.

Resim 5.1. Ocak girişinde mükellef işçiler. (Nurşen Gürboğa Koleksiyonu.)

Devlet, artan devamsızlığı engellemek için, memurların baskıyı yoğunlaştırmasına göz yumdu. 1942’de kömür havzasında askeri bir nizam tesis edildi. Mükellef işçilerin statüsü “tecilli asker” olarak kaydediliyordu.⁵⁰ İşçiler, iş mükellefiyetinin koşullarını ihlâl ettikleri zaman, Milli Savunma

50 BCA, 26 Ağustos 1942, katalog no. 030.18 01/02.99.79.2.

Bakanlığı'nın yetkisi altına girerek muvazzaf asker statüsünde tahkimat işlerinde çalıştırılmak üzere sınır bölgelerine gönderiliyorlardı.⁵¹ Bununla birlikte, yeni önlemler hiçbir şeyi çözmediği gibi ocaklardaki işçi sayısını da azalttığı için, 1943 yılında Zonguldak'ta Ocak Hizmet Taburu kuruldu ve cezalı işçiler ocaklarda çalıştırılarak cezalarını çektiler.

MÜCADELE ALANI OLARAK

CHP'NİN DİLEK VE ŞİKÂyet KANALLARI

Devlet, kömür üretimini yalnızca cebri yöntemlerle sürdüremezdi. Yüksek sayıda seyreden işçi firarları, CHP'nin sosyal huzursuzluktan duyduğu derin korku ve halkın rızasını elde etme arzusu, partiyi rıza üretecek çeşitli stratejiler geliştirmeye zorladı. CHP'nin sunduğu çeşitli dilek ve şikâyet kanalları bu stratejiler arasında hayati önemi haizdi. CHP vekilleri, parti müfettişleri, CHP Genel Sekreteri ve CHP Zonguldak şubesi dönem boyunca hazırladıkları çeşitli teftiş raporlarını ve cebri iktisat politikalarından dolayı mağduriyet hisseden ve yerel bürokrasinin baskısından bıkan vatandaşların şikâyet ve taleplerini iletiler. Kuşkusuz, CHP tarafından hayata geçirilen bu dilek ve şikâyet kanalları, rejimin kitleleri idare etmeye dönük yönetsel stratejilerinin bir parçasıydı.⁵²

CHP'nin iletişim kanalları, hükümete kömür havzasındaki gündelik yaşamın dokusuna nüfuz etme imkânı sağlayarak hükümetin gözü kulağı gibi iş görüyordu. Bu kanallardan akan bilgiler hükümete hem halkı hem de mahalli idareyi etkili bir şekilde kontrol etmek için yeni politikalar geliştirmesine imkân sağlıyordu. Hükümet böylece sosyal huzursuzlukları gözetleyerek hoşnutsuz grupları yatıştırmak için etkin tedbirler alabiliyordu.

Gözetimin yanı sıra dilek ve şikâyet kanalları CHP'ye, kendi meşruiyetini yeniden tesis etme imkânı da sunuyordu. Mağdur gruplar, şikâyetlerini rejimin belirlediği sınırlar dahilinde çözmeye davet ediliyorlardı. Başka bir deyişle halk "her şeyden önce isyankâr duruşlarından vazgeçmeye, taleplerini meşru ve riayetkâr bir dille ifade etmeye ikna edilmeliler; başkaldırmak yerine sadakat içeren bir dilekçeyle daha fazlasını elde edeceklerini öğrenmeliler" di.⁵³

51 Etingü, *Kömür Havzasında*, s. 114.

52 CHP'nin toplumu izlemek, şekillendirmek ve kontrol etmek için dilekçe kanallarını nasıl kullandığına ilişkin bir tartışma için bkz. Yiğit Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler", *Toplum ve Bilim*, 99 (2003/2004), s. 73-111; Murat Metinsoy, "Erken Cumhuriyet Döneminde Mebusların 'İntihap Bölgesi' ve 'Teftiş Bölgesi' Raporları", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 3 (2006), s. 103-169.

53 Thompson, "Patrician Society, Plebian Culture", s. 405.

Bu anlamda dilek ve şikâyet kanalları sıradan insanların siyasete demokratik katılımını teşvik etmek yerine , sosyal hoşnutsuzluğu yatıştırmaya, aslında işçiler üzerindeki paternalist tahakküm biçimlerini pekiştirmeye dönük bir mekanizmaydı. Dolayısıyla CHP'nin yaptığı şey, sosyal hoşnutsuzluğu kontrol altında tutmak için paternalizm-riayet denkleğine başvurmaktı. CHP, işçilerin refahını temin edecek hastalık veya açlık hallerinde yardım edecek yegâne mercinin yine CHP olduğu mesajını vererek, kendisini işçilerin riyeti karşılığında hayırsever bir baba figürü olarak konumluyordu. CHP, yozlaşmış yerel otoritelerle yoksul işçiler arasında hakemlik yapan adil yönetici rolünü üstleniyordu. CHP, kendisini böyle takdim ederek, yerel bürokrasi ile işçiler arasında cereyan eden muharebe hattının da dışında kalmaya çalışıyordu. CHP, pozitif jestleriyle işçileri mülayim madencilere, riayetkâr köylülere ve itaatkâr vatandaşlara dönüştürmek niyetindeydi.

Dilek ve şikâyet kanalları idari pratiklerin bir parçası olmasına rağmen, bir yandan da halk kitleleri ile hükümet arasında yoğun bir diyaloga yol açıyordu. Böylece taraflar, eşit güce sahip olmasalar da, kendi çıkarlarını diğer tarafla müzakere ediyorlardı. CHP, mükellef işçilerin siyasi mercilere çalışma ve yaşam koşullarını iyileştirmeleri ve aynı zamanda kendilerinden istenen riayet karşılığında yürürlükteki cebri iktisadi politikaların hafifletilmesi için baskı yapabildikleri dinamik bir siyaset zemini inşa etmişti. CHP, dilek ve şikâyet kanalları yoluyla köylülerin yaşamlarına dahil oldukça, köylüler de bu kanalları hükümet politikalarını ve uygulamalarını şekillendirebilecekleri bir fırsata dönüştürüyorlardı. Böylece işçiler etkin bir şekilde CHP'yi sorumluluklarını yerine getirmeye zorluyorlardı. İşlerine ve emeklerine el koyan, ama geçimlerini temin etmeyen paternalist bir yöneticinin, işçilerden itaat beklemeye hakkı yoktu.

Bununla birlikte, mükellef işçilerin, oyunu hakim siyasi söylemin kelime dağarcığına göre oynamaktan başka bir seçeneği yoktu. İşçiler, CHP ile etkileşimlerinde, hakim dilin kilit unsurlarını ödünç aldılar. Aktörlerin her biri, diğerini ikna etmek için retorik stratejiler kullandılar. Dolayısıyla hakim dilin kendisi, gerçekliğin tanımı üzerine süren mücadelenin alanı haline geldi. "Dildeki sözün yarısı başkasına ait" olduğu için,⁵⁴ mükellef işçiler o sözün diğer yarısını kendilerine mal ederek kendi gündelik tecrübelerini verili söylemin sözlerine empoze ediyorlardı; böylece CHP'nin sözlerini kendisine karşı

54 Marc W. Steinberg'den alıntılanmıştır, "A Way of Struggle: Reformations and Affirmations of E.P. Thompson's Class Analysis in the Light of Postmodern Theories of Language", *British Journal of Sociology*, 48 (1997), s. 479.

kullanıyorlardı. Ne mükellef işçiler ne de köylüler homojen bir bütün teşkil ediyordu, dolayısıyla farklı gruplar elit retoriğinin farklı unsurlarını kendilerine mal ediyordu. Yerel otoriteler CHP'nin halkçılık, cumhuriyetçilik ve milliyetçilik ilkelerinden faydalanırken, mükellef işçiler geçim hakkı, hukuk devleti, adil idare ve karşılıklı haklar ve ödevlerden bahsediyorlardı.⁵⁵ Mükellef işçilerin devletin cebri politikalarına dair fikirlerini şekillendiren şey, kendi gündelik tecrübeleriydi. Yani, işçiler devletin dilini kullandıkları zaman, aynı anlam repertuarına hitap etmiyorlardı. Geçimleri tehdit altındaydı, madenlerde çalışma koşulları son derece zordu, yetkililerin muamelesi zalimceydi, bürokrasi baskıcıydı. Köylüler ile işçilerin anlam dünyasını oluşturan bunların tamamıydı. Kendi tecrübeleri onları gerçekliğin resmi tarifini sorgulama-ya teşvik etti.

MÜKELLEF İŞÇİLERİN ÇALIŞMA VE YAŞAM KOŞULLARI

İş mükellefiyeti döneminde binlerce işçi temel ihtiyaçlarını karşılayacak gerekli altyapı hazırlanmadan madenlerde çalıştırıldı. Hükümetin “her neye mal olursa olsun istihsalı sekteye uğratmamak ” politikası, çalışma ve yaşam koşullarını şekillendirdi.⁵⁶ Hükümetin bu zihniyeti, işçileri salt işgücü olarak görmesi sonucunu doğurdu. Bu koşullarda hak temelli bir sosyal politika olasılığı çok uzaktı. Artan işçi sayısıyla birlikte sosyal hizmetler kaçınılmaz olarak önemli bir gider kalemi haline gelmişti.⁵⁷ Minimum maliyetle azami üretimi hedefleyen EKİ, işçilerin hayatlarını sürdürmesi için gerekli en basit asgari ihtiyaçları bile gider olarak hesaplıyordu. İşçiler kendilerini salt işgücü olarak gören hükümetin iktisadi mantığına meydan okudular ve kendilerini bireysel ve toplumsal varlıklar olarak kabul edecek alternatif bir zihniyeti savundular. Dolayısıyla hükümete çalışma ve yaşam koşullarını iyileştirmesi için baskı yaptılar.

Barınma meselesi işçilerin üzerinde durdukları meselelerden biriydi. İşçi yurtları EKİ'ye çok sayıda işçiye düşük maliyetlerle barındırma imkânı verse de, yurtların kapasitesi bütün işçileri barındırmaktan çok uzaktı. 1941'de yazılan bir teftiş raporu yurtlardaki barınma koşullarını şu şekilde özetliyordu:

⁵⁵ BCA, 24 Ekim 1945, katalog no. 490.1.0/0491.1978.1.

⁵⁶ BCA, 31 Mart 1941, katalog no. 30.10.0.0/167.160.5.

⁵⁷ Etibank Mahdut Mes'uliyetli Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesinin 1939 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu (yayıncısız, 1940), s. 18.

“Her ocakta nümune olarak yapılmış olan birkaç pavyon istisna edilirse amelenin büyük bir ekseriyetinin gayet müzdeham bir halde olduğu ve yine sobasız, karyolasız, yataksız, zeminleri toprak barakalarda sefilane bir tarzda iskân edildikleri, mevcut amelenin beşte birini teşkil eden kısmında temamilen açıkta bulunmalarından yazın ağaç diplerinde ve gölgelerinde barındıkları, kışın da münavebe ile 24 saat içerisinde 2-3 amelenin aynı yatakta yatırıldığı, amelenin meskûn bulunduğu binaların ekserisinin hamam ve banyoları olmadığı, mevcut bulunanların da susuzluk yüzünden muattal bir halde bulundukları ve yine kullanma suyunun azlığı yüzünden birçok amelenin aylarca yıkanmayarak kirli kaldıkları, helaların pis, sifonsuz, gayri sıhhi ve ihtiyaca gayri kâfi olduğu, bu sebeple amele binalarının etrafının mülevves bir halde oldukları” tespit edilmişti.⁵⁸

İşçilerin şikâyetlerini gören CHP vekilleri, hükümetin koşulları derhal iyileştirmesini talep etmişlerdi.⁵⁹ Barınma sorunu gerçekten de takip eden yıllarda bir ölçüde çözüldü.⁶⁰

Beslenme koşulları, barınma koşullarından daha iyi değildi. Zonguldak valisi 1941 yılında yeraltı işçilerinin günlük vardiyaları sırasında sadece bir kâse çorba ve doyurucu olmaktan epeyce uzak bir yemekle ağır iş yaptığını bildiriyordu. Sonuç olarak rotasyon usulü çalışan işçiler, madenlerde kilo kaybediyor ve evlerine acınası bir halde dönüyordu.⁶¹ Yemeğin kalitesi de ayrıca şüpheliydi. Çıkarılan yemekleri tahlil eden Hıfzıssıhha, tahlil edilen erzakın ancak acil durumlarda kullanılmasını tavsiye ediyordu.⁶² İşçilerin çoğu köylerinden getirdikleriyle beslenmeyi tercih ediyorlardı. Bunun nedenlerinden biri de yemek servisinin 1942'ye kadar paralı olmasıydı.⁶³

O yıllarda sadece kömür havzası değil, bütün ülke şiddetli bir gıda sıkıntısı çekiyordu.⁶⁴ Bu nedenle işçilere verilen ekmek miktarı azaltılmıştı. 1942 yılı kömür üretiminde bir kriz yılı oldu. İşçi firarları engellenemiyordu. Havza halkı arasında hoşnutsuzluk had safhadaydı. EKİ şikâyetleri azaltmak ve işçilerin sadakatlerini kazanmak için çeşitli refah tedbirlerine başvurdu. Yetersiz beslenme işçi performansını düşürdüğü için, yetkililer işçilerin beslenmesini ciddiye almaya başladılar. Eylül 1942'den itibaren işçilere ücretsiz yemek verilmeye başlandı ve dağıtılan ekmek miktarı arttırıldı.⁶⁵ Aynı za-

58 BCA, 31 Mart 1941, katalog no. 30.10.0.0/167.160.5.

59 BCA, 20 Ocak 1942, katalog no. 490.1.0.0/721.467.1.

60 BUMH, EEKİM 1946 Raporu (yayıncısız, tarihsiz), s. 97.

61 Halid Aksoy, BCA, 19 Mart 1941, katalog no. 30.10.0.0/167.160.3.

62 BCA, 31 Mart 1941, katalog no. 30.10.0.0/167.160.5.

63 BUMH, *İşçi Meseleleri ve İltimai Teşkilatı Hakkında 1941 Yılı Raporu* (Ankara, 1941), s. 25.

64 BCA, 28 Ağustos, 1943, katalog no. 490.1.0.0/513.2061.2.

65 ISA, EKİ, 1942 Yılı Hesaplarımızı Kontrol Eden Komisyon Raporu, s. 26.

Resim 5.2. Siyasi seçkinler ve işçiler öğle yemeğinde. (Nurşen Gürboğa koleksiyonu)

manda işçilere düşük fiyattan kumaş, tohumluk ve çeşitli tüketim malları dağıtılmaya başlandı.⁶⁶

Sağlık hizmetleri üçüncü mücadele konusunu oluşturuyordu. Karanlık, rutubetli, kötü havalandırılmış ocaklarda kömür tozu içinde uzun saatler çalışan işçiler, solunum ve akciğer hastalıklarına yakalanıyordu.⁶⁷ İş kazaları ise gündelik yaşamlarının bir parçasıydı. O yıllarda Türkiye'deki bütün iş kazalarının neredeyse yarısı Zonguldak kömür madenlerinde gerçekleşti;⁶⁸ başlıca neden ise aşırı üretim baskısı ve yetersiz güvenlik tedbirleriydi.⁶⁹

Kazalarla birlikte salgın ve bulaşıcı hastalıklar da işçilerin yaşamlarını tehdit ediyordu.⁷⁰ Rotasyon sistemi ise hastalıkların kolayca yayılmasına neden oluyordu. Örneğin 1943 yılında tifüs kömür havzasının her yerine yayılmıştı;⁷¹ kurbanların çoğu ise işçi ailelerindendi.⁷² Hükümet ancak sal-

⁶⁶ BUMH, 1946 Yılı Raporu, s. 97.

⁶⁷ Sabire Dosdoğru ve Hulusi Dosdoğru, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünyu Bugünü* (İstanbul, 1990), s. 32-38.

⁶⁸ Orhan Tuna, "İş İstatistikleri", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 6 (1944-1945), s. 345.

⁶⁹ Kadri Yersel, *Madencilikte Bir Ömür Anılar Görüşler* (İstanbul, 1989), s. 25-26.

⁷⁰ Dosdoğru ve Dosdoğru, *Sağlık Açısından*, s. 13-20.

⁷¹ Ekrem Murat Zaman Özel Koleksiyonu, Zonguldak, 19 Nisan 1944, "Tifüs Mücadelesi Hakkında".

⁷² Sabire Dosdoğru, "Zonguldak Kömür Havzasında Lekeli Tifo", *İÜ Tıp Fakültesi Mecmuası*, 9 (1946), s. 175.

gınlar üretim seviyelerini tehdit etmeye başlayınca önleyici tedbirler alıyor ve şiddetle uyguluyordu.⁷³ Örneğin işçiler zorla hamama gönderiliyor ve çoğunlukla sahip oldukları tek kat elbise yüksek buhar ısısından geçirilirken, çıplak beklemek zorunda kalıyorlardı.⁷⁴

Sağlıkları hızla kötüleşen işçiler, ücretlerinden yapılan kesintilerle karışılan sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesini talep ettiler. CHP il kongrelerinde köylüler, hiç sağlık hizmeti alamamaktan yakınmış, doktorların kendilerine sert davrandığını, sağlık personelinin görevlerini ihmal ettiğini ve insanların boş yere öldüğünü söylemişlerdi.⁷⁵ İzleyen yıllarda hükümet yeni dispenserler inşa etti, sağlık hizmetlerini yeniden düzenledi ve sağlık bütçesine işçilerin katkı payını azalttı.⁷⁶

ÜCRETLER VE GEÇİM KAVGASI

Bu yıllarda işçilerin en önemli hoşnutsuzluk kaynağı ücretlerdi. Devlet kömür üretimini olabildiğince ucuza mal etmeye çalışıyordu. Üretimde kullanılan ekipmanın maliyeti düşürülemediği için, üretim maliyetlerini düşürmenin yegâne yolu düşük ücretlerden geçiyordu.⁷⁷ Bu yıllarda mükellef işçilerin ücretleri, bir ton kömürün üretim maliyetinin yaklaşık dörtte biriyle beşte birini oluşturuyordu.⁷⁸ Bu durum ancak devlet zoruyla mümkün olabilirdi. Devletin kamu teşebbüslerinin en büyük alıcısı olduğu kömürün satış fiyatını düşük tutması düşük ücretlerle mümkün olabilmisti. İşçiler köylerine dönerek çalışmaya ara verdikleri dönemler ücretlendirilmiyordu ve aldıkları ücretler, bekâr bir kişinin geçimine göre hesaplanıyordu.⁷⁹ Dolayısıyla ailenin geçimi kadınlara ve tarıma yüklenmişti. Mükellef işçiler bu koşullar altında geçimlerini sürdürebilmek için eşzamanlı olarak iki strateji izlediler. Birincisi ocaklardaki çalışma sürelerini kısaltmanın bir yolunu bulmak, ikincisi ise ücretleri yükseltmeye çalışmaktı.

Rotasyon süresi en önemli mücadele konularından biriydi. İş mükellefiyeti sistemi, maden işçilerinin esnek çalışma stratejilerini kesintiye uğratmıştı. Mükellef işçiler bu nedenle çalışma zamanlarının büyük kısmını tarıma ayırabildikleri eski çalışma örüntüsüne geri dönme arzularını dile getirdiler. 1940

⁷³ "Mecburi Aşı", *Ocak Gazetesi*, 28 Kasım 1942.

⁷⁴ "Tifüs Mücadelesi Hakkında".

⁷⁵ İşçilerin şikâyetleri için bkz. BCA, 20 Ocak 1942, katalog no. 490.1.0.0/722.471.1; 28 Ağustos 1943, katalog no. 490.1.0.0/513.2061.2.

⁷⁶ BUMH, EEKİM 1942 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu (yayıncısız, 1943), s. 86.

⁷⁷ BCA, 3 Aralık 1942, katalog no. 490.1.0.0/722.470.1

⁷⁸ T.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Ekonomi ve Ticaret Müdürlüğü, *Türkiye'de Kömür İstatistik Yılığ* 1941-1949 (Zonguldak, 1950), s. 22.

⁷⁹ Ücret düzenlemesinin tam metni için bkz. Anıl ve Mery, *Türkiye'de Maden*, II, s. 177-193.

yılı CHP kongresinde işçiler rotasyonun iki ay zirai işlerde, bir ay kömür ocaklarında geçirilmek üzere düzenlenmesini talep ettiler. Ancak hükümet bu dileklerini geri çevirdiği gibi⁸⁰ rotasyon süresini de 1942 yılında kırk beş güne çıkarınca, şikâyetler katlandı. Köylüler kırk beş günlük çalışma devresinin hem zirai faaliyetlerini engellediğini hem de fiziksel olarak yıprandıklarını söyleyerek kısaltılmasını istediler. Ancak hükümet kısa rotasyon sürelerinin üretkenliği azalttığını belirterek işçilerin bu talebini kesin bir dille reddetti.⁸¹

Mükellef işçiler hükümete ücretleri yükseltmesi için de baskı yaptılar. CHP vekillerine aldıkları ücretlerin ancak bir çift gön kunduraya yettiğini, maden ocaklarının zorlu koşullarında ise bir çift kunduranın en çok birkaç ay dayandığını ve sonuç olarak aldıkları ücretlerle karın tokluğuna çalıştıklarını anlattılar.⁸² Milletvekillerinin ifadesiyle:

Çok ağır olan maden işlerinde amele birer ay fasılayla senede altı ay çalıştığı için ocaklarda bir ayda eline geçen parayla iki ay geçinmek vaziyetinde bulunan ve ailesi efradı en aşağı üç dört nüfus olan bir amelenin geçinmesinde çektiği zorluğu takdim etmek güç değildir. Köyündeki tarlasının mahsulüyle ailesinin işesini kısmen temin etmekte bulunmuş olması geçim vaziyetini biraz kolaylaştırmaktadır.⁸³

İşçi firarlarının ekim ve hasat mevsiminde yoğunlaşması tesadüfi değil, çünkü ailelerinin bir yıllık geçimini aldığı ücretle garantileyemeyen işçi tarlasına sarılmak zorundaydı. Milletvekillerine göre işçi ücretleri bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir hadde varıncaya kadar işçilerin firarları sürecekti. Köylerdeki iase sıkıntısı da madenlerden kaçışı körüklüyordu. Bu nedenle milletvekilleri işçilere ücret yerine mısır verilmesini ve çeşitli imkânların sunulmasını önerdiler.⁸⁴

Mükellef işçiler, yeraltında en ağır ve tehlikeli işleri yapmalarına rağmen, tüm maden işçileri arasında en düşük ücretleri alan gruptu.⁸⁵ İşçiler CHP kongrelerinde hükümetle ücretleri için pazarlık ettiler. İşçiler ücretlerinin diğer sektörlerdeki serbest işçilerinkinden de düşük olduğunu söylüyorlardı.⁸⁶ Ancak hükümet, maden işçilerine sunulan sosyal hizmetler hesaba ka-

⁸⁰ BCA, 20 Nisan 1943, katalog no. 490.1.0.0/722.471.1.

⁸¹ BCA, 2 Aralık 1945, katalog no. 490.1.0.0/723.473.1.

⁸² A.g.e.

⁸³ BCA, 20 Ocak 1942, katalog no. 490.1.0.0/721.467.1.

⁸⁴ BCA, 3 Aralık 1942, katalog no. 490.1.0.0/722.470.1.

⁸⁵ BCA, 20 Ocak 1942, katalog no. 490.1.0.0/721.467.1.

⁸⁶ BCA, 20 Nisan 1943, katalog no. 490.1.0.0/722.471.1.

tıldığında, beslenme ve barınma ihtiyaçlarını kendileri karşılamak zorunda olan diğer sektör işçileriyle eşit ücret aldıklarının açıkça görüleceğini iddia ediyordu.⁸⁷ Aslında söz konusu sosyal hizmetlerin kalitesi çok kötü olduğu gibi, EKİ kendi personelini ve vasıflı işçileri kayırdığı için, bütün işçiler bu hizmetlerden eşit ölçüde yararlanamıyordu. Hükümet bu kadar fazla sayıda işçiye eşit hizmet sunmanın mümkün olmadığını belirterek işçilerin sosyal hizmetlerden eşit ölçüde yararlanma taleplerini reddetti.⁸⁸

Madenlerde çalışma süresi azaltılmamasına rağmen, mükellef işçilerin ücretlere ilişkin mücadeleleri meyvesini verdi. Ücretler çeşitli aralıklarla arttırıldı, ama asla bir hanenin geçinebileceği düzeye ulaşamadı. CHP milletvekilleri ve çeşitli teftiş komisyonları, işçilerin tarımla bağıni koparmak ve madenciligi bir meslek olarak benimsemelerini teşvik etmek için ücret artışlarını destekliyorlardı.⁸⁹ Yetkililere göre, ücret artışları havzada artan sosyal hoşnutsuzluğu yatıştırıracaktı ve işçiler üzerinde iyi bir tesir yaratacaktı. Yine de milletvekillerine göre “ücret artışı meselesi nihayetinde bir maliyet meselesi”ydi.⁹⁰

Milletvekillerin ücret artışını teşvik etmeleri, mükellef işçileri maksimum verimlilikle ve minimum sorunla kullanılması gereken iktisadi bir kaynak olarak gören bir zihniyete dayanırken, işçilerin ücret artışı talepleri geçim hakkına dayanıyordu. Belki de hükümet işçileri salt ucuz işgücü olarak gören iktisadi zihniyetin bir sonucu olarak, nakit ücretleri arttırmak yerine, sunduğu sosyal hizmetleri işçi ücretlerinin bir parçası saymaya başladı. EKİ, 1942’den sonra işçilere bedelsiz kumaş, basma, mısır ve gazyağı dağıttı⁹¹ ve temel tüketim mallarını özel jetonlar kullanarak EKİ’nin satış kooperatiflerinden indirimli alma imkânı tanıdı. Ancak işçiler paraya ihtiyaç duydukları için kendilerine verilen kıyafetleri ve jetonları serbest piyasada satarak kendilerine yapılmış olan “aynî ödemeleri” nakde çevirdiler.⁹²

KÖYLER, KİTLİK VE TOPRAK MAHSULLERİ ÜZERİNE MÜCADELE

Hayatta kalma mücadelesi ocaklarla sınırlı değildi elbette. Köylerde de aileler şiddetli açlık çekiyordu. Zonguldak’ın sık ormanlarla kaplı arazisi, tarımsal

⁸⁷ BCA, 2 Aralık 1945, katalog no. 490.1.0.0/723.473.1.

⁸⁸ BCA, 20 Nisan 1943, katalog no. 490.1.0.0/722.471.1.

⁸⁹ BCA, 20 Ocak 1942, katalog no. 490.1.0.0/721.467.1. 1942 ve ISA, EKİ, 1942 Yılı Hesaplarımızı Kontrol Eden Komisyon Raporu.

⁹⁰ BCA, 2 Aralık 1945, katalog no. 490.1.0.0/723.473.1.

⁹¹ BUMH, 1944 Yılı Raporu, s. 3, 197; BCA, 3 Ağustos 1944, katalog no. 490.1.0.0/723.472.1.

⁹² “Muhterem Halkın ve Tüccarın ve Esnafın Nazarı Dikkatine”, *Zonguldak Gazetesi*, 30 Ekim 1943.

üretime pek elverişli değildi. Köylüler uzun yıllardır buğdaylarını civar vilâyetlerden getiriyorlardı. Fakat kıtlık ve yüksek fiyatlar bu olanağı da yok etmişti. Kuraklık veya sel, mahsulü tahrip ediyor, köyde bir başına kalmış kadınlar ve çocuklar ekmeksiz kalıyordu. Dolayısıyla işçiler ailelerine zahire bulmak için ocaklardan kaçıyor, ama çoğu elleri boş dönüyor, un alabilmek için evlerinde ne bulurlarsa satıyorlardı.⁹³ Fakirlik ve açlık çeken dağ köylülerinin kendilerini ağaçlara astığı bile rivayet ediliyordu.⁹⁴ Köylüler hububat stoklarından devletin payını ayırdıktan sonra, kalan miktarla işlerini sağlamıyor, gelecek senenin ekimi için ayrılması gereken tohumları tüketmeye mecbur kalıyorlardı.⁹⁵

Hükümetin izlediği cebri iktisadi politikalar, köylerin geçimlik ekonomisini çeşitli şekillerde tahrip etmişti. Ücretler yetersiz olduğu için hane halkının tek geçim kaynağı tarım olmuştu. İş mükellefiyetinin köylerde yarattığı işgücü darlığından dolayı kadınlar ve çocuklar tarlalarda eskisinden daha çok çalışmak mecburiyetinde kalmıştı.⁹⁶ Devletin tahıldan aldığı pay ziraatla geçinen ailelerin geçimini tehlikeye sokuyordu. Devletin hububata ödediği fiyat, serbest piyasadaki fiyatların hayli altındaydı. Yerel memurlara devletin tarlalardaki payını tahmin etme yetkisi verildiğinden köylüler yerel memurların insafına terk edilmişti.⁹⁷ Memurlar güçlerini husumet duydukları köylüleri cezalandırmak ya da basitçe para sızdırmak için bir fırsat olarak kullanıyorlardı. Üstelik hasat öncesi yapılan tahminler kuraklık veya sel gibi ihtimaller hesaba katılmadan yapıldığı için, mahsul daima tahmin edilen miktarın altında kalabiliyordu. Köylüler hasat kötü geçse bile tahmin edilen miktarı vermek zorundaydılar. Milletvekilleri bile bunun adilane olmadığını kabul ediyordu.⁹⁸

İş mükellefiyeti ve devletin toprak mahsulleri payı, havza köylerinde derin bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Köylüler toprak mahsulleri payını belirleyen koşulları pazarlık konusu yapmıştı. Köyleri ziyaret eden CHP milletvekilleri ise, dünyanın geri kalanı savaştayken ülkede barışı korumak için devletin mahsullerinin bir kısmını almaya nasıl mecbur olduğunu açıklayarak köylüleri “aydınlatmaya” çalışıyorlardı. Diğer yandan köylüler de, mahsullerinin

⁹³ BCA, 3 Aralık 1942, katalog no. 490.1.0.0/722.470.1.

⁹⁴ BCA, 2 Kasım 1945, katalog no. 490.1.0.0/723.473.1.

⁹⁵ BCA, 3 Ağustos 1944, katalog no. 490.10.0/723.471.1.

⁹⁶ BCA, 2 Kasım 1945, katalog no. 490.1.0.0/723.473.1.

⁹⁷ Savaş döneminde zorunlu hububat alımı ve toprak mahsulü vergisi için bkz. Pamuk, “War, State Economic Policies and Resistance”, s. 26-32.

⁹⁸ BCA, 3 Aralık 1942, katalog no. 490.1.0.0/722.470.1.

kendi ailelerine bile yetmediğinden ve devlet payını ayırdıktan sonra gelecek yılın tohumluğu için yeterince tahıl kalmadığından yakınıyorlardı. Milletvekilleri ise, devletin yurttaşlarını asla aç bırakmayacağına ve gerekli tüm tedbirleri alacağından kuşku duymamaları gerektiğine dair güvence vererek köylülerin güvenini tazelemeye çalışıyordu.⁹⁹

Köylüler toprak mahsulleri payının yükünü hafifletmek için milletvekillerinden bir dizi somut talepte bulundular. Örneğin hükümetten kendilerine tohumluk buğday ve mısır vermesini ısrarla talep ettiler.¹⁰⁰ Bunun yanı sıra hükümet payının teslim süresi için de yetkililerle pazarlık ettiler. Özellikle köylerde çocuklu kadınlardan başka hiçbir yakını olmayan mükellef işçiler ocaklarda çalıştıkları dönemlerde devlet payını zamanında teslim edemiyorlardı. Dolayısıyla teslim süresinin uzatılmasını talep ediyorlardı. Devlet payının kaza merkezlerine nakli ise hayli zahmetliydi. Uzak köylerde yaşayanlar mahsullerini teslim etmek için günlerini yollarda harcıyorlardı. Köylüler yollarda çürüttükleri bir çift çarığın bedelinin, teslim ettikleri beş on kilo mahsulün bedelinden fazla olduğunu söylüyor, mahsulleri için ücretsiz nakil olanakları istiyorlardı. Milletvekilleri de hükümetten köylülere nakil bedelinin verilmesini talep ettiler.¹⁰¹

1943'te havzayı kuraklık vurdu. Köylüler mısır satın almak için hayvanlarını ve eşyalarını satmak zorunda kalmış, aldıkları ücretler de yüksek fiyatları karşılamaya yetmediği için sefaletе düşmüşlerdi. Bir milletvekili “endişede bulunan mıntıkaları teskin edememekteyim” diyerek artan sosyal huzursuzluktan duyduğu endişeyi dile getiriyordu.¹⁰² Sebebi açıktı: bölgede açlık hüküm sürüyordu. Milletvekillerin uyarıları, hükümetin sonunda belirli tedbirler almasında önemli ölçüde etkili oldu. 1944 yılında devlet payı olarak köylülerden alınan mısır ile köylüye dağıtılacak mısır denkleştirilerek sadece nakliyat ve depolama sorunları çözülmekle kalmadı, köylerdeki iâşe sıkıntısı da hafifletilmiş oldu.¹⁰³

Fakat köylerdeki sosyal huzursuzluk samanlıkların yakılması ve çiftlik hayvanlarının çalınması gibi olayların giderek sıklaşmasıyla ikiye katlanmıştı. Köylüler muhtarları ve jandarmayı hırsızlara suç ortaklığı yapmakla itham ediyorlardı. Ayrıca bazı köylüler CHP milletvekillerini açıkça isyan etmekle tehdit ettiler. Devlete itimatlarını o derece kaybetmişlerdi ki, hayvan hırsızla-

⁹⁹ A.g.e.

¹⁰⁰ BCA, 20 Ocak 1942, katalog no. 490.1.0.0/721.467.1.

¹⁰¹ BCA, 3 Aralık 1942, katalog no. 490.1.0.0/722.470.1.

¹⁰² BCA, 3 Ağustos 1944, katalog no. 490.10.0/723.472.1.

¹⁰³ BCA, 2 Kasım 1945, katalog no. 490.1.0.0/723.473.1.

rına para ödeyerek hayvanlarını geri almaya çalıştıklarını ifade ediyorlardı. Kendi sözleriyle:

Bu dirlik ve düzensizlik halkta bedbinliği arttırmakta ve (sahibimiz yok hükümet yok) gibi isyankâr sesler yükselmektedir. Dünyanın bu nazik anında velev yurdun küçük bir parçasında dahi olsa halkın hükümete olan itimadının sarsılması milli birliği saracak mahiyettedir. Mevki ve yetkisini hasis menfaatine alet eden bu adam tecziye edilmeli. Memleketin huzuru ve sükûnu iade edilmelidir. Memleketin selameti namına şikâyetlerimizi dök-tük (Halkın sesi hakkın sesidir).¹⁰⁴

YENİ BİR EMEK DENETİMİ REJİMİNE GEÇİŞ

1945 yılında mükellef işçiler artık tahammül sınırlarının sonuna gelmişlerdi. Bir teftiş gezisi sırasında CHP vekili Rebii Barkın kızgın köylüleri ikna etmeye çalışıyordu:

Kendilerine kömür istihali işinin, askerlik vazifesi kadar mühim olduğunu, bir askerin vatan muhafazası için silah altında durmasından şikâyeti nasıl yersizse bunun kadar önemli olan mükellefiyet işinden de fedakâr türk köylüsünün yüksünmesi caiz olmayacağını söyledim.¹⁰⁵

Ancak köylüler kendilerini, siyasi seçkinlerin tahayyül ettiği fedakâr Türk vatanseverleri olarak görmüyordu. Gündelik deneyimlerinin gerçekliği, resmi gerçeklik tanımıyla çatışıyordu. Bazı köylüler, özellikle de az çok okumuş köy muhtarları,

“Köylünün bu mükellefiyete bunca yıldır katlandığını ve harp bitmiş olduğundan artık mükellefiyetin de kaldırılması lazım geldiğini ve yarın öbür gün ordu terhis olunursa mükellefiyete eskisi gibi devam etmenin açık bir haksızlık olacağını” söylüyordu.¹⁰⁶

Köy muhtarları, siyasi seçkinlerin iş mükellefiyetini meşrulaştırmak için faydalandığı retorik stratejinin aynısını kullanarak taleplerini dile getiriyordu: devlet onlara asker muamelesi ettiği ve savaş da artık bittiği için, terhis edilmeyi talep ediyorlardı. Kısacası köy muhtarları kelimenin diğer yarısını kendilerine mal etmişlerdi. Barkın resmi dilin meşruiyetini yitirdiğini anlamıştı. Yenilgiyi şu sözlerle itiraf ediyordu:

¹⁰⁴ BCA, 3 Ağustos 1944, katalog no. 490.10.0/723.472.1.

¹⁰⁵ BCA, 2 Kasım 1945, katalog no. 490.1.0.0/723.473.1.

¹⁰⁶ A.g.e.

Bir hakikati bu münasebetle söylemeyi vazife bilirim ki o da şudur: seçim bölgemin birçok yerlerinde... liman yol veya tren güzergâhı olan bazı bölgelerinde köylünün irfan seviyesi ve düşünce kabiliyeti çok artmıştır.

Bazen öyle suallere maruz kalmakta ve bazı sözlerime öyle cevaplar almaktayım ki, bu muhavereler beni ciddi düşünceye sevk etmekte ve köylüye ancak mutlak hakikatlara dayanan demeçlerde bulunmanın maslahata daha uygun olacağı neticesine vardırmaktadır. Bu iytibarla kömür havzasındaki mükellefiyet davasının bir an evvel ele alınarak bu konu etrafında ciddiyetle düşünülmesi ve acilen bir tedbir alınması gerektiğini burada bir defa daha belirtmeği bir borç ve ödev bilirim.¹⁰⁷

Sonunda köylüler kendi hakikatlerini siyasi seçkinlere kabul ettirmiş oldular. Retorik savaşını kazanmışlardı. Artan memnuniyetsizlik ve işçilerin takip eden mücadeleleri, iş mükellefiyeti sistemini sürdürülemez hale getirdi ve uygulama 1 Eylül 1947'de terk edildi.¹⁰⁸

Devlet görevlileri serbest çalışma sisteminin her şeyi daha da karmaşık bir hale getireceğini,¹⁰⁹ dolayısıyla hükümetin cebirden ziyade rızaya dayanan yeni bir tahakküm dili oluşturması gerektiğini anlamışlardı. CHP milletvekilleri daha 1940 yılında yeni bir teklif masaya koymuşlardı. Milletvekillerine göre köylüler her lüzum duydukları anda en acil ihtiyaçlarını karşılamak için kendilerini bir ağaya bağlamak istiyordu. Milletvekillerinin sözleriyle:

Köylülerimizin asırlardan beri bir ağaya bağlanmak lüzumunu duymasının başlıca sebebi iktisadi ve emniyet zaruretidir... Acı da olsa itiraf etmek lazımdır ki iktisadi zaruretləri henüz ortadan kaldıramadık ve bu kolay bir iş değildir. Köylü en mübrem ihtiyaçlarını karşılayabileceği kapıya bağlanmakta mıztardır. İşte amele meselesinin hal şeklinde bu düstur esas olarak göz önünde tutulmalıdır. Daha kestirme bir ifade ile Devlet maden ocakları, işçilerin ve bunların mensup olduğu köylerin ağalık vazifesini yapmalıdır. Ancak bu suretle amele meselesinin kısa bir zaman içinde halline imkân elverilebilir.¹¹⁰

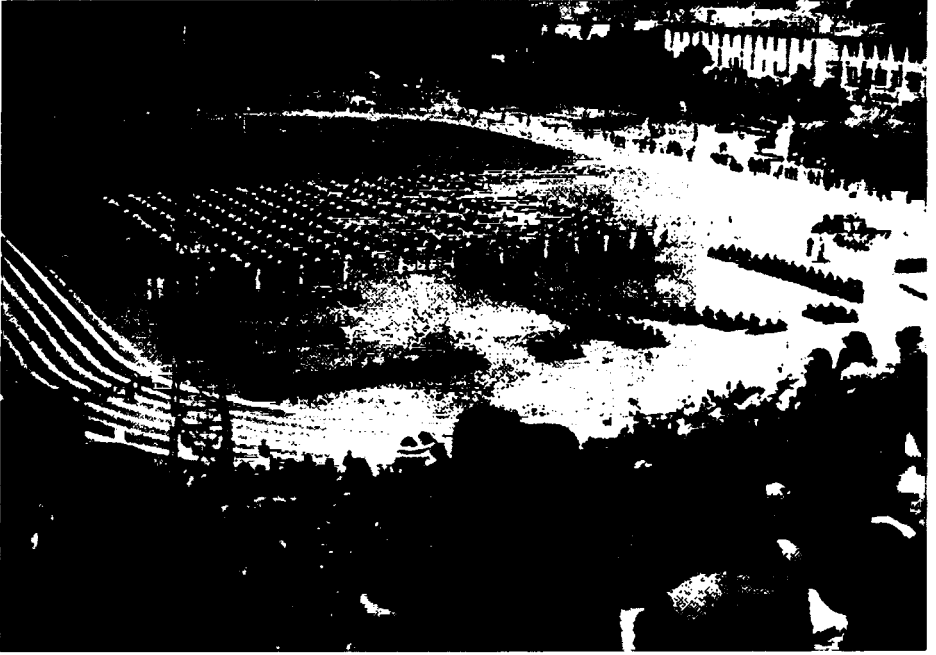
Köylüleri güvenilir işçiler olmaya sevk etmek için, her maden bölgesinin idari organı köylülerin sağlık, eğitim, kültür ve diğer sosyal ihtiyaçlarını karşılayacaktı. İhtiyaçları EKİ tarafından karşılanan köylüler, yeni ağalarına fazlasıyla minnettar kalacaktı. Vekiller köyler ile ocakları birbirine bağlamak için

¹⁰⁷ A.g.e.

¹⁰⁸ BUMH, EEKİM 1947 Yılı Raporu (yayıncısız, tarihsiz), s. 25.

¹⁰⁹ BUMH, 1946 Yılı Raporu, s. 13.

¹¹⁰ BCA, 20 Ocak 1942, katalog no. 490.1.0.0/721.467.1.

Resim 3. Madencilik stadyumunda Cumhuriyet Bayramı'nı kutluyorlar, 1948.
(Nurşen Gürboğa koleksiyonu)

yeni bir yol şebekesi inşasını teklif ediyorlardı. Bu yol şebekesiyle işçiler ocaklara otobüslerle ya da kamyonlarla nakledilebilecekti.¹¹¹ Vekiller, bütün köylerin ocaklara bağlanmasını önererek, köylerin sosyal alanını tamamen devlet kontrolü altına sokarak, açıkça paternalist bir vasi-hizmetli ilişkisini benimsiyorlardı. Sonuçta kömür havzası her şeyi sunabilen bir şirket kasabasına dönüşecekti. Köydeki paternalist ilişkiler de sanayi paternalizmine tahvil edilecekti.¹¹²

Devlet, köylüleri ocaklara bağlamak için emek arzını hem mekânsal olarak hem de çalışma saatleri açısından zamansal olarak yeniden düzenlemek zorundaydı. İş mükellefiyeti döneminde, hem yol ağları hem de işçilerin şirket kasabalarında kalıcı yerleşimlerine dair projeler tasarlanmıştı.¹¹³ Şirket kasabası projesi 1948 yılında benimsendi ve toplam işgücünün dörtte birini

¹¹¹ A.g.e.

¹¹² Sanayi paternalizmi üzerine bir tartışma için bkz. Donald Reid, "Industrial Paternalism: Discourse and Practice in Nineteenth-Century French Mining and Metallurgy", *Comparative Studies in Society and History*, 27 (1985), s. 579-607.

¹¹³ BUMH, 1944 Yılı Raporu, s. 139.

oluşturan vasıflı ve yarı vasıflı işçiler için hayata geçirildi. Yol ağı projesi ise yeraltı işçilerinin çoğunu oluşturan civar köylerdeki işçiler için benimsendi.¹¹⁴ Bir aylık rotasyonlu çalışma düzeni de aynı zamanda devreye sokuldu. EKİ, işe devamlılığı özendirmek için rotasyon usulü çalışan işçilere teşvikler sundu. Sonuç olarak işgücü arzının mekânsal ve zamansal yeniden düzenlenmesi, yeraltı işçilerinin kırla olan bağlarının sürmesini sağladı.

EKİ, geleneksel işçi simsarlarını resmi işçi bulma sürecine dahil ederek emek piyasası üzerinde tam bir kontrol tesis etti.¹¹⁵ EKİ, aynı zamanda bağımsız bir emek hareketinin gelişmesini de engelledi. Zonguldak Maden İşçileri Sendikası 1947'de kurulmuş olsa da, kısa zamanda EKİ yönetiminin bir organı haline geldi. Rotasyon usulü çalışan işçilerin sendikaya ilgisizliği ve tam zamanlı işçilerin sendikadaki hakim konumu sonucunda, sendika örgütlü emek hareketlerini geliştirmekten ziyade, bu hareketlerin önünü tıkayan bir aygıtı dönüştü.¹¹⁶

SONUÇ

Zonguldak kömür havzasındaki mükellef işçilerle tek parti rejimi arasında cereyan eden ilişkilere dair bu çalışma, iş mükellefiyeti döneminde işçilerin mücadeleleri ile devletin emek üzerindeki tahakküm biçimleri üstüne bazı önemli gözlemler içermektedir. Devlet işgücü darlığı sorununu çözmek için maden işçileri üzerinde aynı anda hem cebri hem de paternalist kontrol biçimleri uygulamıştır; bunu da büyük ölçüde iş mükellefiyetine dayalı bir sistem ve bir dizi gözetim pratiğiyle yapmıştır. Türkiye'de tek parti dönemini dinamik bir siyasal yaşamla ilişkilendirmek zor olmasına rağmen, mükellef işçilerin gündelik yaşamlarına bakmak, işçilerin siyasi seçkinlerle daha iyi çalışma ve yaşam koşulları ve hukuk devleti için mücadele ettikleri bir siyasi alanın varlığını açığa çıkarır. Kuşkusuz aynı alan CHP'nin de halkın kolektif ruh halini kendi siyasi, iktisadi ve ideolojik arzuları doğrultusunda şekillendirme çabasına hizmet etmiştir. Fakat bu siyasi alan halkı cumhuriyetin vatandaşları olarak inşa ettiği sürece, mükellef işçiler de bu alanı siyasi seçkinlerin düşüncelerini ve uygulamalarını bireyler ve aileler olarak ihtiyaçlarına uyumlu bir biçimde şekillendirmek üzere maharetle kullandılar.

¹¹⁴ İnşaat projeleri için bkz. Ahmet Ali Özeken, "Türk Sanayinde İşçiyi Barındırma Problemi", *Sosyal Siyaset Konferansları* (İstanbul, 1950), III, s. 103-130.

¹¹⁵ BUMH, EEKİM 1948 Yılı Raporu (yayıncısız, tarihsiz), s. 25-26, 53; EKİ, 1949 Senesi Faaliyet Raporu (yayıncısız, tarihsiz), s. 33.

¹¹⁶ Delwin A. Roy, "Labour and Trade Unionism in Turkey: The Ereğli Coalminers", *Middle Eastern Studies*, 12 (1976), s. 125-172.

Mükellef işçiler adalet fikrinin merkezi bir rol oynadığı paternalizmin ahlâki dilini benimseyerek kendi siyasi failliklerini yarattılar. İşçilerin, “geçim”, “haysiyet” ve “ihtiyaç” kavramlarının kesişim noktasında yer alan adalet fikirleri neyin kabul edilebilir, haklı ve meşru olduğunu belirledi.¹¹⁷ Hem emek güçlerine hem de ürünlerine yönelik bu çifte el koyma uygulamasını ve bunun yanı sıra yerel bürokrasinin baskısını, açıkça adaletsiz, hakkaniyetsiz ve gayrimeşru buluyorlardı. Çünkü devletin uygulamaları cebre dayanıyor, geçimlerini tehdit ediyor ve paternalizm-riayet denkleğinin gereklerini ihlal ediyordu. Adalet fikri doğal olarak hayırsever “baba figürü”ne, bu durumda CHP’ye, çeşitli vazifeler yüklüyordu. Bu doğrultuda ocaklardaki ve köylerdeki çalışma ve yaşam koşulları bir çekişme konusu haline geldi ve işçiler, devleti itaatleri karşılığında paternal sorumluluklarını yerine getirmeye zorladı.

Ancak işçi mücadelelerinin ardında yatan ahlâki varsayım, alternatif sosyal ve siyasi ufuklar da ima ediyordu. İşçiler, paternalizm ve riayet arasındaki ilişkinin, eğer bir denklik sağlanacaksa, karşılıklı doğasının altını çizerek, vatandaş ile devlet arasında ilişkide haklar diline dayalı, yeni bir denklik kurmak için hakim dilin kendisini içerden çöktürdüler. CHP emek sömürsünü meşrulaştırmaya çalıştıkça mükellef işçiler de buna emek gücünün serbest mübadelesi haklarını meşrulaştırarak yanıt verdiler. Bu noktada “yurttaşlık”, anlamı üzerinde mücadele edilen bir kavram haline geldi. İşçilerin yurttaşlık kavramının anlamı üzerine sürdürdükleri bu mücadele geçim hakkı ve adil yönetim hakkı kavramlarıyla el ele yürüdü.

Savaş sonrası dönemde Türkiye’de çok partili rejime ve refah devletine geçişi, yeni bir uluslararası konjonktürün ve CHP’de siyasal seçkinler arası çatışmanın sonuçları olarak değerlendiren elit merkezli bakışa karşı, mükellef işçilerin mücadeleleri sıradan insanların bu sürece katkısını ortaya koymaktadır. Mükellef işçilerin egemen siyasi seçkinlerle mücadelesi hem toplumun demokratik değerlerini hem de yurttaşlık fikrini ileriye taşımıştır.¹¹⁸

Devlet ve mükellef işçiler arasındaki ilişkilerin çekişmeli doğası, sınıf mücadelesi ile sınıf dışı kimlikler arasındaki dinamik ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Burada incelendiği gibi, yurttaşlık sınıf dışı bir kimlik gibi görünmesine rağmen, hem CHP hem de mükellef işçiler yurttaşlık kavramına, gün-

¹¹⁷ Halk direnişinin ahlâki bir zemin olarak adalet için bkz. Asef Bayat, “Uncivil Society: The Politics of the ‘Informal People’”, *Third World Quarterly*, 18 (1997), s. 59.

¹¹⁸ Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra, 1993), s. 299-315 (*Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 20. baskı, İletişim Yayınları, 2004).

delik yaşamın akışı içinde alttan alta süregiden sınıf mücadelelerinden türettikleri anlamları yüklemişlerdir. İşçiler Kemalist egemen siyasal seçkinlerin tek parti rejimini meşrulaştırmak için kullandığı halk egemenliği, anayasal yönetim ve vatandaşın refahı kavramlarını, madendeki ve köydeki deneyimleri üzerinden yorumlamıştır. İşçiler, küçük köylülerin ve işçilerin beklentileriyle uyumlu hale gelene kadar siyasal seçkinleri bu fikirleri gözden geçirmeye ve düzeltmeye zorlamışlardır. Mükellef işçileri işçi sınıfı olarak görmek mümkün olmasa da, sınıf ve sınıf bilinci sınıf mücadelesinin ürünleri olduğu için,¹¹⁹ mükellef işçilerin mücadeleleri çalışan kesimlerin dili, dayanışma biçimleri ve özlemlerinin sınıf ekseninde gelişmesini kolaylaştıracak bir deneyim birikimine katkı sağlamıştır.

Çalışmanın gösterdiği gibi, sınıfın oluşumu gibi sınıfın oluşmaması da sınıf mücadelelerinin bir ürünüdür. Kömür havzasında özgür olmayan işgücünün kullanılması kuşkusuz sınıf mücadelesinin bir parçasıydı. Hem Osmanlı Devleti hem de Cumhuriyet devleti, kömür havzasında proleterleşme ve sınıf oluşumu süreçlerini sıkı bir şekilde kontrol altında tuttu. Her iki iş mükellefiyeti döneminde de, devlet özgür olan ve özgür olmayan işçilerden oluşan tabakalara ayrılmış bir işgücü tesis etti ve işçileri hem çalışma ilişkilerinde hem de emek piyasasında hiyerarşik olarak yerleştirdi. Özgür emek ve özgür olmayan emek arasındaki ayrımın yol açtığı parçalanmışlık, daimi işlere karşı geçici işler ve yerüstü işçilerine karşı yeraltı işçileri şeklindeki bölünmelerle daha da pekişirken, havzadaki emek örgütlenmelerinin bastırılması, her türlü işçi örgütünün ve eylemlerinin gelişimini engelledi. Bu arada maden işletmeleri taşeronluk sistemi ve parça başı işin mümkün kıldığı bağımlı emekten büyük ölçüde yararlandığı için, tek parti döneminde sadece devlet değil aynı zamanda madencilik sermayesi de tabakalara ayrılmış işgücünden faydalandı.

1930'larda devletin başlattığı sanayileşme programına rağmen, proleterleşmenin sosyal ve siyasal sonuçlarına ilişkin derin korkusu, devleti kömür havzasının tarımsal niteliğini muhafaza etmeye yöneltti. 1939-1945 yılları arasında cereyan eden savaş devlete, emek sıkıntısını iş mükellefiyeti sistemiyle aşabileceği geçerli bir bahane sundu. Ancak işçi mücadelelerinin sonucunda, 1947 itibarıyla cebir yönteminin artık kabul edilebilir olmadığı ortaya çıktı, bundan dolayı hükümet kömür havzasında özgür emeğin güçlenmesini dizginlemek için yeni usuller aradı. Yollar inşa ederek maden işçilerinin köy-

119 Thompson, "Eighteenth-Century English Society", s. 151.

lerinden ocaklara emek arzını kolaylaştırdı ve köy cemaatlerindeki hami-himaye edilen ilişkisini sanayi paternalizmiyle değiştirdi.

Ancak maden işçileri emek gücünün serbest mübadele hakkını kazanmış olsa da, tamamen proleterleşmediler. Devlet, şirket lojmanlarında barınan yeterli sayıda tam zamanlı vasıflı işçiyi güvence altına alarak, işçilerin bölgesel kökenlerini işbölümüne dahil ederek ve rotasyon usulü çalışan yeraltı işçilerini dağınık köylerde tutarak işgücünü tabakalara ayrılmış bir halde muhafaza etmeyi başardı. Böylece, işçiler içindeki en büyük grubun proleterleşmesini engelledi ve örgütlü emek hareketlerinin büyümesinin önünü aldı.

Zonguldak kömür havzasının emek tarihi, köylülükten işçiliğe, özgür olmayan emekten özgür emeğe ve kapitalizm öncesi bağlılıklardan serbest mübadele ilişkilerine geçişe dayanan aşamacı paradigmanın çizgisel hikâye hattıyla çalışmaktadır. Kömür havzasındaki özgür olmayan emekçiler ne kapitalizm öncesi sosyal formasyonun kalıntılarıydı, ne de geçiş döneminin emekçileriydi. Aslında Türkiye’de ve başka yerlerdeki kapitalizmin tarihinde özgür olmayan emek daima çeşitli emek biçimleriyle birlikte var olmuştur.¹²⁰

Çalışan insanların geniş dünyasını ve tecrübelerinin çeşitliliğini kavramak için “işçi” tanımını genişletmek gereklidir. Benzer şekilde, bu çalışmada görüldüğü gibi, işçi mücadeleleri grevlerden dilekçelere, hayatta kalma stratejilerinden retorik savaşlarına, yerel dayanışmalardan işyeri dayanışmalarına kadar uzanan farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Fakat işçiler arasında ortaya çıkan çeşitli mücadele biçimlerinin otomatik olarak sınıf bilincini veya sınıf eylemlerini doğurmadığı da bir gerçektir. Zonguldak kömür havzasının tarihinde devletin emek üzerindeki tahakküm biçimleri ve işçi mücadeleleri arasındaki karmaşık ilişkiler, sınıf oluşumunun tarihselliğini ve arıziliğini göstermektedir.

¹²⁰ Özgür olmayan emeğin çağdaşlığı hakkında bir tartışma için bkz. Jim Hagan ve Andrew Wells, “Brassed-Off: The Question of Labour Unfreedom Revisited”, *International Review of Social History*, 45 (2000), s. 475-485.

“Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu”¹

İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye’de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler

CAN NACAR

Türkiye’deki çok sayıda kamu iktisadi teşebbüsü 21. yüzyılın başında ya özelleştirildi ya da tamamen devrediş bırakıldı. Neoliberal sermaye birikim biçimlerinin gelişimiyle kamu işletmeleri, giderek günü geçmiş kurumlar olarak görülmeye başladı. Bununla birlikte 1930’larda ve 1940’larda bu işletmeler, özellikle de Sümerbank ve Etibank (sırasıyla 1933 ve 1935’te kuruldu-lar), Türk hükümetinin sanayileşme çabalarının simgeleri-ydi. Bu makale, bu iki devlet teşebbüsüne bakarak Türkiye’de emek çalışmalarına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Sadece kurumsal boyutlara ve devlet politikalarına odaklanmak yerine, İkinci Dünya Savaşı sırasında bu teşebbüslerde hayatını kazanan işçilerin sosyal koşullarını ve deneyimlerini incelemektedir. Böyle bir yaklaşım, erken cumhuriyet Türkiye’sinde hükümet politikalarının ve pratiklerinin analizine emek perspektifini dahil eder.

1934’te Türk hükümeti birinci beş yıllık kalkınma planını açıkladı ve planda tasarlanan projelerin çoğunun uygulama sorumluluğunu Sümerbank’a verdi. Bu projeler arasında İstanbul Bakırköy’deki eski bir pamuk fabrikası-nın yenilenmesi ve Kayseri, Nazilli, Malatya ve Konya Ereğlisi’nde pamuklu dokuma fabrikaları; Bursa’da yün ve suni ipek fabrikaları; İzmit’te selüloz fabrikası; Sivas’ta çimento fabrikası ve Karabük’te demir-çelik fabrikası inşa edilmesi yer alıyordu. Madencilik sanayiinde ise banka, Isparta Keçi-borlu’da 1935 yılında bir kükürt fabrikası inşa etti. Fakat ertesi yıl bu fabrikanın ida-

1 İrfan Yalçın, *Ölümün Ağzı*, İstanbul, 1979, s. 6.

resi yeni kurulan Etibank'a devredildi. Etibank 1939 yılında Diyarbakır Ergani'de bir bakır fabrikası yaptı.² Kalkınma planı ile ilgili bu projelere ek olarak, Etibank ülkenin farklı bölgelerinde bulunan çeşitli kömür, linyit ve bakır madenlerini devletleştirdi.

Yeni fabrikalar ve madenler, 1930'ların ikinci yarısında Türkiye'de sanayi gelişimine katkıda bulundu. 1933 ile 1939 arasında ülkedeki yıllık ortalama sanai büyüme oranı yüzde 10,2'ydi.³ Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, bu istatistikler tersine döndü. Sanai üretim endeksi, 1938-1939 ve 1944-1945 arasında yüzde 22 oranında düştü. Tarımsal üretim ve dış ticaretteki düşüşlerle birlikte bu, toptan eşya fiyat endeksinin aynı dönemde yüzde 449 artmasına neden oldu.⁴ Bu zor ekonomik koşullar altında binlerce insan Sümerbank ve Etibank işletmelerinde hayatlarını kazanmaya çalışıyordu. 1943'te Sümerbank fabrikalarında 23.023 işçi çalışıyordu.⁵ Zonguldak'ta bulunan Etibank Ereğli Kömür İşletmesi'ndeki rotasyon usulü çalışan ve daimi işçilerin sayısı ise 1944 yılında yaklaşık 60.000'di.⁶ Sümerbank ve Etibank işçileri Türkiye'nin sanai emek gücünün önemli bir oranını oluşturuyordu. Örneğin 1943 tarihli iş istatistikleri beş ya da daha fazla çalışanı olan teşebbüslerdeki işçi sayısını 275.083 olarak vermiştir.⁷ Sadece Sümerbank fabrikalarındaki işçiler, bu işgücünün yüzde 8'ini oluşturuyordu.

İzleyen kısımda bu makale Sümerbank ve Etibank işçilerinin sosyal kökenlerini, çalışma ve yaşam koşullarını ve bu koşulları iyileştirmek için verdikleri mücadeleleri incelemektedir. Temelde Sümerbank'ın tekstil fabrikaları ve Etibank'ın kömür madenlerine odaklanmakta, ama aynı zamanda bu iki teşebbüs tarafından işletilen diğer fabrikalar ve madenlerde çalışan işçilere de değinmektedir. Ayrıca, sosyal hizmetler meselesini tartışırken, diğer kamu teşebbüslerindeki çalışma koşullarını da ele almaktadır. Bu ajandayı takip ederek, devlet teşebbüslerinde çalışan işçileri analiz ederken, devlet elitlerini ta-

2 İlhan Tekeli ve diğ., *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara, 1982, s. 175-201. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul, 2000, s. 293-304; Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara, 1999, s. 241.

3 Korkut Boratav, "Kemalist Economic Policies and Etatism", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State*, Londra, 1981, s. 165-190, 179.

4 Korkut Boratav, "Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve 'Rantlar' Sorunu", *Yapıt*, 8 (1984-85), s. 44-51, 45.

5 Başvekâlet Umumi Murakabe Heyeti, *Sümerbank 1943 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu*, Ankara, 1944, s. 20.

6 Ahmet Ali Özeken, "Türkiye'de Sanayi İşçileri", *İçtimai Siyaset Konferansları, Kitap I*, İstanbul, 1948, s. 56-81, 71-72.

7 Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde*, s. 307.

rihsel anlatının merkezine yerleşiren ve işçilerin sosyal koşulları ile failliğini (agency) gözardı eden çalışmalara karşılık vermektedir.

ŞANSLILAR AMA FAİLSİZ VE KİMLİKSİZLER

Savaş yıllarında gazeteciler çoğunlukla propaganda yapmak amacıyla devlet fabrikalarını ve madenlerini sık sık ziyaret eder ve işçilerin sosyal koşulları hakkında makaleler yazarlardı. Yazılarında bu teşebbüslerdeki sosyal imkân-lardan bahseder ve bu imkânların işçilerin refahının gelişmesine nasıl katkıda bulunduğunun altını çizereklerdi. Örneğin *Akşam* gazetesi için yazılar yazan gazeteci Vâlâ Nurettin, Ağustos 1943'te Sümerbank'ın Hereke'deki halı ve yün fabrikasına yaptığı bir ziyaretin ardından, fabrika kompleksindeki barınma, beslenme ve dinlenme imkânlarını anlatan bir yazı yazdı.⁸ Hereke ve diğer devlet fabrikalarındaki gözlemlerinden yola çıkan Vâlâ Nurettin, devlet işletmelerinin ana kaygısının makineler değil, işçiler olduğu sonucuna vardı.⁹ Benzer şekilde, Zonguldak'ta yayınlanan yerel dergiler için yazan gazeteciler, 1940 yılında Ereğli kömür madenlerinin devletleştirilmesinden sonra, havza-daki madencilerin hayatlarının nasıl değiştiğini yaygın bir şekilde ele alıyor-lardı. Bu yazılardan birinde, Akın Karağuz devletleştirmeye kadar madenci-lerin sadece sermayenin aletleri olduğunu yazıyordu. Şimdi, diye devam edi-yordu, ülkenin gerçek evlatları oldular, çünkü onların refahı devletin önem verdiği bir meseledir.¹⁰

1930'larda ve 1940'larda kamu işletmelerindeki işçilerin sosyal koşullarını analiz eden son dönem çalışmalar, yukarıda bahsi geçen gazetecilerin yaklaşımlarını yeniden ürettir. Örneğin Burak Peri, Sümerbank'ın Kayseri ve Nazilli fabrikalarının mimari özelliklerine ilişkin çalışmasında, bu yerleş-kelerin barınma, dinlenme ve eğitim tesisleriyle aktif sosyal eğitim merkezleri işlevi gördüğünü savunmaktadır. Bunlar "işçilere modern bir ülkedeki vatan-daşların yeni yaşamını gösteriyordu."¹¹ Ahmet İnsel de devlet teşebbüslerin-deki sosyal hizmetleri vurgulamakta ve bölge halkının bu teşebbüslerde çalış-anları, emek hiyerarşisinin en aşağı seviyesinde olanları dahi, ayrıcalıklı dev-

8 "1933'te hükümet, hepsi 19. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından kurulmuş olan İstanbul Defterdar'daki bir yün fabrikasının, Hereke'deki halı ve yün fabrikasının ve İstanbul Beykoz'daki ayak-kabı fabrikasının idaresini Sümerbank'a verdi."

9 *Akşam*, 31 Ağustos 1943.

10 Akın Karağuz, "Zonguldak Kömür Havzası İşçisi-4", *Doğu*, 9 (1947), s. 31-34.

11 Burak Peri, "Building the 'Modern' Environment in Early Republican Turkey: Sümerbank Kayseri and Nazilli Factory Settlements", yüksek lisans tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2002, s. 107-108.

let görevlileri olarak gördüklerini savunmaktadır.¹² Benzer şekilde Şehmus Güzel, devlet işletmelerindeki işçilerin, işverenleri olan devletle ilişkilerini sorgulamadıklarını yazmaktadır. Özel teşebbüsün tek amacı kâr etmekken, devlet teşebbüslerinin sosyal kaygıları vardı ve bunların işçileri çeşitli sosyal imkânlardan faydalanıyordu. Bu argümanı temel alan Güzel, işçilerin devleti kendi taraflarında görürken, özel teşebbüslerin kendilerini sömürdüğünü düşündükleri sonucuna varmaktadır.¹³

Peri, İnsel ve Güzel devlet işletmelerindeki sosyal hizmetlerden bahsetmelerine rağmen, işçilerin bu hizmetleri nasıl deneyimlediklerini analiz etmemektedirler. Ayrıca Peri ve İnsel bu “ayrıcılık devlet görevlilerinin” çalışma koşullarını ve deneyimlerini sorunsallaştırmamaktadır. Bunun yerine devlet elitlerini, emekle ilgili sosyal politikalara ve siyasi ittifaklara önyak olan özneler olarak tarihsel anlatılarının merkezine yerleştirmektedirler. Bu anlatılardaki işçiler sosyal ve siyasal bakımdan egemen elitlere bağımlıdır. Fabrika ve madenlerdeki sosyal politikaların formüle edilmesinde onların hiçbir failiği yoktur. Örneğin İnsel egemen elitlerin devlet teşebbüslerinde çalışan işçilere sosyal hizmetler ve yüksek ücret teşvikleri sunduğunu ve böylece tamamen kendilerine bağlı bir işçi sınıfı grubu yarattığını savunmaktadır.¹⁴ Yıldırım Koç da bu argümanla aynı hattı izlemekte ve devlet işletmelerindeki beyaz ve mavi yakalı işçileri, egemen elitlerin sağladığı imkân ve ayrıcalıklardan faydalanan bir işçi aristokrasisinin üyeleri olarak resmetmektedir.¹⁵ Ahmet Makal işçi aristokrasisi yaklaşımına karşı eleştirel olmasına rağmen, o da işçilerin grev yapma ve sendika kurma haklarının olmamasından dolayı devlet işletmelerindeki sosyal politikaların belirlenmesi ve uygulanmasında hiç etkilerinin olmadığını, savunarak işçilerin failliğini gözardı etmektedir.¹⁶

İşçilerin failliğinin olmamasıyla yakından ilişkili bir konu, modern işçi kimliğine sahip olmamalarıydı. Örneğin Makal, devlet işletmelerindeki yük-

12 Ahmet İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye: Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü*, İstanbul, 1996, s. 228.

13 Mehmet Şehmus Güzel, “Capital and Labor During World War II”, Donald Quataert ve Erik J. Zürcher (der.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950*, Londra, 1995, s. 127-145, 144-145.

14 İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye*, s. 227-229.

15 Yıldırım Koç, “Türkiye’de 1923-1950 Döneminde Daimi İşçi Sıkıntısı”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 18 (2002), s. 39-41. Devlet teşebbüslerindeki işçileri emek aristokrasinin üyeleri olarak resmeden literatürün bir özeti ve eleştirisi için bkz. Ahmet Makal, “Türkiye’nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930’lu ve 1940’lı Yıllar”, *Toplum ve Bilim*, 92 (1994), s. 34-70 ve Yiğit Akın, “Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar”, *Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar*, 2 (2005), s. 73-111.

16 Makal, “Türkiye’nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu”, s. 66.

sek işçi devir oranlarını ve işçi devamsızlığını ele almakta ve işgücünün geçici doğasının altını çizmektedir. Bu geçici işçilerin, modern işçilere özgü davranış biçimlerini geliştirmelerinin zor olduğu sonucuna varmaktadır.¹⁷ Benzer şekilde Selin Dingiloğlu "sınıf bilincine sahip proleterler" ve "fabrikadaki köylüler" arasında bir ayırım yapmaktadır. Köylü-işçilerin içinde bulundukları çalışma ve yaşam koşullarına karşı geliştirdikleri mücadelenin, işçi sınıfı kimliğinden kaynaklanmadığını savunmaktadır. Bu insanlar köylerine dönmenin ve saldırgan bir sanayi toplumundan kendilerini korumanın özlemini çekiyorlardı. Dolayısıyla, Dingiloğlu'na göre onların tepkilerini motive eden, işçi haklarını koruma kaygısından ziyade, işçi olmaktan kaçınma arzusuuydu.¹⁸ Bununla birlikte, bu yaklaşım "fabrikadaki köylülerin" birdenbire nasıl "sınıf bilincine sahip proleterlere" dönüştükleri ve 1946'da sınıf temelli örgütlenme yasağı kalktığında sosyalist partilerin kurduğu sendikalara üye oldukları sorusuna temas etmez.

Bu makale, modern işçi kimliği gibi tarihdışı ideal tiplere dayanmaktadır. Bunun yerine işçi sınıfından insanların sosyal koşullarını ve deneyimlerini tarihsel analizinin merkezine yerleştirmeye çalışmakta ve işçilerin sosyal koşulları, ayrıcalıklı toplumsal konumları ve fail olmaması hakkında yukarıda bahsedilen önermeleri sorgulamaktadır.

DEVLET İŞLETMELERİNDEKİ İŞÇİLER KİMLERDİ?

Sümerbank ve Etibank emek arzını, bulundukları bölgenin demografik, sosyal ve ekonomik koşullarına bağlı olarak çeşitli kaynaklardan elde ediyordu. Bu işletmelerdeki işçiler arasında istikrarlı ve tecrübeli emekçiler, sınai işletmeler ve köyleri arasında gidip gelen köylüler, mükellef işçiler ve hükümlüler yer alıyordu. 19. yüzyıldan beri aktif olan fabrika ve madenlerin görece istikrarlı bir emek gücü vardı. Örneğin Sümerbank'ın Defterdar yünlü dokuma fabrikasında yapılan bir araştırmaya göre, bu fabrikada çalışan işçilerin önemli bir kısmı İstanbul'a askerlik için gelmişti. Askerliklerinin sonunda şehre yerleşmiş ve Defterdar fabrikasında çalışmaya başlamışlardı. Kısa süre sonra ailelerini İstanbul'a getirmişlerdi. Araştırma, bu işçilerin memleketlerinde tarım gelirlerine sahip olmadığı sonucuna varmaktadır.¹⁹ Hereke'de *Tan* gazetesinin bir muhabirinin Ağustos 1944'te yazdığına göre, Sümer-

17 A.g.e., s. 44.

18 Selin Dingiloğlu, "The Statist Industrialization and the Formation of Industrial Working Class in the Early Republic", yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2006, s. 68.

19 Z. Fahri Fındıkoğlu, *Defterdar Fabrikası Hakkında Bir Tatbiki Sınai Sosyoloji Denemesi*, İstanbul, 1955, s. 14-15.

bank'ın halı ve yün fabrikasındaki çoğu işçi çocukluklarından beri orada çalışmaktaydı.²⁰ 19. yüzyıldan beri aktif olan Zonguldak kömür havzası ise, emek ihtiyacını çoğunlukla yakın köylerdeki geçici işçilerle karşılamış olsa da, önemli sayıda tecrübeli işçiyi istihdam etmekteydi. 1942'de havzada iki yıldan fazla çalışmış 5.000 işçi vardı.²¹

Yeni inşa edilen fabrikalarda Sümerbank yetkilileri istikrarlı ve vasıflı bir emek gücünü yetiştirmek ve muhafaza etmek için zaman zaman inisiyatif aldılar. Nazilli'de Yunan adalarından gelen göçmenler bu amaca hizmet etti. Kasabanın yaklaşık 2.900 işçi istihdam eden basma fabrikası bir bataklığın yanına inşa edildiği için, sıtma çok yaygındı ve bu da emek kıtlığına yol açıyordu. 1944'te fabrika yönetimi bataklığı kuruttu, fabrikaya yakın işçi barakaları inşa etti ve bunlara Yunan adalarından gelen göçmenleri yerleştirdi. 1944'te hazırlanan bir rapor, bu göçmenlerin istihdam edilmesiyle Nazilli'de gece vardiyasında boş duran dokuma tezgâhı sayısının 400'den 100'e düştüğünü kaydetmektedir. Aynı rapor ayrıca yaklaşık 3.400 işçi istihdam eden Kayseri Bez Fabrikası yöneticilerinin emek kıtlığı sorununa nasıl ciddiyeyle yaklaştığına vurgu yapmaktadır. Yöneticilerin çabasıyla gece vardiyasında boş duran dokuma tezgâhlarının sayısı 580'den 150'ye düşmüştür.²² Bu tezgâhları işleten yeni işçilerin arasında, fabrikanın yeni kurulmuş çıraklık okulunun öğrencileri ve mezunlarının yer almış olması kuvvetle muhtemeldir. Sümerbank'ın eğitim faaliyetleri Kayseri Bez Fabrikası'yla sınırlı değildi. Bir diğer çıraklık okulu da Karabük Demir Çelik Fabrikası'nda vardı. Diğer Sümerbank fabrikaları da işçileri için mesleki kurslar açtı. 1940 ve 1942 arasındaki dönemde, bu kurslardan 4.000 işçi mezun oldu. Üstelik banka, üniversitelere ve sanat okullarına da öğrenci gönderiyordu. 1944'te bu öğrencilerden çeşitli üniversitelerin mühendislik fakültelerinde eğitimlerine devam edenlerin sayısı 174'ten az değildi. Ayrıca ülkenin çeşitli yerlerindeki sanat okullarında 52 öğrenci vardı.²³

Sinai teşebbüsler ile köyleri arasında çifte hayatlar yaşayan köylüler, bir diğer önemli işgücü kaynağıydı. Köylülerin fabrikalarda ve madenlerde kalış süreleri, köylerindeki geçim kaynakları, sinai teşebbüslerin verdiği ücretler ve sosyal hizmetler ve hükümetin emek politikaları gibi çeşitli etkenlere bağlıydı. Bu etkenlerin birleşimi, farklı göç kalıpları yarattı. Örneğin tarımsal

²⁰ Tan, 10 Ağustos 1944.

²¹ Özenen, "Türkiye'de Sanayi İşçileri", s. 72.

²² Sümerbank 1944 Senesi Faaliyet ve Hesap Devresine Ait İdare Meclisi Raporu, Bilanço, Kâr ve Zarar Hesabı, İstanbul, 1945, s. 8-9.

²³ Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde, s. 274-275.

topraklarla devam eden bir bağı olan işçiler, çoğunlukla fabrikalar ve köyleri arasında gidip geliyorlardı. Özellikle hasat zamanında onları fabrikada tutmak güçtü. Şehre yerleşmiş bazı işçiler için bile durum böyleydi. Sadece bir örnek verecek olursak, 1943 ve 1958 yılları arasında Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'nda çalışan Nazife Korkmaz, Temmuz 1943'te fabrika yönetimine başvurdu ve onbeş gün izin istedi: "Babam annem olmadığından köyde de birkaç tarla ekilmiş arazim olup mahsullerimizi toplamaya gideceğimden bana 15 gün izin verilmesini saygılarımla dilerim."²⁴ Diğer bazı köylüler için sanayi işletmelerinde çalışmak, acil gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için önemliydi. Hedeflerine ulaşır ulaşmaz köylerine dönüyorlardı.

Turhal'da 1934 yılında bir şeker fabrikasının inşaatı sırasında, fabrika yöneticileri epeyce hareketli bir emek gücüyle karşı karşıya kaldılar. Her hafta yaklaşık 500 işçi şantiyeyi terk ediyordu. Fabrika müdürü ile köylerine dönen bir grup işçinin arasında geçen bir diyalog, işçilerin saikleri ve göç kalıpları hakkında bazı ipuçları vermektedir:

- Merhaba arkadaşlar. Fabrikadan mı geliyorsunuz?
- Evet.
- Ne kadar çalıştınız orada?
- 15 gün kadar beyim. Allah bin bereket versin.
- Bir 15 gün daha çalışsanız, beş on kuruş daha kazansanız iyi olmaz mıydı?
- Beyim evdekiler, çoluk çocuk bizi beklerler. Yiyeceğimiz kıt. Turhal'dan öteberi götürüyoruz, bir de duz yetiştireceğiz köye.
- Anladım. Tuz mu dedin?
- Evet beyim. Duz yok! Çoğumuzun bildirdan beri (geçen yıldan beri) duz bile alacak gücü yoktur.²⁵

Diğer yandan Kayseri'nin Sakaltutan köyünde 1949 ve 1950 arasında bir araştırma yapan Paul Stirling, farklı bir göç örüntüsü tespit etti. Sakaltutan'dan yetmişyedi kişinin vasıflı ve vasıfsız işler için kentlere göç ettiğini kaydetti. Göçmenlerin kentte kalış süreleri köyde alternatif gelir kaynağına

²⁴ Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası [bundan sonra BPDF], Nazife Korkmaz Dosyası, Kayıt Numarası [bundan sonra KN]: 5423. Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası arşivlerinde Haziran 2004'te kısa bir araştırma yaptım. Araştırmamdan kısa bir süre sonra fabrika kapandı. Yiğit Akın'ın yazdığına göre özelleştirilen kamu iktisadi teşebbüslerinin arşivleri Başbakanlık Devlet Arşivleri'ne devredilmiştir. Ancak bu arşivler henüz kataloglanmadı. Bkz. Akın, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihiçiliğine Katkı", s. 80-81. Bu makalede Bakırköy Fabrikası'ndan işçi dosyalarına referans verdiğimde, işçilerin isim ve kayıt numarasını veriyorum.

²⁵ Muammer Tuksavul, *Doğudan Batrya ve Sonrası*, İstanbul, 1981, s. 359.

sahip olup olmadıklarına göre değişiyordu. Bu göçmen işçiler arasında Kayseri Bez Fabrikası'nda düzenli olarak çalışan beş kişi vardı. Sadece Cumartesi günleri köylerine dönüyor ve yine Pazar akşamı veya Pazartesi sabahı köyden ayrılıyorlardı.²⁶ Turhal ve Sakaltutan örnekleri, 1930'larda ve 1940'larda Türkiye'de işçi sınıfı tarihinin kırsal tarihle nasıl ilişkili olduğunu göstermektedir.

Savaş yıllarında kömür ve linyit havzalarının çevresindeki köylerde ve kasabalarda yaşayan erkekler, madencilik ve diğer işler arasında seçim yapma özgürlüğüne sahip değildi, çünkü hükümet bu bölgelerde iş mükellefiyeti yöntemine başvurmuştu. Şubat 1940'ta hükümet, artan kömür talebini karşılamak için Ereğli kömür havzasında 16 yaş üstü erkeklerle ücretli iş mükellefiyeti getiren bir kararname çıkardı. Ertesi yıl bu uygulama Soma, Değirmisaz ve Tavşanlı'daki linyit madenlerine genişletildi.²⁷ 1944 yılı sonunda Zonguldak bölgesinden mükellef işçilerin sayısı 40.000'e ulaştı. Bu insanlar rotasyon usulü çalışıyordu, madenlerde geçirdikleri 45 günün ardından 45 gün serbestlerdi. Kömür havzasında Giresun, Rize ve Trabzon'un köy ve kasabalarından da 12.000 mükellef işçi vardı.²⁸ Bu insanları ilgilendiren savaş dönemine ait yasal düzenlemeler 1945'te sona ermedi. Zonguldak'ta ücretli iş mükellefiyeti Eylül 1947'ye kadar devam etti.

Devlet işletmeleri işgücü açığını kapatmak için mükellef işçilerin yanı sıra hükümlüleri de kullandı. 1944'te ülkede yedi iş esasına dayalı cezaevinde 2.400'den fazla hükümlü tutuluyordu. Bu hükümlüler çoğunlukla Etibank madenlerinde – kömür madenlerinde, Değirmisaz, Soma ve Tunçbilek linyit madenlerinde, Keçiborlu kükürt madenlerinde ve Ergani bakır madenlerinde çalıştırılıyordu.²⁹ Sümerbank fabrikalarında da hükümlü işçiler bulunuyordu. 1943 yılı itibarıyla Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda 577, Malatya Pamuklu Dokuma Fabrikası'nda 250, Kayseri Bez Fabrikası'nda 132 ve Nazilli Basma Fabrikası'nda 42 hükümlü çalışıyordu.³⁰

Son olarak savaş zamanı koşulları emek gücünün cinsiyet ve yaş ترکیbini etkiledi. Savaş yıllarında yaklaşık 1.000.000 erkek askere alındı.³¹ Artan

²⁶ Paul Stirling, *Turkish Village*, New York, 1966, s. 67.

²⁷ Ahmet Makal, "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İstanbul, 2007, s. 163-212, 168-169.

²⁸ Özeken, "Türkiye'de Sanayi İşçileri", s. 72.

²⁹ Ali Sipahi, "The Labor-Based Prisons in Turkey, 1933-1953", yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2006, s. 42.

³⁰ Murakebe Heyeti, *Sümerbank 1943 Yılı Umumi Murakebe Heyeti Raporu*, s. 20.

³¹ Güzel, "Capital and Labor During World War II", s. 136.

emek kıtlığı sorununu çözmek için hükümet kadınların ve 12 yaşından büyük çocukların tekstil sanayiinde ve 16 yaşından büyük erkeklerin madenlerde gece vardiyalarında çalışmasına imkân tanıyan bir kararname çıkardı. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, kadın ve çocuk işçilerin sayısı önemli ölçüde arttı. Beş ya da daha fazla işçi çalıştıran işletmeleri kapsayan iş istatistiklerine göre, kadın işçilerin sayısı 1937 ve 1943 yılları arasında 50.131'den 56.937'ye yükseldi. Ayrıca, 1937'de 12-18 yaş arasında 23.347 işçi varken, 1943'te bu sayı 51.871'e yükseldi. Aynı dönemde kadın ve çocuk işçilerin işgücündeki oranı yüzde 27'den yüzde 39,5'e yükseldi.³²

İŞE ALINMA SÜRECİ

Müstakbel işçiler fabrika ve madenlerdeki iş fırsatlarından işçi toplayan arabacılar-elçiler, akrabalar ve arkadaşlar, Halkevleri ve gazeteler aracılığıyla haberdar oluyordu. Arabacılar iş fırsatlarıyla ilgili haberleri sadece çevre köy ve kasabalara değil, uzak bölgelere de yayıyordu. Örneğin 1942 yılının yaz mevsiminde Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası yöneticileri, yeni işçiler bulup İstanbul'a nakletmesi için bir memuru İzmir bölgesine gönderdi. Yönetim başlangıçta ulaşım giderlerini karşılıyordu. Ama işçiler ücret almaya başlayınca, yöneticiler bu bedelleri ücretlerden kesmeye başladılar.³³ Sanayi işletmelerinde iş deneyimi olan aile üyeleri ve arkadaşlar da müstakbel işçiler için arabuluculuk hizmeti görüyordu. Daha önce bahsedilen *Defterdar Fabrikası* araştırmasına göre, bazı işçiler fabrikaya daha önce orada çalışmış veya hâlâ çalışmakta olan akraba ve arkadaşlarının cesaretlendirmesiyle başvurmuştu.³⁴ İşçiler için bir başka önemli bilgi kaynağı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) Halkevleriydi. Halkevleri zaman zaman sanayi teşebbüslerindeki boş pozisyonları ilan ederdi. Bir örnek vermek gerekirse Ekim 1943'te Bursa Halkevi, Uşak şeker fabrikasının işçi aldığını ve günlük 310 kuruş vereceğini duyurdu.³⁵

Çeşitli kanallar vesilesiyle iş fırsatlarından haberdar olan insanlar, fabrikaların idari bölümlerine başvuruyorlardı. Başvurularını desteklemek için polis karakolundan veya köy muhtarından referans getirmeleri gerekiyordu. Örneğin Musa Ünsal 1939'da Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'na başvurduğunda, köy muhtarından resmi bir belge getirmişti. Muhtar, Musa'nın dürüst

32 Ahmet Makal, "Çocuktum, Ufacıktım: Türkiye'de 1920-1960 Döneminde Çocuk İşçiliği", *Ameleden İşçiye* içinde, İstanbul, 2007, s. 319-372, 335-346.

33 BPDF, Fatma Erginer Dosyası, KN: 4946.

34 Findıkoğlu, *Defterdar Fabrikası*, s. 15.

35 *Açık Ses*, 12 Kasım 1943.

bir adam olduğunu ve köyde yaşarken herhangi bir kötü davranışı olmadığını yazmıştı.³⁶ Genellikle bölüm şefleri ve ustabaşlarının başvuruları değerlendirme, işçi alma ve ücretlerini belirleme yetkisi vardı. Vasıflı işçi alma sürecinde idareciler bazen en iyi adayı belirlemek için sınavlar yapıyorlardı. Örneğin Haziran 1943'te Sümerbank, Ereğli Dokuma Fabrikası'nın üç kaynakçı alacağını duyurdu. Sınavda başarılı olan başvuru sahiplerine ayda 120 liraya kadar ücret ödenecekti.³⁷ Son olarak fabrika hekimleri bu aşamayı geçen adayları tıbbi bir muayeneye tabi tutuyordu. Tıbbi muayenenin ne kadar ayrıntılı olacağı, muayeneyi yapan doktora ve başvuru sahibinin çalışacağı bölüme bağlıydı. Örneğin Nazilli Basma Fabrikası'nın başhekimisi Mehmet Sarıkaya, fabrikanın dokuma ve iplik bölümlerine alınacak müstakbel işçileri, iş yerlerinin sıcak ve tozlu olması nedeniyle çok ayrıntılı bir muayeneye tabi tutuyordu. Fakat diğer başvuru sahiplerine pek ilgi göstermiyordu.³⁸ İşçiler fabrikalardaki kariyerlerine ancak doktorların onayını aldıktan sonra başlayabiliyordu.

İŞYERİNDE YAŞAM

Devlet fabrikaları ve madenlerindeki çalışma gününün süresi, savaş zamanında yasal düzenlemelerle belirleniyordu. Ocak 1940'ta yürürlüğe giren Milli Korunma Kanunu'nun 19. maddesi, hükümete çalışma gününü üç saate kadar uzatma ve haftasonu tatil günlerini kaldırma yetkisi verdi. Aynı yıl hükümet, Sümerbank fabrikalarında üç saat ekstra çalışmayı dayatan ve haftasonu tatillerini kaldıran bir kararname çıkardı.³⁹ Benzer şekilde Etibank Ereğli Kömür İşletmesi tarafından Nisan 1940'ta çıkarılan bir iç tüzük maddesi, sekiz saatlik çalışma gününün üç saat arttırılabileceğini hükme bağlıyordu.⁴⁰ Bununla birlikte havzadaki bazı madenlerde çalışma günü aslında 11 saatten daha uzundu. Haziran 1941 tarihine ait resmi bir rapora göre, Ereğli Kömür İşletmesi'nin Asma madeninde bazı işçiler günde onsekiz saat çalışmaya mecbur tutuluyordu.⁴¹

İşyerinde geçirilen uzun saatler boyunca işçiler zorlu ve sağlıksız çalışma koşullarına katlanıyordu. Örneğin pamuklu dokuma fabrikalarının do-

³⁶ BPDF, Musa Ünsal Dosyası, KN: 2719.

³⁷ *Akşam*, 21 Haziran 1943.

³⁸ *Sendika Yolu*, 11 Mayıs 1949.

³⁹ Can Nacar, "Working Class in Turkey During the World War II Period: Between Social Policies and Everyday Experiences" (yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2004, s. 131-132.

⁴⁰ Ahmet Makal, "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi ve Üarihçiliği Üzerine Bir Deneme", *Ameleden İşçiye*, s. 15-76, 59.

⁴¹ Erol Çatma, *Asker İşçileri* (İstanbul, 1998), s. 126.

kuma ve iplik bölümlerinde kapılar ve pencereler kapalıydı ve ipliğin kurumasını engellemek için rutubet yüksek seviyede tutuluyordu.⁴² 1947 ve 1950 yılları arasında Malatya Pamuklu Dokuma Fabrikası'nda çalışan Şükrü Laçın tüberkülozun fabrikadaki işçiler için önemli bir tehdit olduğunu hatırlamaktadır. Temiz hava yokluğu, ağır iş yükü ve dokuma tezgâhlarından gelen pamuk parçacıkları başlıca tehlikelerdi.⁴³ Nazilli Basma Fabrikası'nda dokumacı ustası olan Tefvik Erden de benzer sorunlara temas ediyordu. Yüksek rutubet oranının, temiz hava olmayışının ve 11 saatlik işgününün işçiler arasında nasıl ciddi sağlık sorunlarına yol açtığının altını çiziyordu.⁴⁴

Kömür madencileri de zorlu çalışma koşullarıyla baş etmek durumundaydı. Zonguldak'tan emekli bir madenci olan Hüseyin Aydın, madencilerin yalınayak çalıştıklarını ve bir süre sonra ayaklarını acıtan taşlar ve kayalar olmasına rağmen, acı hissetmediklerini hatırlıyordu.⁴⁵ Yeraltında en temel insan ihtiyaçlarını bile tedarik etmek kolay iş değildi. Tuvalet ve içme suyunun nadir bulunmasından dolayı, madenciler kömür galerilerini tuvalet olarak kullanıyordu ve test edilmemiş kaynaklardan su içiyorlardı.⁴⁶ Üstelik feci iş kazalarının tehdidi altındaydılar. İdareciler üretim seviyesini arttırmak için işçilere baskı yaptığında çalışma koşulları özellikle tehlikeli hale geliyordu. 1943 yılında Ereğli kömür havzasında 63 işçi grizu patlamasında hayatını kaybetti. Kazadan sonra oluşturulan kurtarma ekibinde bulunan Kadri Yersel, işçiler üzerindeki artan baskının, emniyetsiz elektrik tesisatıyla birlikte kazanın birincil nedenleri olduğunu belirtiyordu.⁴⁷ İşçilerin iş güvenliği düzenlemeleri hakkındaki bilinç eksikliği de iş kazası riskini arttırmıştır.⁴⁸ Bu kazalarda çok sayıda kişi yaralanıyor ve hayatını kaybediyordu. 1943'te Ereğli kömür havzasında 2.701 madenci yaralanmış, 75 madenci hayatını kaybetmişti. Ertesi yılın rakamları sırasıyla 3.315 ve 82'ydi.⁴⁹

İşçiler zorlu koşullar altında çalışırken, aynı zamanda itaatsizlik, düşük performans ve devamsızlık gerekçeleriyle kendilerine uyarı ve para cezası ve-

42 Şükrü Laçın, *Bir Kürt İşçinin Siyasal Anıları Dersim İsyanından Diyarbakır'a*, İstanbul, 1993, s. 62; Şerif Korkut, *Kayseri ve Kayseri'deki Devlet Fabrikaları Sıhhi Tetkikleri Münasebetine İlgili Rapor*, Ankara, 1948, s. 32-33.

43 Laçın, *Bir Kürt İşçinin Siyasal Anıları*, s. 62.

44 *Sendika Yolu*, 8 Eylül 1948.

45 Kadri Tuncer, *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, İstanbul, 1998, s. 79.

46 Sabire Dosdoğru ve diğ., *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü, Bugünü*, İstanbul, 1990, s. 20.

47 Kadri Yersel, *Madencilikte Bir Ömür*, İstanbul, 1989, s. 25-26.

48 Dosdoğru ve diğ., *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü, Bugünü*, s. 49-51.

49 Çatma, *Asker İşçiler*, s. 154-155.

ren ustabaşı ve bölüm şeflerinin yakın gözetimi altındaydılar. Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'nın laboratuvarında çalışan Müzeyyen Dağbaşı, Ocak 1944'te yönetimden bir uyarı mektubu aldı: "Son günlerde vazifenize karşı gösterdiğiniz lakaydi ve fabrika disiplin ve nizamına mugayir hareketlerinizin tekrür etmekte olduğu tesbit edilmiştir. Bu şekildeki hareketlerinizin devamı halinde vazifenize nihayet verilmesi cihetine gidileceği son defa ve ehemmiyetle ihtar olunur."⁵⁰ Mart 1945'te fabrika yönetimi, Kâzım Gören adlı işçiyi kumaş katlarken bir hata yaptığı için 250 kuruş para cezasına çarptırdı.⁵¹ Bakırköy Fabrikası'ndaki bir başka işçi, Şerife Ateşli, Eylül 1943'te bir gün işe gelmeyince 100 kuruş ceza aldı.⁵² Para cezaları çoğu zaman işçinin günlük ücretinin önemli bir kısmına denk geliyordu. Haziran 1944'te Nazife Korkmaz 37 metre kumaşı yanlış dokuduğu için 300 kuruş para cezasına çarptırıldı. Fakat Korkmaz'ın 1944 yılının Mayıs, Haziran ve Ağustos aylarındaki ortalama günlük geliri sadece 245 kuruştı. Benzer şekilde 250 kuruş ceza verilen Kâzım Gören saatte sadece 30 kuruş kazanıyordu.⁵³

İşçiler fiziksel şiddete de maruz kalıyordu. Bu şiddetin faillerinin amacı, işyerinde istikrarlı bir emek gücünü sağlamak ve disiplin aşılamaktı. Ereğli kömür havzasında madenleri izinsiz terk eden işçiler için cezalar vardı. Kurallı ilk kez ihlal edenlerin ücreti kesiliyordu.⁵⁴ Birkaç kez kaçan işçiler Doğu'da yol çalışmasına gönderiliyordu.⁵⁵ Ayrıca kaçan bir işçi, jandarma tarafından yakalanma talihsizliğini yaşadığında, jandarmalar veya işçi şefleri çoğu zaman onu döverlerdi. İş mükellefiyeti döneminde kömür havzasında işçi şefi olan Yusuf Tatar kaçanlara verilen cezayı şöyle anlatıyordu:

Madenkeşlik namus borcu gibiydi. Kaçakları jandarma yakalar getirir, bizde Kilimli'de bir sulu havuz vardı, başkalarına kötü örnek olmasınlar ve ibret olsun diye havuza atar, tabii çokça döverdük. Madenkeşlik disiplini ve korku isterdi, yoksa amele yi ocakta bir türlü tutamazdık.⁵⁶

Kaçakların aileleri de şiddet kurbanı oluyordu. Emekli madenci İzzet Çatma, jandarmanın kaçakların karılarına ve kızlarına tecavüz ettiklerini id-

50 BPDF, Müzeyyen Dağbaşı Dosyası, KN: 3697.

51 BPDF, Kâzım Gören Dosyası, KN: 977.

52 BPDF, Şerife Ateşli Dosyası, KN: 998.

53 Nazife Korkmaz ve Kâzım Gören Dosyaları.

54 *Yeni Zonguldak*, 8 Temmuz 1942.

55 Erol Kahveci, "The Miners of Zonguldak", Erol Kahveci, Nadir Sungur ve Theo Nichols (der.), *Work and Occupation in Modern Turkey*, Londra, 1996, s. 172-207, 184.

56 Tuncer, *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, s. 83.

dia ediyordu.⁵⁷ "Eğer bir mükellef işçi madenlerden kaçarsa", diyordu romancı İrfan Yalçın, "jandarmalar köyüne gelip ailesine insanlık dışı muamele ederdi."⁵⁸ İşyerindeki şiddet, Ereğli kömür havzasıyla sınırlı değildi. Nazilli Basma Fabrikası'ndaki işçi sendikası tarafından yayınlanan *Sendika Yolu* gazetesi, Ekim 1948'de bu konuya temas ediyor ve bazı işçilerin çocuk işçileri nasıl tokatladığını ve onlara küfür ettiğini yazıyordu.⁵⁹ Bu yazı savaş sonrası dönemden söz etse de, savaş yıllarında da benzer vakaların yaşanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

İşçiler bu koşullar altında bir hafta veya bir ay çalıştıktan sonra işçiler, mutemedin karşısında dizilir ve ücretlerinin ödenmesini beklerdi. Görevliler önce işçilerin alacaklarından vergileri ve para cezalarını düşer ve sonra emeklerinin karşılığında kazandıklarını onlara öderdi.

MUHASEBECİNİN ÖNÜNDE:

FABRİKA VE MADENLERDE ÜCRETLER

İşçilere ödenen ücretler her sektör ve şehirde farklılık gösteriyordu. Çoğu fabrika için elimizde ancak bölük pörçük bilgiler bulunmaktadır. Örneğin 8 Ekim 1943'te Bursa'daki bir yerel gazete Sümerbank Merinos Fabrikası'nın yeni çıraklar ve vasıflı işçiler alacağını duyurmuştu. Çıraklara ödenecek haftalık ücret 5 lira, vasıflı işçiler içinse 9 liraya kadar olacaktı.⁶⁰ Temmuz 1943'te Sivas Çimento Fabrikası, saatlik 80 kuruşa kadar ücretle 9 elektrik ustası ve beş birinci sınıf tesisatçı alacağını ilan etmişti.⁶¹ Ereğli kömür havzası ve İstanbul'daki tekstil fabrikalarındaki ücret seviyeleri hakkında daha ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bu madenlerde ve fabrikalardaki ücretler, savaş zamanı enflasyonuyla aynı hızda yükselmiyordu. Kömür havzasında ortalama reel ücretler, 1939 ve 1945 arasında yaklaşık yüzde 48 düştü.⁶² 1942 ve 1945 yılları arasında Ereğli Kömür İşletmeleri Müessesesi'nde hekim olarak çalışan Hulusi Dosdoğru, savaş yıllarında kömür havzasındaki ücret seviyelerini incelemiş ve kömür madenlerinin devletleştirilmesini takip eden dönemde madencilerin muazzam derecede sömürülmesinin devam ettiği sonucuna varmıştır.⁶³ Defterdar ve Bakırköy fabrikalarındaki reel ücretler ise 1939 ve

57 Çatma, *Asker İşçiler*, s. 132.

58 İrfan Yalçın'la mülakat, Temmuz 2004.

59 *Sendika Yolu*, 6 Ekim 1948.

60 *Bursa*, 8 Ekim 1943.

61 *Akşam*, 17 Temmuz 1943.

62 Makal, "65. Yılında Milli Korunma Kanunu", s. 190.

63 Dosdoğru ve diğ., *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü, Bugünü*, s. 31.

1943 arasında neredeyse yüzde 40 azalmıştır. 1943 ve 1945 arasında bu iki fabrikada reel ücretlerde yüzde 48'lik bir artış gözlenmiş olsa da, reel ücretler hâlâ 1939'daki seviyesinin yüzde 10 altında olmuştur.⁶⁴ Resmi raporlar diğer Sümerbank fabrikalarındaki durumun da benzer olduğuna işaret etmektedir. 1943'te Başbakanlık Murakebe Heyeti (Teftiş Kurulu), Sümerbank fabrikalarında çalışan işçilerin sınırlı ücretlerinin tamamını harcadıklarını ve para biriktiremediklerini yazıyordu. Bu işçiler için, diye devam ediyordu heyet, fabrikada kalmanın bir kıymeti yoktur ve çoğu da zaten ayrılmaktadır.⁶⁵

TABLO 6.1
Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'nda Çalışan
Yedi Kadın İşçinin Saatlik Ücretleri (Kuruş Olarak)

Adı	İşe giriş yılı	Bölümü	1942	1943	1944	1945
Fatma Enginer	1942	İplik	12	15	18	18
Güzin Göknaç	1942	İplik	12	12	15-18	–
Hatice Yiğit	1942	Revizyon	10-12	15	15	18
Resmiye Şen	1942	Dokuma	12	15	15-18	18
Şükriye Demirci	1942	Revizyon	12	15	15	18
Vesile Gezer	1938	Revizyon	12	15	18-20	0
Müzeyyen Dağbaşı	1943	Laboratuvar	–	18-20	25	30

Kaynaklar: Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası, Fatma Enginer (KN: 4946), Güzin Göknaç (KN: 5307), Hatice Yiğit (KN: 5047), Resmiye Şen (KN: 5418), Şükriye Demirci (KN: 4706), Vesile Gezer (KN: 1375) ve Müzeyyen Dağbaşı'nın (KN: 3697) dosyaları.

Kadın işçilerin ortalama ücretlerinin genel ortalamadan düşük olması kuvvetle muhtemeldir. Bakırköy fabrikasında çalışan yedi kadın işçiden oluşan bir örneklem grubu, fabrikadaki kadınların ücret seviyeleri hakkında bir fikir vermektedir. Tablo 6.1'in gösterdiği gibi Vesile Gezer 1938'den beri fabrikasının revizyon bölümünde çalışırken, diğer işçiler fabrikaya 1942 veya 1943'te girmişlerdir. 1942'de altısı revizyon, dokuma ve iplik bölümlerinde çalışıyor ve saatte 12 kuruş ücret alıyorlardı. 1943'te biri hariç hepsi saatte 3 kuruşluk bir ücret artışı aldı. Aynı yıl Müzeyyen Dağbaşı fabrikasının laboratuvarında 18 kuruş saat ücretiyle işe başladı. 1944'te Dağbaşı saatte 25 kuruş kazanırken, diğer 6 kadının ücretleri 15 ila 20 kuruş arasında değişiyordu. 1945'te Dağbaşı bir zam daha aldı ve 30 kuruş kazanmaya başladı. Diğer kadınların ücretleri ise 18 ila 20 kuruş arasında değişiyordu. Bu rakamlar

⁶⁴ Bakırköy ve Defterdar fabrikalarındaki günlük ücretler, aynı ödemeler ve reel ücretler için bkz. Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde*, s. 437.

⁶⁵ Murakebe Heyeti, *Sümerbank 1943 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu*, s. 49.

Bakırköy ve Defterdar'daki genel ortalamanın altındaydı. Müzeyyen Dağbaşı'nın günde 11 saat çalıştığını varsayarsak, vergiler düşülmeden önceki günlük ücreti 1943'te 220 kuruş, 1944'te 275 kuruş ve 1945'te 330 kuruş olmuştur. Fakat o yıllarda Bakırköy ve Defterdar fabrikalarında ortalama günlük ücretler sırasıyla 222, 292 ve 332 kuruştı.

İşçiler için azalan reel ücretleriyle ailelerine bakmak çok zor bir işti. Bu durum özellikle hanedeki kadın işçilerin ücretleriyle geçinen aileler için böyledi. İşçilerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerin muhtarları bu ailelerin zor yaşam koşullarına tanıklık eden belgeler hazırlıyorlardı. Örneğin Bakırköy Sakızağacı mahallesinin muhtarı, Ekim 1944'te Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'na bir dilekçe yazarak Şükriye Demirci'nin iki çocuğuna ve fiziksel engelli kocasına dışarıdan yardım almadan bakmak zorunda olduğundan bahsediyordu.⁶⁶ Bu koşullardan muzdarip işçiler zaman zaman ücretlerinin yetersizliği hakkında dilekçeler veriyorlardı. Mart 1944'te beş çocuklu bir dul olan Resmiye Şen, Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası Müdüriyeti'ne çocuklarına bir dilim ekmekten fazlasını veremediğinden ve onları okula gönderemediğinden şikâyet ettiği bir dilekçe yazdı. Şen dilekçesinde müdüriyete çeşitli talepler de sunuyordu: "Hiç olmazsa ya ücretimin daha yükseltilmesi veya okuma çağında olan şu çocuklarımin mektebe verilmesini bunlar da olmadığı takdirde benden alınmakta olan vergilerden varesten kalınmam hususunda delaletlerinizi derin saygılarımla dilerim." Buna karşılık fabrika yönetimi Şen'in saat ücretini 15 kuruştan 18 kuruşa çıkardı.⁶⁷ Bireysel dilekçeler vermenin yanında, bazı durumlarda işçiler birleşerek ücret artışı talep ediyorlardı. Defterdar fabrikasındaki işçiler 1942'de böyle bir talepte bulunduğu zaman, yönetim ücretlerini yüzde 10 ila yüzde 60 arasında arttırdı.⁶⁸

İstatistiki veriler, resmi raporlar, devlet memurlarının kişisel anlatımları ve işçilerin yetersiz ücret seviyeleri hakkındaki dilekçeleri devlet işletmelerindeki yüksek ücret teşviklerini ve ayrıcalıkları vurgulayan çalışmalardan farklı bir perspektif sunmakta, işçilerin emeğinin bu işletmelerde nasıl sömürüldüğünün altını çizmektedir. Yetersiz ücret seviyelerini tanzim etmek için, devlet teşebbüsleri işçilerine beslenme, barınma ve sağlık hizmetleri sundu. İzleyen bölümler bir tür aynı ücret teşkil eden bu sosyal hizmetleri analiz etmektedir.

⁶⁶ BPDF, Şükriye Demirci Dosyası, KN: 4706.

⁶⁷ BPDF, Resmiye Şen, KN: 5418.

⁶⁸ Fındıkoğlu, *Defterdar Fabrikası*, s. 26.

BESLENME İMKÂNLARI

1930'lardan başlayarak devlet fabrikaları ve madenleri, işçilerinin yeterli kalori alması için onlara yemek vermeye başladı. Örneğin Haziran 1935'te Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'na yaptığı bir ziyaretin ardından *Cumhuriyet* gazetesinden bir muhabir, fabrika lokantasının işçilere 15 kuruş karşılığında iki tabak yemek verdiğini yazıyordu.⁶⁹ Fakat savaşın patlak vermesinden sonra yemekler çoğu işçiye ücretsiz verilmeye başladı. 1941'den itibaren Sümerbank günde 160 kuruştan az kazanan işçilere ücretsiz yemek vermeye başladı. Ücretsiz yemekler için asgari ücret sınırı 1942'de 200 kuruşa, 1943'te 300 kuruşa yükseltildi. 1943 itibarıyla Etibank'ın Keçiözümlü madenlerinde 400 kuruştan az kazanan işçiler, ücretsiz 600 gram ekmek ve iki öğün yemek alıyorlardı. Etibank ayrıca Ereğli kömür havzasındaki işçilerine üç öğün ücretsiz yemek veriyordu. Havzada ücretsiz yemek için ücret limiti 1943'te 250 kuruştı.⁷⁰ Sümerbank ve Etibank'ın yanısıra Tekel İdaresi, Demiryolları İdaresi ve belediyeler de işçilerine ücretsiz yemek çıkarıyordu.⁷¹

Emekli işçi ve memurların anlatımları, teftiş raporları ve işçilerin dilekçeleri yemek kalitesi hakkında bizlere bazı bilgiler sağlamaktadır. Hulusi Dosdoğru, Ereğli Kömür İşletmesi Müessesesi'nin verdiği yemeklerin, madencilerin kalori ihtiyacını karşılamaya yeterli olmadığını yazmaktadır.⁷² İşçilerin anlatımları bu argümanı desteklemektedir. Eylül 1945'te kömür havzasında çalışmaya başlayan Cemil Akyüz, şirketin işçilere sadece çeyrek somun ekmek ve bir tabak çorba verdiğini belirtmiştir.⁷³ Ayrıca yemekler bazen yenilemeyecek durumda oluyordu. Dosdoğru bir bayram günü liman yemekhanesine gittiğinde, işçilere verilen bakla yemeğinin tuhaf görüldüğünü fark etmiştir. Yemeğin tadına bakmış, acı ve çiğnemesi zor gelince Dosdoğru durumu şirketin sosyal grup müdürüne açmış ve şu cevabı almıştır: "Mubayaada yanlışlıkla insanın yiyeceği bakla yerine hayvan yemi olarak kullanılanlardan almışlar. Ne yapalım bitene kadar bunu kullanmak zorundayız."⁷⁴ Benzer sorunlar diğer işletmelerde de görülüyordu. İstanbul'da Tramvay İdaresinin verdiği yemeklerin kötü kalitesi nedeniyle genellikle çöpe atıldığı söyleniyordu. İşçiler bu sorunun çözümü için idarenin yeni eleman almasını talep etti. İdare yetkilileri ise 3.000 işçiye ücretsiz yemek verdiklerini ve kaliteyi sıkı bir

69 *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1935.

70 Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri*, s. 269-270.

71 *Yeni Gaziantep*, 3 Ekim 1944 ve *Tan*, 23 Mayıs 1944.

72 Dosdoğru ve diğ., *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü, Bugünü*, s. 28 ve 47.

73 Tuncer, *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, s. 72.

74 Dosdoğru ve diğ., *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü, Bugünü*, s. 28.

şekilde denetlediklerini belirtip savaş koşulları altında daha fazla iyileştirme yapmanın mümkün olmadığı cevabını verdi.⁷⁵

BARINMA İMKÂNLARI

Devlet fabrikalarının ve madenlerinin bulunduğu şehir ve kasabaların yeni işe alınan işçileri barındıracak iskân altyapısı olmadığı için, Sümerbank ve Etibank kapsamlı inşaat programları başlattı. Savaş yıllarında Sümerbank, Sivas Çimento Fabrikası, Karabük Demir-Çelik Fabrikası, İzmit Selüloz Fabrikası ve Hereke, Kayseri, Nazilli, Gemlik ve Ereğli'deki dokuma fabrikalarının memur ve işçileri için apartmanlar, evler ve işçi pavyonları inşa etti.⁷⁶ Benzer şekilde 1943 yılında Ereğli Kömür İşletmesi'nin toplam 20.549 yatak kapasiteli işçi yurtları vardı. Soma linyit madenlerindeki işçi evlerinde bir banyo, bir mutfak ve iki oda bulunuyordu.⁷⁷ Bu çabaların bir sonucu olarak yeni işçi sınıfı mahalleleri ve toplulukları ortaya çıktı. Örneğin demir-çelik fabrikası yapılmadan önce Karabük 15-20 haneli küçük bir köydü.⁷⁸ Ancak 1946 yılında fabrika yönetimi, kentin bekâr ve evli işçileri için 835 evin inşaatını tamamlamıştı.⁷⁹

İşçileri yeni inşa edilen binalara yerleştirirken idareciler katı bir hiyerarşiyi takip etti. Bu nedenle işçilerin önemli bir kesimi ya yurtlarda yaşamak ya da kendi evlerini bulmak zorunda kaldılar. Kayseri'de

[...] bölgedeki en iyi yerler ustabaşlarına ayrılmıştı. Geri kalanlar teknik işçiler, birinci sınıf, ikinci sınıf ve üçüncü sınıf işçiler gibi sınıflara göre düzenlenmişti. Fabrikaların kurulduğu mahallelerden olan işçiler ve uzmanlığı olmayan işçiler, bölgenin uzak, تنها ve sessiz kısımlarında bulunan pavyonlara yerleştirilirdi.⁸⁰

Zonguldak milletvekili Rebi Barkın 1949 yılında Nazilli Basma Fabrikası'na yaptığı bir ziyaretin ardından benzer noktalara parmak basıyordu. Fabrikanın kentteki apartmanları memurlar, teknik kadro, ustabaşlar ve diğer vasıflı işçilere ayrılmıştı. Ayrıca 300-350 bekâr işçiyi barındıran bir yurt

75 İşçilerin talepleri için bkz. Tan, 15 Haziran 1944 ve idarenin cevabı için bkz. Tan, 30 Haziran 1944.

76 Murakabe Heyeti, Sümerbank 1943 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu, ek 2 ve Sümerbank 1944 Senesi Faaliyet ve Hesap Devresine Ait İdare Meclisi Raporu, s. 37-38.

77 Makal, Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri, s. 267-268.

78 Rebi Barkın, "Karabük'te Sevindirici Gelişmeler", Doğu, 8 (1946), s. 35-39, 36.

79 B. S., "Karabük Demir-Çelik Fabrikaları", Doğu, 7 (1946), s. 40-43.

80 Peri, "Building the 'Modern' Environment in Early Republican Turkey", s. 87.

vardı. Fakat bu tesislerde işçilerin sadece yüzde 20'si barınabiliyordu. Geriye kalan işçiler kendi evlerini bulmak zorundaydı. Bunlar sağlıksız meskenler için yüksek kiralar ödüyor ve sefil koşullar içinde yaşıyorlardı.⁸¹ Benzer şekilde Hereke'deki lojmanların çoğu memurlar ve teknik kadro için ayrılmıştı.

Bu yerleşimlerde bir yer bulamayan işçiler, fabrikaya yayan gelip köylerine yayan dönüyorlardı.⁸² Bursa ve İstanbul'daki Sümerbank fabrikaları barınma imkânı sağlamadığı için, bu fabrikalardaki bazı işçiler de mahalleleri ile işyerleri arasındaki uzun mesafeleri yürümek zorundaydı. Savaş koşulları altında bu, özellikle kadınlar için kolay bir iş değildi. Savaş yıllarında Bakırköy Dokuma Fabrikası'nda çalışan Ayşe Zaimoğlu şunları anımsıyordu: "Hem gece hem gündüz vardiyalarında çalışıyorduk. Sabah gidiyorduk akşam yedide çıkıyorduk. Kadınların gidip gelmesi çok zor oluyordu. Mahalledeki ihtiyaçlar getirip götürüyordu bizi. İhtiyaclar olmayınca mahalledeki kadın işçiler toplaşıp gidiyorduk."⁸³

Pavyonların yatakhanelerinde kendilerine yer bulabilen işçilerin yaşam koşulları da tatminkâr olmaktan çok uzaktı. Mart 1944'te Ereğli Kömür İşletmesi tarafından hazırlanan bir rapor yatak, duş ve şebeke suyu gibi yeterli imkânların olmadığını gösteriyordu. Bazı pavyonlarda işçiler aynı yatakta sırayla uyuyorlardı.⁸⁴ Üstelik yurtlarda yatan madencilerin belli kurallara uyması gerekiyordu. Yatağa girmeden önce duş almak ve şirketin verdiği özel kıyafetleri giymek zorundaydılar.⁸⁵ Fakat işçiler için bu düzenlemelere uymak kolay değildi. Şirket onlara 30 gün için sadece 75 gram sabun veriyordu. Günde 8 saat kömür çıkardıktan sonra, bu kadar sınırlı miktarda sabunla kendilerini düzgün bir şekilde temizleyemiyorlardı. Üstelik belli dönemlerde şirket işçilere özel kıyafetleri dağıtmıyordu.⁸⁶ Bu koşullara tepki olarak bazı işçiler yurtlarda kalmayı reddettiler ve yurt yerine ormanlarda uyudular. Cemil Akyüz Zonguldak köylülerinin neden yurtları kullanmaya gönülsüz olduğunu şöyle anlatmaktadır: "Yıkacak sabunu mu var? Adam seni o halinle pavyona koymuyor ki. [...] Yikan da gel diyo. Bunun için girmediler pavyonlara."⁸⁷

81 Mustafa Görkem Doğan, "Governmental Involvement in the Establishment and Performance of the Trade Unions during the Transition to Multi Party Politics: The Case of the Worker's Bureau of the Republican People's Party", yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2003, ek 2.

82 Esra Üstündağ-Selamoğlu, "Bir Sözlü Tarih Çalışması Hereke'de Değişim", *Toplumsal Tarih*, 8 (1997), s. 28-36.

83 Ayşe Zaimoğlu ile mülakat, Temmuz 2004.

84 Kahveci, "The Miners of Zonguldak", s. 186.

85 Tuncer, *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, s. 78.

86 Dosdoğru, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünyü, Bugünü*, s. 29-30.

87 Tuncer, *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, s. 73-74.

SAĞLIK HİZMETLERİ

Sağlıksız koşullarda yaşayan ve çalışan işçiler sıtma, tifüs ve tüberküloz gibi hastalıklar karşısında savunmasızdı. Dr. Şerif Korkut Kayseri'deki devlet fabrikaları hakkındaki raporunda, Kayseri Bez Fabrikası'nın çevresinde bulunan bataklıkların ve diğer kirli suların nasıl işçiler arasında yaygın sıtma vakalarına yol açtığını ele almıştır. Sıtmalı işçilerin sayısı 1942'de 1.743, 1943'te 1.813'tü. Fabrikadaki sağlık personeli hastalıkla mücadele tedbirlerini uygulamaya başlar başlamaz, sıtma vakaları azaldı. 1945'te işçiler arasında 753 sıtma vakası vardı. Fakat bu, tedbirler alınmaya başladıktan sonra bile, işçilerin yaklaşık yüzde 22'sinin hâlâ sıtmadan muzdarip olduğu anlamına geliyordu.⁸⁸ Karabük'te sıtma o kadar yaygındı ki, 1944'te demir-çelik fabrikasında binlerce çalışma saatinin kaybedilmesine yol açtı.⁸⁹ Benzer şekilde Ereğli kömür havzasında sıtma salgınları belli mevsimlerde feci boyutlara ulaşıyordu. Doğru düzgün temizlenemeyen madenciler tifüse karşı da korunmasızdı. Ereğli Kömür İşletmesi'nin hastanesinde, Ocak 1943 ve Mart 1945 arasında tifüse yakalanmış 212 işçi vardı ve bunlardan 30'u sonunda hayatlarını kaybetti.⁹⁰ Sıtma ve tifüsün yanında, tüberküloz da işçiler için büyük bir tehditti. 1948'de düzenlenen İşçi Sigortaları Kurumu Kongresi sırasında Adana'dan bir işçi temsilcisi sıtma, zatürree ve tüberkülozun dokuma sanayinde yaygın olduğunu belirtiyordu. Zatürree ve tüberküloz, diye devam ediyordu temsilci, doğrudan fabrikalardaki çalışma koşullarıyla alakalıydı.⁹¹ Kolay dağılan kömür tozu bulutlarının içinde çalışan madenciler de tüberküloz tehdidi altındaydı. Hulusi Dosdoğru tüberkülozlu işçilerin sayısının savaş yıllarında önemli ölçüde arttığını yazmaktadır.⁹²

Fabrika ve madenlerin idarecileri, bu hastalıklarla mücadele etmek ve iş kazalarında yaralanan işçileri tedavi etmek için hastaneler, dispanserler, revirler ve klinikler kurdular. Bu kurumlardaki yatak kapasitesi, istihdam edilen işçi sayısına bağlıydı. Örneğin 1943'te Sivas Çimento Fabrikası'nda çalışan yaklaşık 500 işçi için 6 yataklı bir revir ve bir eczane bulunuyordu.⁹³ Ereğli Kömür İşletmesi'nin çalıştırdığı sağlık kurumları daha kapsamlıydı. Şehir merkezinde işletmenin 150 yataklı bir hastanesi ve bir sağlık ocağı vardı.

⁸⁸ Korkut, *Kayseri ve Kayseri'deki Devlet Fabrikaları*, s. 7-8.

⁸⁹ Barkın, "Karabük'de Sevindirici Gelişmeler", s. 39.

⁹⁰ Dosdoğru, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü, Bugünü*, s. 13-16.

⁹¹ Z. Fahri Fındıkoğlu, "İşçi Sigortaları Toplantısından İntibalar", *Doğru*, 13 (1948), s. 46-48, 47.

⁹² Dosdoğru, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü, Bugünü*, s. 13-16.

⁹³ Başvekelet Umumi Murakabe Heyeti, *Sümerbank Çimento Sanayi Müessesesi 1943 Umumi Murakabe Heyeti Raporu*, Ankara, 1944, s. 19 ve 33.

Bazı köylerde ve Kilimli, Gelik, Üzülmez ve Kozlu gibi önemli madencilik bölgelerinde dispanserler vardı. Ayrıca işletmenin Ereğli ve Asma'da bakım-evleri vardı.⁹⁴ Fakat havzadaki bütün bu kurumların toplam yatak kapasitesi 250'yi aşmıyordu ve merkezdeki hastanede iki hasta genellikle bir yatağı paylaşmak zorunda kalıyordu. Ayrıca idari kadro ve sağlık personeli, mesleki hastalıkları teşhis etmek için gerekli tıbbi muayeneleri yapmıyorlardı. Düzenli olarak toplanmamış istatistikler dahi, havzadaki madencilerin akciğer hastalıklarına karşı korunmasız olduğunu gösteriyordu. Örneğin şirketin merkez hastanesindeki radyografi raporlarına göre, silikozise yakalanmış madenci sayısı 1938 ve 1944 arasında 87'ydı. Buna rağmen madenciler düzenli tıbbi muayeneye tabi tutulmuyordu. Dolayısıyla son faza gelmeden önce akciğer hastalıklarını tespit etmek hemen hemen imkânsızdı ve işletme bir hastalığın son fazına gelmiş işçileri genellikle köylerine gönderiyordu.⁹⁵

Devlet teşebbüsleri hasta ve iş kazalarında yaralanmış işçiler için sağlık hizmetleri sunmanın yanında, belli bir dönem onların ücretlerini ödemeye de devam ediyordu. *Tan* gazetesinin bir muhabiri 1944 yılında Tekel İdaresi'nin, İstanbul Cibali'deki tütün fabrikasını ziyaret ettikten sonra, fabrika yönetiminin iş kazalarında yaralanmış işçilere tam maaş ödemeye devam ettiğini yazıyordu.⁹⁶ Bakırköy Dokuma Fabrikası da benzer bir politika uyguluyordu. Fabrikada dokumacı olan Osman Koral, Ekim 1945'te bir iş kazasında sağ elini yaralayınca, idareciler ona dokuz gün izin verdiler ve günlük ortalama ücretini hesaplayıp ona bu dokuz gün için 30,15 lira da ödediler.⁹⁷ Diğer yandan fabrika yönetimleri hasta işçiler için daha katı politikalar uyguladılar. Cibali Tütün Fabrikası işçileri hastalığın ilk üç haftasında ücretlerinin yarısını ve izleyen üç haftada sadece dörtte birini alıyorlardı.⁹⁸ Mediha Ultamur'un yaşadıkları Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'nın da benzer bir politika izlediğini göstermektedir. Ultamur grip olduğunda, yönetim ona 25 gün izin verdi ve ücretinin sadece dörtte birini ödedi.⁹⁹

İş kazası geçirip uzun bir süre çalışamayan veya kalıcı olarak sakat kalan işçiler için durum muhtemelen daha kötüydü. İzmit Selüloz Fabrikası'nda tesviyeci olan İdris Erdiç, bu fabrikada çalışıp sakat kalmış işçileri 1946'da köylerinde ziyaret ettiğinde, bu insanların iş kazalarında kollarını veya ba-

94 *Yeni Zonguldak*, 29 Nisan 1942.

95 Dosdoğru, *Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünü, Bugünü*, s. 36-37.

96 *Tan*, 10 Temmuz 1944.

97 BPDF, Osman Koral Dosyası, KN: 5631.

98 *Tan*, 10 Temmuz 1944.

99 BPDF, Mediha Ultamur Dosyası, KN: 450.

caklarını kaybettiklerini ve tazminatsız işten çıkarıldıklarını öğrendi. Erdinç ve bir arkadaşı, bu insanların fotoğraflarını çekip fabrikada yeni kurulan sendika için bir beyanname hazırladı: "İşçi sendikalarının altında toplanın. Yoksa akıbette bunun gibi olursunuz."¹⁰⁰

DEVLET FABRİKALARI VE MADENLERİNDE YÜKSEK İŞÇİ DEVİR ORANLARI

İşyerinde sağlıksız koşullar altında çalışan, kazalarda yaralanan, muhtelif şiddet uygulamalarıyla karşı karşıya kalan ve yetersiz ücret alan işçilerin devlet işletmelerini modern eğitim merkezleri olarak görmesi veya devletin kendi taraflarında olduğunu düşünmesi pek muhtemel değildir. Dönemin ağır çalışma koşulları işçilerin belleğine kazınmıştı. Zonguldak'tan emekli bir madenci, ücretli iş mükellefiyeti dönemini anımsarken, işçilerin hayatlarının bir hayvan veya halıdan daha az kıymetli olduğunu belirtiyordu.¹⁰¹ Etibank Garp Linyitleri İşletmesi'nde 1990'larda çalışan madenciler, iş mükellefiyeti döneminden bir deyişi hâlâ hatırlıyordu: "Mükellefin urganı, terli olur yorganı; Mükelleften kurtulan, çifte kessin kurbanı."¹⁰²

İşçilerin savaş yılları sırasında grev yapma ve sendika kurma hakları olmadığı için, bu koşullara tepkilerini dile getirmek için farklı stratejilere başvurdular. Fabrika ve madenlerdeki işlerini diğer uygun gelir imkânları için bırakmak bu stratejilerden biriydi. Mevcut istatistikler, işgücünün hareketliliği hakkında ipuçları sağlamaktadır. 1943'te Bakırköy ve Defterdar fabrikalarındaki işçi devir oranları sırasıyla yüzde 96 ve 101'di.¹⁰³ Ertesi yıl 23.578 Sümerbank işçisi ya geçici ya da kalıcı olarak işten ayrıldı. Bu işçiler Sümerbank'ın işgücünün yaklaşık yüzde 94'ünü oluşturunuyordu. Etibank Ergani Bakır İşletmesi'nde işçi devir oranı 1940 ve 1950 arasında yüzde 250'ydi.¹⁰⁴

Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası, Kayseri Bez Fabrikası ve Ereğli Kömür İşletmesi'nden üç işçinin kişisel hikâyeleri, farklı işten ayrılma sebepleri hakkında bizlere bir fikir vermektedir. Osman Koral 1937 yılında Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'nda çalışmaya başladı. Şubat 1939'da askerlik yapmak için fabrikadan ayrıldı. Şubat 1943'te iş için tekrar fabrikaya başvurdu ve orada dört ay çalıştıktan sonra toprağını ekmek için köyüne git-

¹⁰⁰ Hikmet Akgül, *Şoför İdris*, İstanbul, 2004, s. 121.

¹⁰¹ Yalçın, *Ölümün Ağzı*, s. 6.

¹⁰² Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri*, s. 416.

¹⁰³ Dingiloğlu, "The Statist Industrialization and the Formation of Industrial Working Class in the Early Republic", s. 25.

¹⁰⁴ Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri*, s. 296.

ti. Dört ay sonra geri geldi ve bu sefer fabrikada beş yıl kaldı. Şubat 1949'da babasının hastalığı nedeniyle fabrikadan ayrıldı. Haziran 1949'da geri döndü ve 1973'e kadar orada çalışmaya devam etti.¹⁰⁵ Rüştü Önelke askerliğini yapmadan önce Kayseri Bez Fabrikası'nda çırak olarak çalışmaya başladı. 1943 yılında askerliği sona erdiğinde fabrikaya geri döndü. Fakat kısa bir süre sonra Adana'ya göç etti ve orada bir tekstil fabrikasında çalıştı. 1945'te Kayseri'ye döndü ve bir dikiş atölyesinde iş buldu. Atölye kapanınca Önelke, yeniden Kayseri Bez Fabrikası'nda çalışmaya başladı. Kayseri Bez Fabrikası'ndaki işçi sendikasının yayınladığı *Gayret* gazetesinin muhabirleri Eylül 1953'te onunla röportaj yaptığında hâlâ fabrikadaydı.¹⁰⁶ Şuayip Özenç, Ereğli kömür havzasında lokomotif makinistiydi. Ücretli iş mükellefiyetine rağmen 1 Eylül 1943'te işe gitmedi. Kendisini almaya gelen jandarmalara çalışmak istemediğini ve yakalayıp zorla götürseler bile kaçacağını söyledi. Jandarmaların onu işe geri götürmelerine rağmen, üç gün sonra kaçtı ve Karabük'te çalışmaya başladı. Ekim 1943'te tekrar yakalandı, fakat ocak hizmet taburuna sevk edilirken trenden atladı ve bir kez daha kaçtı. Temmuz 1944'te havzadaki memurlar onun Devlet Demiryolları İdaresi'nin Çankırı deposunda çalıştığını öğrendiler.¹⁰⁷

Türkiye'deki sanayi işçileri üzerine yaptığı çalışmasında Ali Özeken de 1940'larda işgücünün hareketli olduğundan bahsetmektedir. Özeken, işçilerin fabrika veya madenlere zaman zaman haftada birkaç gün bazı durumlarda ise aylarca gitmeyip yol yapımında, tarla işlerinde ve demiryolu istasyonları ile limanlarda çalıştığını belirtmektedir.¹⁰⁸ Özeken'in gözlemlerinden ve Koral, Önelke ve Özenç'in yaşamlarından yola çıkarak Sümerbank ve Etibank fabrikalarındaki işgücü hakkında herhangi bir genelleme yapmak mümkün değil. Fakat onların hikâyeleri en azından, işçilerin bir sanayi işletmesinden ayrıldıktan sonra mutlaka ve hemen köylerine dönmediklerini göstermektedir. Başka fabrikalar, atölyeler veya demiryolu istasyonlarındaki yüksek ücretli işler, onlar için ciddi birer alternatifti. Farklı sanayi işletmelerinde çalışan bu insanlar, çeşitli mesleki beceriler edinip kent yaşamı hakkında deneyim kazanabiliyorlardı. Bu yolu izleyen işçiler arasında, tarım toprakları olanların da bulunması kuvvetle muhtemeldir, zira savaş yıllarında köyler de sosyal ve ekonomik gerilimlerden bağımsız değildi. Bu dönemde Anadolu'daki

¹⁰⁵ BPDF, Osman Koral Dosyası, KN: 5631.

¹⁰⁶ *Gayret*, 26 Eylül 1953.

¹⁰⁷ Çatma, *Asker İşçileri*, s. 134-135.

¹⁰⁸ Özeken, "Türkiye'de Sanayi İşçileri", s. 61.

küçük toprak sahipleri, aynı vergilerin yükü altında eziliyor ve kendi tüketimleri için bile yeterli gıdayı zor üretebiliyordu.¹⁰⁹ Dolayısıyla, işçilerin yalnızca köyler ve fabrikalar arasındaki göçlerine odaklanan çalışmaların aksine, yurtdışındaki örnekler, aslında farklı emek hareketliliği biçimleri olduğunu göstermektedir.

İşgücünün hareketliliği fabrika yöneticileri, hükümet görevlileri, siyasetçiler ve gazeteciler için önemli bir meseleydi. 1943'te Başbakanlık Murakabe Heyeti işçi istikrarsızlığının, Sümerbank fabrikalarındaki temel toplumsal sorun olduğunu bildiriyordu. Heyet, mevcut sosyal olanakların yanı sıra, idarecilerin fabrikalarda istikrarlı bir emek gücünü muhafaza edecek yeni politikalar bulmasını ve uygulamasını öneriyordu.¹¹⁰ Diğer yandan bazı idareciler, gazeteciler ve siyasetçiler mevcut sosyal imkânların işçileri fabrikada tutmaya yeterli olacağını umuyordu. Sümerbank'ın onuncu yıldönümü için yayımlanan bir kitapçıkta, şirket barınma hizmetlerinin işçileri fabrikada tuttuğunu ve üretkenliklerini arttırdığını vurguluyordu.¹¹¹ Benzer şekilde Vâlâ Nurettin, Hereke hakkındaki yazısında, işçilerin sosyal koşulları iyileştirilirse, vasıflı işçilerin Hereke'de yaşamak isteyeceğini belirtiyordu.¹¹² Bazen gazeteciler doğrudan işçilere hitap ediyorlardı. Örneğin Ağustos 1942'de Zonguldak'taki bir yerel gazete, madencilere sunulan imkânları sıralıyor ve madencilerin bu hizmetlere karşılık olarak düzgün çalışma ve alet ve makinelerine iyi bakma ödevi olduğu sonucuna varıyordu.¹¹³

Fakat savaşın sonu yaklaştığında, sunulan sosyal olanakların işçi istikrarsızlığı sorununu çözemediği görüldü. Mayıs 1945'te Giresun milletvekili İsmail Sabuncu Millet Meclisi'ne şöyle sesleniyordu:

Amele niçin tutulmıyor, sosyal vazife yapıyoruz diyorlar ve bunlar için yüz binlerce lira sarf ediliyor, fakat yine amele yoktur. Bunlar ikisi birbirini tutmayan iddialardır. Sosyal vazifemi yaptım dediğim zaman bu amele dursa pekâlâ derim. Yapılan masrafta hedefine vasil oldu derim. Bu yoktur. Amele kaçıyor.¹¹⁴

¹⁰⁹ Şevket Pamuk, "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", Farhad Kazemi ve John Waterbury (der.), *Peasants and Politics in the Modern Middle East* (Gainesville, FL, 1991), s. 125-142.

¹¹⁰ Murakabe Heyeti, *Sümerbank 1943 Yılı Umumi Murakabe Heyeti Raporu*, s. 49-50.

¹¹¹ *Sümerbank X. Yıl – 11.7.1933 – 11.7.1943 – (İstanbul, 1943)*, s. 237-239.

¹¹² *Akşam*, 31 Ağustos 1943.

¹¹³ *Yeni Zonguldak*, 12 Ağustos 1942.

¹¹⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 7. Dönem, c. 17, 63. Oturum, 26 Mayıs 1945.

Haziran 1945'te Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasının ardından, ilk Çalışma Bakanı Sadi Irmak da bu meseleye temas etti. Irmak yeni bakanlığın temel hedeflerini sıralarken, işçilere tarım arazisi vererek onların sanayi işletmeleriyle bağlarını güçlendirmek istediklerini belirtti.¹¹⁵ 1947 tarihli CHP Programı da benzer bir politika teklif ediyordu. Program işçileri işlerine bağlamak ve tarımla ilişkilerini devam ettirmek için bahçeli evlerin inşa edilmesini öngörüyordu.¹¹⁶ Tüm bu tartışmalar, işçilerin savaş yıllarında örgütlenme hakkı olmamasına rağmen, fabrika ve madenlerdeki sosyal koşullara verdikleri tepkinin, emekle ilgili sosyal politikaların belirlenmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı dönemi, erken cumhuriyet Türkiye'sindeki radikal emek hareketleri çalışanlar için pek verimli bir alan sunmamaktadır. Bu dönemde Sümerbank ve Etibank işçileri ne muazzam grevler örgütlemiş ne de güçlü işçi sendikaları veya siyasi partiler kurabilmişti. Fakat işçilerin bu "sessiz" dönem sırasındaki yaşamlarının analiz edilmesi, Türkiye'deki sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri ortaya koymaktadır. Çalışma yaşamına İkinci Dünya Savaşı sırasında başlamış önemli bir işadımı, hatıralarında bu dönemde gerçekleşen sermaye birikim sürecinin altını çizmektedir.¹¹⁷ Günde 11 saat sağlıksız koşullarda çalışan, mütemadiyen iş kazası geçiren, sosyal güvenliğe ya çok az sahip olan ya da hiç olamayan ve reel ücretleri düşüşte olan Sümerbank ve Etibank işçilerinin hikâyeleri, söz konusu birikim sürecinin emekçi insanların yaşamlarına nasıl damga vurduğunu göstermektedir.

Bu makale ayrıca işçilerin sosyal koşullarının ve deneyimlerinin, elit söylemlerine dayanan tarihsel anlatılardan nasıl farklı perspektifler sunduğunu göstermektedir. Örneğin bazı tarihçiler fabrika ve madenlerdeki yüksek işçi devir oranlarını, modern işçi kimliğinin olmayışının belirtileri olarak görürken, Şuayip Özenç ve Rüştü Önelke gibi işçiler için bu, gelirlerini arttırmanın, baskıcı emek düzenlemelerine meydan okumanın ve farklı şehir ve sanayi işletmelerinde deneyim kazanmanın bir yoluydu. Fabrika yöneticilerini ve siyasetçileri emekle ilgili sosyal politikaları tartışmaya, yasalaştırmaya ve uygulamaya zorlayan, işte işçilerin bu davranışlarıydı.

¹¹⁵ Mehmet Şehmus Güzel, "Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluşu: Çalışma Hayatında İngiliz Etkisi", *Tarih ve Toplum*, 9 (1988), s. 52-56, 53.

¹¹⁶ Doğan, "Governmental Involvement in the Establishment and Performance of the Trade Unions", s. 103.

¹¹⁷ Nejat Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa*, İstanbul, 1982, s. 62.

Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Sınıfı Siyasetinin Dinamikleri: Dil, Kimlik ve Deneyim*

YİĞİT AKIN

Birkaç çalışma dışında, Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemleri Türk Emek tarihi, özcü, son derece materyalist, teleolojik bir sınıf anlayışının hâkimiyetinde olmuştur. Belirlenimci bir sınıf oluşumu anlayışına dayanan bu indirgemeci perspektif, sosyal sınıfların otomatik olarak ekonomik koşullardan ve onları saran yapılardan ortaya çıkacağını varsaymaktadır. Materyalist analitik çerçevelerin ağırlığı altında işçilerin gündelik siyaseti, zihniyetleri, kimlikleri ve gündelik deneyimleri akademik ilgiden tamamen yoksun kalmıştır. Sanayileşmenin çeşitli aşamalarında işçiler işyeri deneyimlerini nasıl yorumlamışlardır? Ayrıcalıklı sınıflar ve diğer muhtelif sosyal tabakalarla ilişkili olarak kimliklerini nasıl inşa etmişlerdir? Ayrı bir kolektif kimlik oluştururken hangi kültürel ve ideolojik dinamikler kritik bir rol oynamıştır? Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihçileri son zamanlarda sınıf ve sınıf oluşumu tarihi için merkezi konumda bulunan bu kilit sorunlarla boğuşmaya başlamışlardır. Aşağıda Osmanlı/Cumhuriyet dönemi Türkiye'si emek tarihyazımında işçilerin kimlikleri ve deneyimleri üzerine devam eden tartışmaya katkıda bulunmaya çalışacağım.

Dayandığım kuramsal perspektif büyük ölçüde, söylemsel sistem ve pratiklerin, önceden varolan bir gerçekliği yansıtmaktan ziyade, toplumsal gerçekliği oluşturmakta aktif bir rol oynadığı şeklindeki argümandan esinlen-

(*) Bu makalenin ilk taslakları üzerine yorum ve önerileri için Kyle Heatherly, Can Nacar ve Emre Sencer'e minnettarım.

mektedir.¹ Bu, tarihsel öznelerin ve sosyal süreçlerin sadece dil ve söylemlerle inşa edildiğini savunarak maddi olanla kültürel olan arasındaki belirlenimci ilişkiyi tersine çevirmek anlamına gelmemektedir.² Söylemsel inşa ile sosyal ve ekonomik yapılar arasındaki ilişkinin dinamik ve karmaşık bir yapısı vardır. Söylemler sosyal ilişkilerin oluşumuna katkıda bulunurlar, ama Laura L. Frader'ın sözleriyle söylersek, söylemlerin “kendileri sosyal dünya içinde ve onunla ilişkili olarak varolurlar ve bilinçli, eyleyen öznelerce üretilirler.”³

Bu makalede amacım, tarihsel aktörler arasındaki sosyal ilişkilerin kültürel ve söylemsel olarak inşa edilmiş boyutlarının altını çizmektir. Bu anlamda dil, semboller ve kültürel gelenekler, işçilerin yaşamlarının maddi ve gayrimaddi koşullarının anlamlı kılındığı bağlamı oluşturmuştur. Bu perspektifi temel alarak, Osmanlı İmparatorluğu ve cumhuriyet Türkiye'sinde işçi sınıfı oluşumunun dinamiklerini ortaya çıkarmak için, tarihçilerin analizlerini sosyo-yapısal koşullarla kısıtlamamaları gerektiğini savunuyorum. Sınıf oluşumunun salt materyalist açıklamalarının ötesine geçmeli ve işçilerin kendilerini algılayış ve temsil şekillerinin, onların sınıf kimlikleri ve bilinçleri üzerindeki etkisini incelemeliyiz. Böyle bir perspektif, tarihsel olarak ana akım siyasi ve ekonomik tarihin kenarına itilmiş meseleleri keşfetmemize yardımcı olabilir. Bu makalede, geç 1940'lar ve 1950'lerde Türkiye işçi sınıfı kimliğinin ve siyasetinin gelişimini yeniden düşünmek için bu yaklaşımı kullanıyorum.

Türkiye toplumu, 1940'ların ortalarından 1960'lara kadar derin sosyal, ekonomik ve siyasi dönüşümler geçirdi.⁴ İkinci Dünya Savaşı'nın sona

- 1 Neville Kirk, “History, Language, Ideas and Post-Modernism: A Materialist View”, *Social History*, 19 (1994), s. 221-240, 233; Joan Scott, “On Language, Gender, and Working-Class History”, Joan Scott, *Gender and the Politics of History* içinde, New York, 1988, s. 53-67; William H. Sewell, Jr, “Towards a Post-Materialist Rhetoric for Labor History”, Lenard R. Berlanstein (der.), *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*, Urbana, IL, 1993, s. 15-38. Bu yaklaşımın riskleri ve vaatleri için ayrıca bkz. Geoff Eley ve Keith Nield, *The Future of Class in History: What's Left of the Social?*, Ann Arbor, MI, 2007; Kathleen Canning, “Feminist History after the Linguistic Turn: Historicizing Discourse and Experience”, *Signs*, 19 (1994), s. 368-404.
- 2 Marc W. Steinberg, “Culturally Speaking: Finding A Commons between Post-Structuralism and the Thompsonian Perspective”, *Social History*, 21 (1996), s. 193-214, 195. Ayrıca bkz. Donald Reid, “Reflections on Labor History and Language”, Berlanstein, *Rethinking Labor History* içinde, s. 39-54.
- 3 Laura L. Frader, “Dissent over Discourse: Labor History, Gender, and the Linguistic Turn”, *History and Theory*, 34 (1995), s. 213-230, 230. Ayrıca bkz. Geoff Eley, “Is All the World a Text? From Social History to the History of Society Two Decades Later”, Terrence J. McDonald (der.), *The Historic Turn in the Human Sciences* içinde, Ann Arbor, MI, 1996, s. 193-243, 218.
- 4 Genel bir değerlendirme için bkz. Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, Princeton, NJ, 1959; Cem Eroğlu, “The Establishment of Multiparty Rule: 1945-

ermesiyle birlikte, hükümetler daha liberal, piyasa odaklı bir kalkınma stratejisini hayata geçirdiler.⁵ Makineleşme ve bunun sonucunda ortaya çıkan tarımsal üretimdeki artışla birlikte, Türkiye'nin sanayi sektörü de genişledi ve milli gelir içindeki payını arttırdı. Bu dönem aslında işçi sınıfının çarpıcı bir şekilde büyümesine tekabül etmektedir. Devlet teşebbüslerinin ve özel teşebbüslerin sayısı artıp ve boyutları büyüdükçe, kırdan kente göç 1950'lerden itibaren hızlandı, sınai işgücü nüfusu önemli ölçüde genişledi ve büyük kent merkezleri çevresinde toplandı. Bu dönemde Türkiye ayrıca rejimin emek sorununa yaklaşımında da büyük değişimlere tanık oldu. Yeni kurulan bir dizi kurum, yasalar, düzenlemeler ve son olarak da yeni bir hegemonik söylem yoluyla devlet, çalışma ilişkileri alanını giderek daha etkili bir şekilde düzenlemeye başladı. Bu amaçla 1946 yılında Çalışma Bakanlığı ve onun ardından İş ve İşçi Bulma Kurumu emeğin hareketini koordine etmek üzere kuruldu.⁶

Geç 1940'lar ile geç 1950'ler arasındaki yıllar ayrıca Türkiye işçi sınıfının tarihsel oluşumunda kritik bir dönem teşkil ediyordu.⁷ 1947 sayılı Sendikalar Yasası'nın işçi örgütlerini yasal kabul etmesinden sonra, sendikalar sayıca çoğaldılar ve işçi sınıfı siyasetine aktif bir biçimde dahil olmaya başladılar. Bu sürecin ülkenin siyasi ve entelektüel hayatında da yansımaları ol-

71", Irvin C. Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (der.), *Turkey in Transition: New Perspectives*, New York, 1987, s. 101-118; Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Londra, 1977; M. Asım Karaömerlioğlu, "Turkey's 'Return' to Multi-Party Politics: A Social Interpretation", *East European Quarterly*, 40 (2006), s. 89-107.

5 Zvi Yehuda Hershtag, *Turkey: An Economy in Transition*, Lahey, 1958, s. 177-277; William Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Londra, 1981, s. 86-113; Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Londra, 1987, s. 117-140; Tolga Tören, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, İstanbul, 2007; Şevket Pamuk, "Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Glass More Than Half Full?", Reşat Kasaba (der.), *The Cambridge History of Turkey IV: Turkey in the Modern World*, Cambridge, 2008, s. 266-300, 281-282.

6 Bu dönemde emeğe yönelik politikalar hakkında daha fazlası için bkz. Yıldırım Koç, "Demokrat Parti, İşçiler ve Sendikalar", *Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar (Tarihten Sayfalar)* içinde, Ankara, 2000, s. 35-85. Ayrıca bkz. Fatih Güngör, "1946-1960 Döneminde Türkiye'de Sendikacılık Hareketi ve Demokrasi", Alpaslan Işıklı (der.), *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi* içinde, Ankara, 1994, s. 131-190; M. Gökrem Doğan, "Governmental Involvement in the Establishment and Performance of the Trade Unions during the Transition to Multi Party Politics: The Case of the Worker's Bureau of the Republican People's Party", yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2003; Ahmet Makal, "Türkiye'nin Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Sendikalar: 1946-1950", Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları* içinde, İstanbul, 2007, s. 213-265.

7 Benzer bir yorum için bkz. Hakan Koçak, "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik bir Uğrağı olarak Yeniden Okumak", *Çalışma ve Toplum*, 18 (2008), s. 69-85; Sinan Yıldırım, "Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarih yazımında 'Kayıp' Zamanın İzinde", *Praksis*, 18 (2008), s. 23-42.

du.⁸ 1948 ve 1963 yılları arasında, sendika üyeliği neredeyse altı kat arttı, ama bu sayı hâlâ işçi nüfusunun küçük bir kesimine tekabül ediyordu.⁹ Tarım ve inşaat işçilerini sendikalaşmaya çekmenin bazı ciddi zorluklarına rağmen, sendikalar demiryolları, kömür madencilliği, yerel ulaşım, tekstil, kamu hizmetleri ve tütün üretim sanayilerinde yüksek sendikalaşma düzeylerine ulaşmayı başardı.

Bu yapısal değişimlerle birlikte, işçi temsilcileri, örgütleri ve işçilerin kendileri tarafından işçi sınıfı üzerine yeni bir söylemin üretilmeye başladığını da görmezden gelmek mümkün değildir. Bu söylem, diğer ifade biçimleri etkisiz ve tehlikeli görüldüğünde işçilere ve işçi örgütlerine taleplerini dile getirmeleri için gerekli kanalları sağladı. Eşitlik, adalet ve insan hakları dilini kullanarak işçiler hem işyerinde hem de genel olarak toplumda statülerinin iyileştirilmesi yönünde taleplerde bulundular. Bu makalenin başlıca hedefi, bu yeni söylemin temel unsurlarını ve karakteristik özelliklerini ve erken cumhuriyet Türkiye'sinde işçi sınıfı siyaseti içindeki yerini tartışmaktır.

Bu dönemde yayınlanan işçi gazeteleri bu çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Emek ve sendika gazetelerinin serpilmesi ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türk basınının çarpıcı büyümesi ışığı altında anlaşılabilir. 1940'ların ortalarından itibaren, ülkenin her yerinde gazetelerin sayısı ve tirajı büyük artış gösterdi.¹⁰ Basılı medyanın yaygınlaşmasına paralel, basının gündemdeki siyasi ve sosyal gelişmeler üzerindeki etkisi de arttı. Çeşitli sosyal gruplar, görüşlerini ifade etmek, yaymak ve bu yolla da siyaseti etkilemek amacıyla gazete ve dergilerin kullanılabileceğinin farkına vardı.

Önceki dönemlerde görülen dağınık ve kısa ömürlü girişimler bir yana, modern Türkiye tarihinde gazetelerin işçi sınıfıyla doğrudan ilgili meselelere özel vurgu yapması ilk kez bu dönemde görülmeye başladı.¹¹ Bu gazete ve dergiler, özel yayıncılar ve bölgesel sendika örgütlenmeleri tarafından haf-

8 Cahit Talas, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyal Politika Meseleleri (1920-1960)*, Ankara, 1960, s. 23; Yıldırım Koç, "1947 Sendikalar Yasası", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 121 (1990), s. 10-14; Kemal Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, İstanbul, 1987, s. 54-94 ve çeşitli yerlerde.

9 Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri, 1946-1963*, Ankara, 2002, s. 276.

10 Bu fenomenin ayrıntılı bir analizi için bkz. Gavin D. Brockett, "Betwixt and Between: Turkish Print Culture and the Emergence of a National Identity, 1945-1954", yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 2003; Kemal Karpaz, "The Mass Media: Turkey", Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde, Princeton, NJ, 1964, s. 255-282, 277-282.

11 İşçi/sendika basınının ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. "Sendika Basını", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, 3 cilt, İstanbul, 1996, III, s. 12-16.

talık, iki haftada bir veya aylık olarak yayınlanıyordu. Bazıları sadece bir veya iki sayıdan sonra yok oldular, ama bazıları da bu dönemde yazılı medya için tipik olan mali ve idari zorluklar karşısında hayatta kalmayı başardı. Bu başarılı gazete ve dergiler, çalışma yasaları üzerine eğitici yazıların yanında sağlık, hijyen ve aile konuları da dahil olmak üzere emek hareketi ve hükümetin emek politikaları hakkında güncel haberleri içererek ve işçiler tarafından yazılmış deneme, şiir ve mektupları yayımlayarak okuyucu kazanmaya çalıştılar. Bu gazetelerin hepsi, bazıları açıkça, bazıları daha örtük şekillerde işçi davasına işçilerin tarafında müdahil olmayı hedefliyorlardı. İşçilerin görüşlerini yansıtmak ve sorunları üzerine bilgi vermek niyetindeydiler; pek çok kişi bunların anaakım medya tarafından görmezden gelindiğini hissediyordu. Örneğin *Sendika Yolu*'nun ilk sayısı şöyle yazıyordu:

... Şimdiye kadar Türk matbuatı Türk işçisine layık olan alakayı göstermemiş ve gün geçtikçe çoğalan işçi kütlelerini ihmal ederek onları içtimai adletsizliklere karşı neşriyat yolu ile müdafaa etmemiştir... bizi bizden gayri kimsenin canı gönülden müdafaa etmeyeceğini idrak ederek, ... ve bugünkü keyfi emirlerinizle de mücadelemiz tarihi vesikalar halinde kalması için bu gazeteyi çıkarıyoruz...¹²

Çoğu değerlendirilmemiş bu kaynaklar, Türkiye tarihinin bu kritik kavşağında işçi sınıfı kimliği ve siyaseti hakkında çarpıcı bakış açıları sağlamaktadır. Fakat bu kaynakların incelememiz açısından sorunsuz olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bu gazetelerin yazarları her zaman sıradan işçiler arasından gelmiyordu. Bazı yazarlar işçi veya eski işçi olsa da, diğerleri yerel sendika liderleri veya işçi sınıfı siyasetiyle ilgilenen yerel entelektüeller olabiliyordu. Yine de bu gazetelerin yayıncıları ve yazarlarıyla sıradan işçiler birbirinden tecrit edilmiş iki farklı dünyada yaşamıyordu. Yazılarının gösterdiği gibi bahsi geçen yazarlar, işçilerin gündelik yaşamları, sıkıntıları ve zihniyet dünyaları hakkında yakından bilgi sahibiydiler. İşçilerin gerçek kaygıları üzerine düşünmek ve onların sorunlarını gidermek için çaba göstermekteydiler.¹³ Dolayısıyla bu gazetelerdeki materyal, çalışma ve yaşam koşullarına

12 Celal Ülkü, "Gazetemizi Niçin Çıkıyoruz?", *Sendika Yolu*, 1 (18 Ağustos 1948), s. 1, 4. *Sendika Yolu* Ağustos 1948 ile Kasım 1949 arasında Nazilli'de yayımlanmıştır. Nazilli Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'nın resmi bülteni idi. *Sendika Yolu* için bkz. *Türkiye Sendika Ansiklopedisi*, III, s. 35.

13 Ara sıra rakip sendikalar arasındaki rekabet de bu bakımdan önemli bir rol oynadı. Daha çok işçiyi yanlarına çekmek amacıyla sendika gazeteleri işçilere ve onların taleplerine karşı çok hassas oldukları izlenimini vermek için çok çaba sarfettiler.

dair ilk ağızdan yapılmış canlı tasvirlerden ücretler, çalışma saatleri ve işverenler hakkında şiddetli şikâyetlere kadar etkileyici bir konu yelpazesini kapsamaktadır.

İşçilerin toplumsal düzen içindeki yerlerine dair anlayışlarının, sadece işçi sınıfı hareketinin geliştirdiği söylemler tarafından şekillendirildiğini varsaymak yanıltıcı olacaktır. İşçilerin kimlikleri, birkaçını sıralamak gerekirse cinsiyet, vasıf, yaş, deneyim, sektör, etnisite, dinî inanç ve taşrayla bağlar gibi bir dizi faktör tarafından şekillendiriliyordu. Üstelik işçilerin bu söylemleri ne derece paylaştıklarını ve kendilerini işçi gazetelerindeki temsillerle ne ölçüde özdeşleştirdiklerini tartmak da zordur. Gerçekten de çeşitli söylemlerin belli yönlerini benimsemiş ve diğerlerini reddetmiş olabilirler. Yine de daha doğrudan kaynaklar keşfedilene kadar, bu kullanılmamış materyal emek tarihçilerine paha biçilmez bilgiler sağlayabilir ve işçi sınıfı kimliğinin oluşumu ve temsilini anlamamıza yönelik nadir bir bakış açısı sağlayabilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'deki siyasi, ideolojik ve kültürel gelişmeler, işçiler ve onların kimlikleri üzerine yeni bir söylemin ortaya çıkmasına uygun bir ortam yaratmıştır. Dolayısıyla işçi gazetelerindeki haklar ve adalet vurgusunun, dönemin yaygın popülist retorikleriyle çarpıcı bir paralellik içinde olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Gayet iyi bilindiği gibi, tek parti yönetiminden çok partili bir rejime geçiş, Türkiye'de yeni bir siyasi söylem dağarcığı üretti.¹⁴ Özgürlük ve demokrasi gibi “yeni” fikirlerin anlamları ve pratik sonuçları hakkında her zaman hemfikir olmasalar da, çeşitli siyasi aktörler kendilerini artan ölçüde bu fikirlere başvurmak zorunda hissettiler. Özellikle 1946 ve 1950 seçim kampanyaları sırasında (ve aradaki yıllarda), işçiler ve onların temsilcileri Demokrat Parti'nin hem kentli hem de kırsal seçmenleri kendi tarafına çekmek için kullandığı vatandaşlık hakları, eşitlik, özgürlük, adalet, baskı, despotizm ve istibdat kavramlarıyla giderek daha fazla aşinalık sağladılar. Aşağıda tartışıldığı gibi işçiler, hedeflerine ulaşmak için de bilinçli olarak bu retorik kullandılar.¹⁵

Bu yeni kelime dağarcığıyla paralel olarak, işçi gazetelerinin çarpıcı bir özelliği de katı anti-komünizm ve komünistlere karşı nefretti. 1940'larda ve 1950'lerde Türkiye'deki siyasi ve kültürel atmosfer her tür sosyalist veya ko-

14 İlkey Sunar, “Populism and Patronage: Democrat Party and its Legacy in Turkey”, *State, Society and Democracy in Turkey*, İstanbul, 2004, s. 121-134; Reşat Kasaba, “Populism and Democracy in Turkey, 1946-1961”, Ellis Goldberg, Reşat Kasaba ve Joel Migdal (der.), *Rules and Rights in the Middle East*, Seattle, WA, 1993, s. 43-68.

15 Örneğin bkz. Bazı sendikaların grev ve toplu pazarlık hakları üzerine retorik; Kemal Sülker, *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, İstanbul, 1976, s. 81-90.

münist faaliyete karşı son derece elverişsiz bir görünüm arz ediyordu.¹⁶ Soğuk Savaş döneminde Türkiye, komünizmin ideolojik ve kültürel yayılmasına karşı liberal/kapitalist dünyanın kalelerinden biri oldu. NATO'ya yeni katılmış bir üye olarak Türkiye, Kore Savaşı'nda aktif bir rol oynadı ve bu olay ülkenin her yerinde anti-komünist hissiyatı dramatik biçimde güçlendirdi.¹⁷ Birbirini izleyen CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) ve DP (Demokrat Parti) hükümetlerinin elinde, anti-komünizm sol siyasi partileri ve sendikaları sindirmek ve üyelerini baskı altına almak için etkili bir araç olarak hizmet etti. Bu güçlü anti-komünist havanın da etkisiyle, işçi gazeteleri emekçilerin komünizm altında çektiği acılara ve komünist rejimlerin zalimliğine dair haberlerle doluyordu. Gazetelerin bu aşırı retorığı, yasal yaptırımdan kaçınmak uğruna benimsemiş olmaları muhtemeldir. Komünizmle ilişkilendirilme korkusu yüzünden, anti-komünist coşkularını göstermek için çok çaba harcamışlardır. Fakat, gazetelerin sadece hükümetin gözünü boyamak için anti-komünist bir duruş benimsediklerini varsaymak yanıltıcı olur. İşçilerin en azından belli bir kısmı ve işçi temsilcileri komünizm ve komünistlere karşı nefreti yürekten paylaşıyordu.

İşçi gazetelerinde ve benzer diğer ortamlarda geliştirilen yeni söylem, öncelikle artan bir işçi kimliği algısı üzerine inşa ediliyordu. Bu dönemde işçi örgütleri, bilinçli ve güçlü bir biçimde, işçi olmanın utanılacak bir şey olmadığı fikrini yayıyorlardı.¹⁸ Emekçileri, kendilerini olumlu anlamda, geniş emek camiasının bir parçası olan işçiler olarak tanımlamaya teşvik etmişlerdir.¹⁹ Bu gazetelerdeki materyalin tanıklık ettiği gibi, işçiler aynı anda toplum içindeki yerlerinin, üretim sürecindeki rollerinin ve vatandaş olarak hakları-

16 Türkiye'de Soğuk Savaş ve anti-komünizm üzerine bkz. Derya Çağlar, *Hayali Komünizm: Soğuk Savaş'ın Türkiye Söylemleri*, İstanbul, 2008; Yüksel Taşkın, "Anti-Komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm", Tanıl Bora (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce IV: Milliyetçilik* içinde, İstanbul, 2002, s. 618-635.

17 Gavin D. Brockett, "The Legend of 'The Turk' in Korea: Popular Perceptions of the Korean War and Their Importance to a Turkish National Identity", *War & Society*, 22 (2004), s. 109-142.

18 Örneğin savaş sonrasında kurulan ilk işçi sınıfı örgütlenmelerinden biri olan Türkiye İşçiler Derneği, öngörülen amaçlarını "işçilerin maddi, manevi rahatlarını temine hizmet etmek ve işçilerin layık olduğu şerefi canlandırmak" olarak ilan etmiştir (vurgu bana ait); bkz. Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, s. 40.

19 İşçi sınıfı söylemindeki bu yeni yönelim, bu gazetelerde yayınlanan materyalin içeriğiyle sınırlı değildi. Yazarların özenli dil kullanımında da gözlemlenebiliyordu. Örneğin, *amele* veya *ırgat* gibi küçük düşürücü terimlerin yerine, işçi gazeteleri her zaman "vasıflı emekçi" çağrışımına sahip olan *işçi* terimini tercih ediyordu. Gerçekten 1923 İzmir İktisat Kongresi'ndeki İşçi Grubu, yaygın bir şekilde kullanılan *amele* yerine kadın ve erkek işçileri *işçi* olarak tanımlamayı teklif etmişti; Ahmet Gündüz Okçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Ankara, 1971, s. 430. Fakat bu teklif genel olarak kâğıt üzerinde kalmıştır.

nın farkına varıyor,²⁰ giderek artan bir sesle, daha yüksek ücretler, ek yardımlar ve daha iyi çalışma ve yaşam koşulları için taleplerini dile getiriyorlardı. Üstelik ayrıca amirlerinden, işverenlerinden ve toplumdaki diğer imtiyazlı sınıflardan adalet, eşitlik ve insanca ve şerefli muamele de talep ediyorlardı. Bu bakımdan işçilerin kaygıları ekonomik meselelerle sınırlı değildi; sosyal ve ahlâki boyutlar da içeriyordu.

İşçi kimliği ve işçilerin özgül sorunlarına yaptıkları güçlü vurguya rağmen, gazetelerin yazarları “işçi” veya “işçi sınıfı” terimlerini, toplumun diğer kesimlerini dışlayacak bir şekilde kullanmıyorlardı. Aynı adaletsizlik, yoksulluk ve kötü muameleden muzdarip fakir ve imtiyazsız halk tabakalarıyla güçlü bir kardeşlik algısı geliştirmişlerdi. Örneğin, hükümetin asgari ücreti zorunlu tutan yeni bir düzenleme yapma girişimini överken, bir sendika gazetesi adil bir asgari ücret olmazsa, “*nüfusumuzun yüzde seksen beşini teşkil eden işçi kütlesi* ya sefalete sürüklenecek ve dolayısıyla korkunç bir şekilde vefiyat başlayacaktı, veyahut hicret etmek mecburiyetinde kalacaktı” diye yazıyordu.²¹ Bu kapsayıcı tavır çerçevesinde, *İşçi Dünyası* 1936 İş Kanunu’ndaki resmi “işçi” tanımına karşı eleştirel bir duruş benimsemişti. Gazeteye göre kanunun öngördüğü tanım oldukça dardı ve genişletilmeliydi: “Çocukları, çalışmayacak yaşlı olanları hariç sayarsak hepimiz işçiyizdir.”²² “İşçi” kimliğini, alt sınıflar arasındaki farkları diklemesini kesen ve hepsini kucaklayan bir şekilde ifade etmek, işçi gazetelerinin ortak bir özelliğiydi. Buna göre bir sendika üyesi, tarım ve sanayi işçilerinin sorunlarını aynı makalede, aralarında herhangi bir gerilim görmeden bir araya getirebiliyordu.

Eğer diğer alt sınıflarla kendini ilişkilendirmek işçi sınıfının kendisine ait algısının bir boyutuysa, bir diğer boyutu da imtiyazlı sosyal gruplara karşı duyulan düşmanlık hissiydi. İşçilerin öfkesi genellikle şikâyet ettikleri tüm eylemlerin kişiliğinde ete kemiğe büründüğü işveren figürüne yönelmişti.²³

20 Örneğin, *Sendika Yolu*’ndaki bir yazar, toplumun dünyadaki bütün eserleri işçiye “onun yaratıcı kudretine” borçlu olduğunu yazıyordu. Bu ilginç yazının geri kalanında, “sade fakat asil bir Türk işçisi” olan Mimar Sinan örneğini veriyordu; Baha Macit Karabağlı, “Medeniyeti Kuran ve Hayatımızı Koruyan Adam”, *Sendika Yolu*, 2 (25 Ağustos 1948), s. 3.

21 G.İ.P., “İşçi ve Asgari Ücret”, *Güney İşçi Postası*, 22 (10 Mart 1952), s. 1 (vurgu bana ait). *Güney İşçi Postası*, Adana’da 1951 ile Mart 1952 arasında haftalık olarak çıkarılmış ve 22 sayıya ulaşmıştı. Yüksel Akkaya, “Çukurova’da Sendikacılık ve İşçi Eylemleri, 1923-1960”, *Kebikeç*, 5 (1997), s. 183-200, 192.

22 “Başlarken”, *İşçi Dünyası*, 1 (1 Şubat 1953). *İşçi Dünyası*’nın ilk sayısı Şubat 1953’te Ankara’da çıkarıldı. Gazete, yeni kurulan Türk-İş çizgisinde bir yayın politikası benimsedi; *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, II, s. 102-103.

23 Bu aslında E. P. Thompson’ın sıkça alıntılanan deyişini anımsatmaktadır: “sınıf, soyut bir şekilde veya tecrit edilmiş bir halde tanımlanamayacak, sadece diğer sınıflarla ilişkisi çerçevesinde tanım-

Sürekli olarak işçilerin taleplerini görmezden gelen, onları yorulmak bilmeden çalışmaya zorlayan ve resmi kural ve düzenlemeleri gözardı eden kişiler olarak görülen işverenler, düzenli bir şekilde bencil, zalim, kalpsiz, şeytani, vicdansız, barbar ve buna benzer pek çok olumsuz vasıfla kınanıyordu. İşçiler sık sık fabrika patronlarını duyarsızlık, açgözlülük ve kanunsuzluğun cisimleşmiş halleri olarak görüyorlardı.

İşçilerle işverenleri arasındaki ilişkileri tarif etmek için kölelik metaforunun kullanımı da yaygındı. Pek çok açıdan işçiler ve işçi sendikaları, çalışma ilişkilerinin mevcut durumunun, sahip-köle ilişkilerini andırdığını savunuyorlardı. Zonguldak limanı inşaatındaki çetin çalışma koşullarını haber yapan *İşçi Dünyası* eleştirel bir şekilde soruyordu: “bu efendilere çalıştırdığı insanların esir olmadığını öğretecek kanuni müeyyideler mevcut değil midir? Biz yeryüzünden esaret kalktı biliyorduk.”²⁴ Benzer bir çizgide, bir başka yazar öfkeyle şöyle yazıyordu: “... bazı işverenler de yılların verdiği alışkanlıkla işçi ve işveren münasebetlerini KÖLE ve SAHİP münasebetleri şeklinde görmekte veya görmek istemekte devam ediyor... Sürdükleri müreffeh hayatı yaşamalarında işçilerinin payı yokmuş gibi bu feragatkâr ve fedakâr insanların ellerinden son lokmalarını da almak için her türlü şeytaniyete başvuruyorlar.”²⁵ İlk sayısında *Sendika Yolu*, bu gazeteyi yayınlayarak işçiyi “babasının kölesi” olarak gören zihniyete karşı mücadele etmek istediklerini açıklamıştı.²⁶ İşçiler, işverenlerin daha liberal ve piyasa odaklı bir ekonomi arzusu ile temel insan haklarına karşı duydukları gayri ahlâki saygısızlık arasındaki bariz çelişkiye işaret ederek işverenlerin tutarlılığına güçlü bir şekilde meydan okuyorlardı. “Hususi teşebbüse yer verilmiyor diye bağırان bir sürü insanın, daha hâlâ insan haklarını tanımamak suretile istismarcı bir zihniyet içinde yüzüp durmaları bu memleketin iktisadiyatı ve kendileri için çok hazindir.”²⁷

lanabilecek (çoğu zaman kurumsal ifade bulan) bir sosyal ve kültürel oluşumdur ve nihayetinde tanım sadece *zaman* üzerinden –yani etki ve tepki, değişim ve çatışma– yapılabilir”; E. P. Thompson, “The Peculiarities of the English”, Ralph Miliband ve John Saville (der.), *Socialist Register* 1965, Londra, 1965, s. 357 (vurgu orijinal metinden).

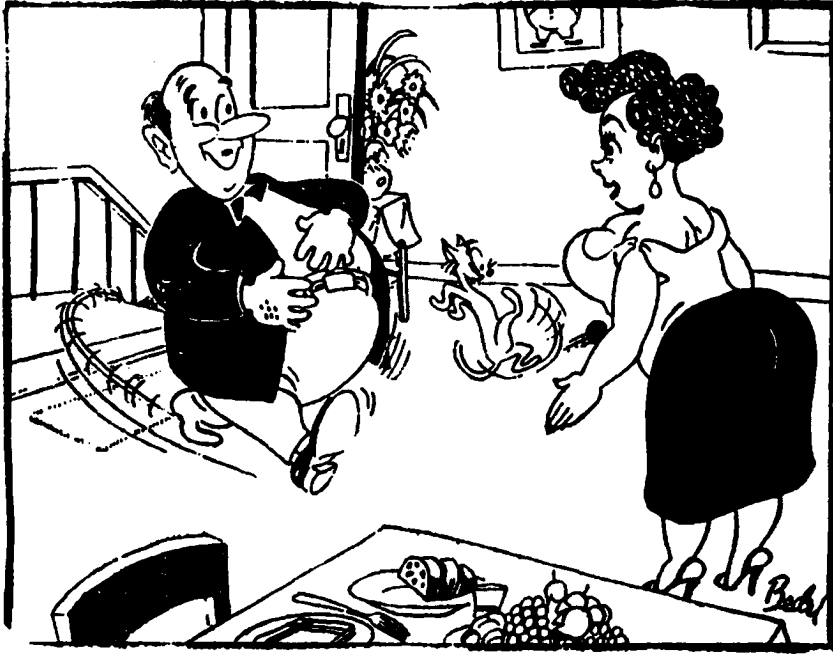
24 “Hollanda Şirketi Esir mi Çalıştırıyor? Zonguldak Liman İnşaatı Hazin bir Durumda”, *İşçi Dünyası*, 1 (1 Şubat 1953), s. 1. Yabancı firmalarla emek ihtilafları, bu firmaların hareketleri aynı zamanda milli gurura hakaret olarak da algılandığı için yoğun bir duygusallıkla yüklü hale gelmişti.

25 Yenihamle, “Ne İstiyorlar?”, *Güney İşçi Postası*, 19 (11 Şubat 1952), s. 2.

26 Ülkü, “Gazetemizi Niçin Çıkartıyoruz?”, s. 4.

27 “Mensucat Sanayii İşçileri Sendikasında Yapılan Mühim Toplantı”, *İşçi Sesi (Bursa)*, 9 (23 Ekim 1951), s. 1. *İşçi Sesi (Bursa)* Bursa’da ilk olarak özel bir yayıncı, daha sonra ise Bursa Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası tarafından yayımlanmıştır. 1951 ve 1952 arasında gazetenin toplam otuzdört sayısı çıkarılmıştır.

Patronun çıkarı

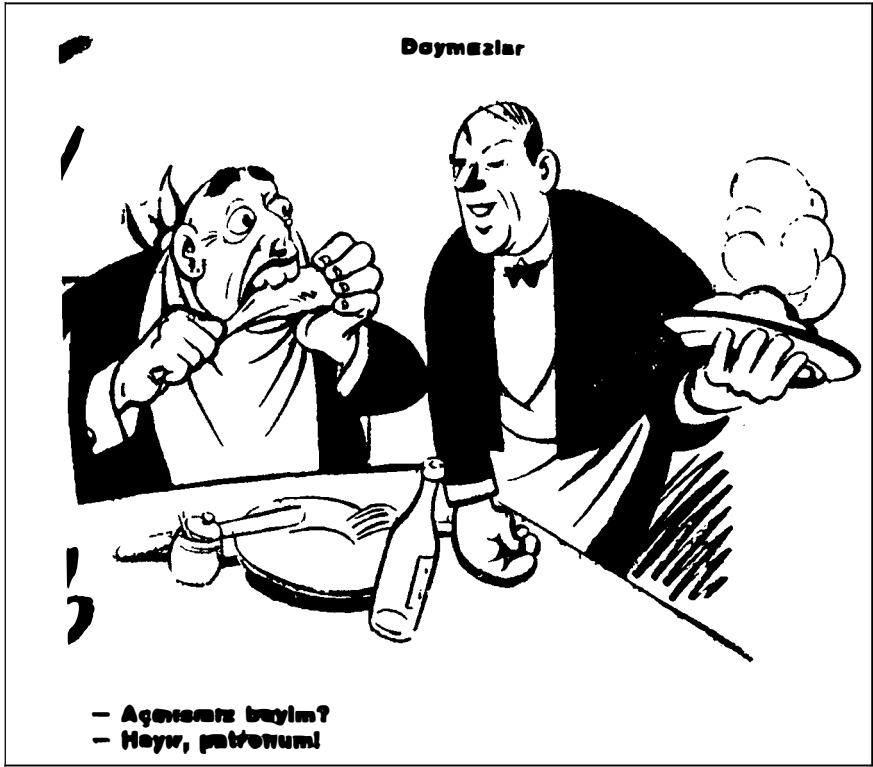
—Ayol nedir karının hali öyle ?

—İşçiler ziyafet vermişlerdi, bir haftalık yevmiyelerin acısını çıkardım !

Karikatür 7.1. *İşçi Sesi* (Bursa), no. 9, "Patronun çıkarı".

İşçi gazeteleri bilinçli bir şekilde işverenlerin açgözlülüğüyle işçilerin alçakgönüllülüğünü ve fedakârlığını birbiriyle tam tezat içinde gösteriyorlardı. İşçi, zor bela hayatını kazanan biri olarak tarif edilirken, işverenin en çarpıcı özelliği para hırsı ve bencilliği oluyordu. Örneğin *İşçinin Sesi*, varlıklı insanlardan "Eskişehir senin desen yine doymaz; Konya Ovası'nı da kendine mülk etmeye çalışır" diye bahsediyordu.²⁸ Muhtemelen hiçbir yazı işçilerin işverenlerine karşı duydukları husumeti, işçi gazetelerinde yayınlanan karikatürlerden daha iyi yakalayamamıştır (bkz. Karikatür 7.1 ve 7.2). Bu karikatürler, işçilerin işverenler hakkında yazdıklarının görsel ifadeleri gibidir.

²⁸ *İşçinin Sesi*, 4 (29 Ekim 1951), s. 1. *İşçinin Sesi* Eskişehir'de Eylül 1951 ile Aralık 1954 arasında iki haftada bir yayınlanıyordu. Sahibi ve genel yayın yönetmeni, Eskişehir Demiryolu İşçileri Sendikası'nın liderlerinden Rıza Tetik'ti; *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, III, s. 214.

Karikatür 7.2. *İşçi Sesi* (Bursa), no. 14, "Doymazlar".

Emeği koruyucu bazı yasa ve düzenlemeler olmasına rağmen, işçiler ve sendikalar bunların sadece kâğıt üstünde kaldığını, çünkü uygulamanın işverenlerin isteğine tabi olduğunu düşünüyorlardı. İşçiler, işverenlerin çalışma meseleleriyle ilgili yasa ve düzenlemeleri savuşturma gücüne sahip olduğuna kesin bir şekilde inanıyorlardı.²⁹ Örneğin Kasım 1959'da *İşçi Sesi*, Bursa'da İş Kanunu'nu ihlal eden sekiz fabrikayı sıralamıştı. Bu fabrikaların, resmi yükümlülükten kaçınmak için işçilerin resmi kayıtlarını tutmaması, onlara fabrika temsilcileri seçme izni vermemesi ve işçileri fazla mesai ücreti ödmeden 11 saat çalışmaya zorlaması karşısında gazete soruyordu: "Kanun mu yoksa

29 Aralık 1947'de milletvekillerinin oluşturduğu bir komisyon, işverenlerin çalışma yasa ve düzenlemelerinin etrafından dolaşmak için kullandıkları "yaratıcı" yöntemleri kaydetmişti; *Bazı Bölgelerdeki Fabrika, İşyerleri ve İşçilerin Genel Durumu Hakkında BMM Çalışma Komisyonu'ndan Bir Grubun Hazırladığı Rapor* (30 Aralık 1947), Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi CHP Kataloğu 490.01/728.495.5. Benzer gözlemler için bkz. Orhan Tuna, *Grev Hakkı: İş Mücadelelerinde Yeri ve Ehemmiyeti*, İstanbul, 1951, s. 55.

keyfi muamele mi hakim?”³⁰ Bu, emek liderlerinin söz konusu dönem boyunca düzenli olarak altını çizdiği yakıcı meselelerden biriydi. 1961 Saraçhane Mitingi’nde Türkiye Maden-İş Sendikası Başkanı Kemal Türkler bazı işverenlerin işçilerin taleplerini küçümsediğini söylüyor ve işverenlerden birini şöyle alıntılıyordu: “Bu fabrikanın duvarlarını yüksek yaptım. Kanun buraya giremez. Benim kanunum paradır.”³¹ (Örneğin, *İşçi Sesi (Bursa)* dergisinde yayınlanan Ramiz’in bir karikatürü (Karikatür 7.3) işverenlerin bu düzenlemelere karşı tavrını güçlü bir şekilde tasvir ediyordu.)

Devletin bu karşıtlık ilişkisindeki rolü epeyce muğlaklı. Bir yandan, özellikle erken 1950’lerde işçiler ve işçi örgütleri Demokrat Parti’nin asgari ücret uygulamak için yeni düzenlemeler hazırlama, çalışma koşullarını iyileştirmek için yeni tedbirler alma ve İş Kanunu’nun kapsamını genişletme girişimlerini takdir ediyorlardı.³² Diğer yandan, emek dünyasındaki ciddi sorunlara sürekli olarak işaret ederek yaşam standartlarında gözle görülür bir iyileşme olmamasından yakınıyorlardı. İşçilerin söyleminde çalışma yasalarını uygulamakla sorumlu devlet ve kurumları, sık sık hantal, etkisiz ve işçi sorunlarına çoğu zaman kayıtsız bir şekilde ortaya çıkıyordu (örneğin Karikatür 7.4, yerel çalışma teşkilatlarının hantallığını alaya almaktadır). Ağustos 1951’de bir işçi gazetesi öfke içinde Çalışma Bakanlığı ve yerel çalışma teşkilatının, dönemin başında sahip olduğu sürat ve ilgiyi kaybettiğini yazıyordu.³³

İşçiler ayrıca çalışma meselelerinden sorumlu yerel devlet memurları ile işverenler ve yönetim kademelerinde çalışanlar arasındaki yaygın işbirliğinin de farkındaydılar. Bir işçi gazetesi çalışma müfettişlerinin, işverenleri tefiş ziyaretlerinden önce haberdar ettiğini iddia ediyordu. Yerel çalışma bürosunun müdürü ve onun çalışma müfettişleri de işverenlerle kol kola dolaşırken görülmüştü.³⁴ Bu koşullar altında gazeteler, işverenlerin mevcut yasa ve düzenlemelere uyum göstermeye yönelik göstermelik hareketlerden daha faz-

30 “Kanun mu Yoksa Keyfi Muamele mi Hakim? İşyerinde İşverenlerin İşçiyi Hangi Şartlarla Çalıştırdıkları Meydana Çıkıyor”, *İşçi Sesi (Bursa)*, 11 (6 Kasım 1951), s. 1, 3.

31 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, II, s. 567. Yüzbinden fazla işçinin katıldığı 1961 Saraçhane Mitingi’nin, o zamana kadar Türk işçi sınıfı tarihindeki en büyük kitlesel gösteri olduğu söylenebilir.

32 Ama aynı zamanda hükümet politikalarını yüksek sesle eleştiriyorlardı. İşçilerin, “grev hakkı” ile ilgili kanun taslağından duydukları memnuniyetsizlik için bkz. Sülker, *Türkiye’de Grev Hakkı*, s. 179-186.

33 Sabri Türkozan, “Sendikacılar Kırtasiyecilikten Şikâyetçidir”, *İşçi Sesi (Bursa)*, 8 (15 Ekim 1951), s. 2.

34 “Mensucat Sanayii İşçileri Sendikasında Yapılan Mühim Toplantı”, *İşçi Sesi (Bursa)*, 9 (23 Ekim 1951), s. 3.

Bir fark

Resim 7.3. *İşçi Sesi*
(Bursa),
no. 11, "Bir fark".

- Bak babal işçi hakları diye bir şeyler söylüyorlar.
- Radyoda söylerler amma, fabrikada kimse ağzını açamaz!

lasını yapmak için resmi bir baskı hissetmediğini iddia ediyorlardı. Hükümet daireleri, işverenlerin kanuni gerekleri yerine getirmesini temin etmekte yetersiz kalıyordu. Yeni hükümetin sosyal adalet sağlama gücünün olmamasından hayal kırıklığına uğrayan bir işçi müstehzi bir şekilde şöyle yazıyordu: “*Ne efsunkâr imişsin ah hey içtimai adalet! Esir-i aşkın olduk gerçi boğulduk sefaletten!*”³⁵ Bu eleştirel dil, işçileri işverenlerle çatışma halinde bir konuma yerleştiriyordu ve Kemalist rejimin propagandasını yaptığı hakim çalışma ilişkileri ideolojisiyle taban tabana zıttı. Türk toplumunda sosyal sınıfların var-

35 Hasan Özgüneş, “Ne Efsunkâr İmişsin Ah Hey İçtimai Adalet”, *İşçi Sesi* (Adana), 25 (13 Aralık 1950), s. 2. Aslında bu mısralar Namık Kemal’in meşhur şiiri *Hürriyet Kasidesi*’ne gönderme yapıyordu. Benzer şekilde, muhtemelen kurgusal bir mülâkatta Nefise adlı bir kadın işçi bir soruya cevap verirken, Çalışma Teşkilatını bir görse evliyaya mum adayacağını söylüyordu; “O Teşkilatı Bir Görsem Evliyaya Mum Adardım!”, *İşçi Sesi* (Bursa), 12 (13 Kasım 1951), s. 2, 4.

Çalışma teşkilatının işini bitirmek Miki Maus arkadaşlara kalıyor!

Resim 7.4. *İşçi Sesi* (Bursa), no. 12, "Çalışma teşkilatının işini bitirmek Miki Maus arkadaşlara kalıyor."

lığını reddeden erken cumhuriyet rejimi, işverenler ve işçiler arasındaki ilişkiyi aileye dair metaforlarla tanımlamaya çalışıyordu. Bu perspektife göre işyerinde huzurlu ve uyumlu bir ilişki hakimdi, çünkü hem çalışanlar hem de işçiler milletin sanayileşmesinin failleri olarak algılanıyordu.³⁶

³⁶ Erken cumhuriyet rejiminin korporatist yönelimleri için bkz. Ahmet Makal, "Türkiye'de Tek Parti Dönemi Korporatizm Tartışmaları", *Toplum ve Bilim*, 93 (2002), s. 173-199; Aykut Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", Ahmet İnsel (der.), *Modern*

Çalışma ilişkilerine dair resmi retoriğin aksine, işçi gazeteleri sürekli olarak işçilerin sadece iş imkânı sağladıkları için işverenlere minnet borcu olmadığını ima ediyorlardı. Devlet ve işverenlere yaptıkları çağrılarda uzlaşmacı bir ton kullansalar da, işçiler nadiren sempati, itaatkârlık veya paternalizm dilini kullanmış; daha ziyade haklar, insan değeri ve rasyonallite dil(ler)ini tercih etmişlerdi. Ne zaman ücret artışı, ek getirilerin adil dağılımı veya yaşam ve çalışma koşullarında iyileştirme isteseler, işverenlerin iyilikseverliğine başvuruyorlardı. Aksine taleplerini ya temel vatandaşlık hakları çerçevesinde ya da fabrikaya hizmet karşılığında kazanılmış haklar veya yüksek verimliliğin vazgeçilmez önkoşulu olarak formüle etmeye çalışıyorlardı.³⁷ Dolayısıyla Saraçhane Mitingi'nde işçilerin taşıdığı pankartların bazılarında "Lütûf değil, hak istiyoruz", "Harpte en öndeyiz, hakta en arkadayız" ve "Bu vatanda nimet de külfet de müşterek" gibi sloganların bulunması tesadüf değildi.³⁸ Kendilerini hem vatandaş hem de sanayi üretiminin önemli unsurları olarak gören işçiler, kendilerine insanca muamele, daha yüksek ücretler, daha kısa çalışma saatleri ve daha iyi çalışma koşullarında somutlaşan belli bir değer verilmesinin ahlâken gerekli olduğuna inanıyorlardı. Ayrıca bazı işçilerin işyeri performansı arzu edilen standartların altına düştüğünde, bunun onların hatası değil, işçilerin temel taleplerini yerine getirmeyen işverenlerin ve mevcut yasa ve düzenlemelerin fabrika ve atölyelerde uygulanmasını sağlayamayan devletin hatası olduğunu savunuyorlardı.³⁹

İşçilerin dilinde iktisadi adalet fikri, insan onuru ve eşit haklar açısından ifade ediliyordu. İşçiler sürekli olarak ücretler, çalışma saatleri ve çalışma koşullarına ilişkin şikâyetlerini onurlu bir yaşam sürme hakkı çerçevesinde dile getiriyorlardı. Son derece zor çalışma koşulları ve düşük ücretler, işçiler ve temsilcileri tarafından insan onurunu çiğneyen kritik bir mesele olarak görülüyordu. İnsana yaraşır bir yaşam sürmek için ücretlerin arttırılması ve ça-

Türkiye'de Siyasi düşünce II: Kemalizm içinde (İstanbul, 2001), s. 253-267; Hakkı Uyar, "Devletin İşçi Sınıfı ve Örgütlenme Girişimi: CHP İzmir İşçi ve Esnaf Cemiyetleri Birliği (1935)", *Tarih ve Toplum*, 160 (1997), s. 14-20; Yıldırım Koç, "1923-1950 Döneminde CHP'nin İşçi Sınıfı Korkusu", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 170 (1994), s. 43-44. Ayrıca bkz. Yüksel Akkaya ve Fatih Güngör, "Düzen ve Kalkınma Arayışları İçinde Türkiye'de Sendikacılık ve Milliyetçilik", *Tarih ve Milliyetçilik: 1. Ulusal Tarih Kongresi - Bildiriler* içinde (Mersin, 1997), s. 400-419.

37 Örneğin İzmir'de çıkan *İşçiye Hizmet*, işverenlerle görüşürken "lütfen", "merhameten" ve "Allah rızası için" gibi ifadeleri kullanan sendika temsilcilerini eleştiriyordu; B.A., "Sendika Basamak Değildir", *İşçiye Hizmet*, 3 (21 Mayıs 1953), s. 1. *İşçiye Hizmet*'in ilk sayısı Mayıs 1953'te İzmir'de yayımlanmıştır. Fakat gazetenin ne kadar süre yayına devam ettiği hakkında bilgimiz yok.

38 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, II, s. 567.

39 Örneğin bkz. "İşçilerin Kalkınmasını İstiyorsak Bu Dava Ele Alınmalıdır", *Sendika Yolu*, 32 (17 Ağustos 1949), s. 2; "Hastalık ve İstirahat Yevmiyeleri", *İş Yolu (Karabük)*, 18 (1 Ekim 1952), s. 1.

ışma koşullarının iyileştirilmesi gerektiğini vurguluyorlardı. Oto tamircisi Kemal Üre işçilerin durumlarını ve temel isteklerini şöyle tarif ediyordu:

Türk işçisi her devirde işverenlerin oyuncağı olmuş, çok çalışmış, az kazanmış, hasta olmuş, sefalet çekmiş, ölmüş, çocuklarına ızdıraptan başka miras bırakmamıştır. Buna mukabil şimdi az çalışıp çok kazanmak istemiyoruz. Bizim istediğimiz en basit hakkımız yani insan olduğumuzun tanınmasıdır.⁴⁰

İşçilerin ve temsilcilerinin dili, sefil yaşam ve çalışma koşullarını anlatırken giderek dokunaklı bir ton alıyordu. İzmir limanındaki yüzlerce liman işçisi (müteahhidi protesto etmek için yükleme ve boşaltmayı durdurmuşlardı) vali, savcı ve emniyet müdürüne, haftada kazandıkları 20-25 lirayla geçinemediklerini ve karılarının mali güçlükler nedeniyle düzgün bir şekilde yetiştiremeyecekleri bir bebeği yapmaktan kaçınmak için ayrı yataklarda yatmaya başladığını haykırıyorlardı.⁴¹ Gazetelerdeki köşeleri kullanarak işçiler onurlarına saygı göstermeyen ve temel haklarını gözardı edenlere derhal tepki göstermekte tereddüt etmiyorlardı. Örneğin *Güney İşçi Postası*, işçi sınıfı aileleri için bir yaşam maliyeti endeksi hazırlamakla görevlendirilen Adana Bölge Çalışma Müdürü'nü eleştiriyordu. Gazetenin haberine göre müdür, işçi sınıfı ailelerine orta sınıf yaşam maliyet endeksi uygulamayı reddetmişti. "İmtiyazsız sınıfsız bir millet olduğumuzdan haberleri yok mudur? Şüphesiz ki vardır. [...] Bir işçinin evinde bir tencere yemek kaynatabilmek için neye ihtiyacı varsa, diğerinin de aynıdır."⁴² Ücret artışlarıyla katlanılabilir bir yaşama ulaşabilecekleri ve ülkeyi İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri kasıp kavuran yüksek enflasyonla başa çıkabilecekleri ümidiyle işçiler sürekli olarak düşük ücret seviyeleriyle ilgili kaygılarını ifade etmişlerdi.

Uzun çalışma saatleri meselesi işçiler, işverenler ve devlet memurları arasında daimi bir çatışma kaynağıydı. İşçiler her seferinde sekiz saatlik iş gününü ve fazla mesai ücretlerini hedefleri arasında ve insanca yaşamın iki gereği olarak sıralıyor, düzenli olarak çalışma standartlarını ve düzenlemelerini ihlal eden işverenlere saldırıyorlardı. *İşçi Gücü* yazarlarından biri öfkeyle soruyordu: "Nasil çalışıyoruz? Nasil çalıştırılıyor? Bu çalıştırma insanca mı? Kimin umurunda?" Daha sonra İETT idaresine istihzayla çağrıda bulunuyor, işçilerin dayanma gücünü arttırmak için yeni icat edilen enerji haplarından

40 Kemal Üre, "Türk İşçisi", *Sendika Yolu*, 1 (18 Ağustos 1948), s. 3.

41 Sülker, *Türkiye'de Grev Hakkı*, s. 165.

42 Muhittin Gediklioğlu, "Yazık Oldu Emeklere", *Güney İşçi Postası*, 19 (11 Şubat 1952), s. 1.

birkaç ton ithal edilmesini öneriyordu.⁴³

Benzer şekilde, Bursa Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası'ndaki işçi toplantısında, işçi temsilcileri insanlıkdışı uzun vardiyalardan şikâyet ediyorlardı. Bir temsilcinin ileri sürdüğü gibi “işçiler hiç bir nizam ve zaman tanınmadan gelişigüzel, bazan 17-18 saat çalıştırılmakta, bir gün dahi istirahat verilmemektedir. İsteyenler kovulmaktadır. İşçilerin hayatı çimentolar üzerinde gece gündüz heder olup gitmektedir.”⁴⁴ Benzer şekilde ipek fabrikalarındaki kadın işçiler, normalde sıcak hava nedeniyle vardiyaların kısa olduğu yaz günlerinde bile 15'ten 17 saate kadar sürelerle çalışmak zorundaydılar. İşverenler ayrıca, ücretli haftasonu tatiliyle ilgili yasanın etrafından dolaşmak için çeşitli taktiklere başvuruyordu. Örneğin Bursa'daki Tokur Tekstil Fabrikası'nın sahibi, işçileri izin günlerinde fabrikaya getirmek için haftalık ücretleri Cumartesi yerine Pazar günleri ödüyordu.⁴⁵ Diğer bir işçi gazetesi bu işverenlerden biri olan Kemal Köstendil'e öfke kusuyordu; işveren, kadınları sabah saat beşte işe başlamaya mecbur tutmuştu ve geç kaldıkları için onlara hakaret ediyordu. Gazeteye göre işveren, iş kanununun fabrikanın kapısından içeri girmesine asla izin vermemişti. Güney İşçi Sendikaları Federasyonu teklif ettiği bir yasa taslağında, iş kanununa uymayan işverenlerin ve bundan kaçınmak için işçileri kovanların hapse atılmasını öneriyordu.⁴⁶

Diğer yandan yazılarında, şiirlerinde ve söyleşilerinde işçiler, çalıştıkları teşebbüslerin yüksek üretim seviyesiyle kendi sefaletleri ve maruz kaldıkları kötü muamele arasındaki tutarsızlığın pekâlâ farkında görünüyorlardı. İşçilerin çektiği ıstıraba işaret eden bu retorik, işçi sınıfının çalışkanlığına ve genel refaha katkısına rağmen küçümsendiğine ve aşağı muamele gördüğüne işaret ediyordu. Örneğin Sümerbank Kayseri Dokuma Fabrikası'ndan Mustafa Kalaycıgil, primlerin adaletsiz dağıtımı hakkında şikâyet ederken şöyle

43 M. Hasip Gürak, “Enerji Hapları”, *İşçi Gücü*, 38 (18 Haziran 1953), s. 3. Bir süre önce yapılan bir çalışma, İETT'de çalışan tramvay işçileri arasındaki kötü yaşam ve çalışma koşullarına işaret ediyordu; Ziyaeddin Fahri Findıkoğlu, *İstanbul'da Şehir İçi İnsan Nakli Meselesi ve İstanbul'da Tramvay İşçilerinin İktimai Durumu* (İstanbul, 1949). *İşçi Gücü* Kasım 1951'de İstanbul Elektrik, Gaz ve Motorlu İşçiler Sendikası tarafından yayımlandı. Gazete Aralık 1979'a kadar devam etti; *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, II, s. 102.

44 “Mensucat Sanayii İşçileri Sendikasında Yapılan Mühim Toplantı”, *İşçi Sesi (Bursa)*, 9 (23 Ekim 1951), s. 3.

45 “Pazar Günü Ücret Ödenir mi?”, *İşçi Sesi (Bursa)*, 15 (4 Aralık 1951), s. 1.

46 “Güney İşçi Sendikaları Federasyonu Delegelerinin İstanbul'da Toplanan Türk-İş Kongresi'ne Yaptıkları Kanun Teklifi”, *İşçi Haberleri*, 14 (19 Ağustos 1953), s. 4. *İşçi Haberleri* Nisan 1953 ve Ocak 1954'te haftalık olarak yayımlandı (33. sayıya kadar devam etti). Adana'da kurulan Sümerbank ve Milli Mensucat Fabrikaları İşçileri Sendikası'nın resmi gazetesiydi; Yüksel Akkaya, “Çukurova'da Sendikacılık”, s. 192-193.

yazıyordu: “İstihsal yüksekte, satış yerinde / Yine zavallıyız, yara derinde / Derdimiz söylenir dillerde dilde / Adalet derdi var, derdim pirimde.”⁴⁷ Benzer şekilde, Bursa Merinos Fabrikası’nda, *İşçi Sesi (Bursa)* fabrikanın azametiyle işçilerinin sefaleti arasındaki tezdin altını çiziyordu.⁴⁸ Yine aynı minvalde *İş Yolu*, Demokrat Parti’ye “devlet teşebbüslerinin temettülerini köylüye, çiftçiye, işçiye ve serbest müteşebbise dağıtma” vaadini zekice hatırlatıyor ve “temettüü canı pahasına yaratan” işçiler için Sümerbank teşebbüslerinin yıllık temettüünden pay talep ediyordu.⁴⁹ *Sendika Yolu*, fabrikanın 12. yıldönümü kutlamalarına işçilerini davet etmediği ve istihsal kurbanlarını anmadığı için Nazilli Basma Fabrikası’nın yönetimini eleştiriyordu.⁵⁰

İşçilerin talepleri kötü çalışma koşullarının iyileştirilmesiyle sınırlı değildi. Bu dönemde, işyerinde ve daha genel anlamda toplum içinde saygın muamele görmek, işçilerin söyleminde giderek merkezi bir konum edinmişti. Bu anlamda, ustabaşı ve diğer şeflerin hakaretamiz davranışlarına dair şikâyetler, işçi gazetelerinde sıklıkla yer alıyordu. Ustabaşları ve şefler astlarına ki bir ve aşağılamayla muamele ettikleri için sık sık suçlanıyorlardı. Bu kişiler gazetelerde yer alan çok sayıda rapora göre, işçiler üzerindeki hakimiyetlerini arttırmak için mevcut her yönetime başvuruyorlardı. İşçiler, üstlerinin aşağılayıcı ve zalim muamelelerini onların düşük karakteriyle ve yetki istismarıyla özdeşleştiriyorlardı. Ayrıca, işçilerin özel fabrikalardaki şefler ve devlet teşebbüslerindeki amirler arasında bir ayrım yaptıklarına dair gerçek bir işaret bulunmamaktadır. Devlet teşebbüslerindeki amirler de aynı ölçüde kötü davranan ve işçilerin sorunlarına ya çok az ilgi gösteren ya da hiç ilgi göstermeyen kişiler olarak algılanıyorlardı.⁵¹

Diğer kötü muamele biçimleri içinde, küfür ve dayak işçiler arasında sabit eleştiri kaynaklarıydı. Çukurova İşçi Sendikaları Birliği Başkanı, Gazi-antep ziyareti sırasında, işçilerin kötü davranan işverenler hakkındaki şikâ-

47 Mustafa Kalaycıl, “Derdim Pirimde”, *Gayret Kayseri Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası Organı*, 34 (9 Haziran 1951), s. 4. *Gayret* yayınlanmaya Eylül 1950’de Kayseri Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası’nın resmi organı olarak başladı.

48 T., “Merinos’da Bir Saat”, *İşçi Sesi (Bursa)*, 14 (27 Kasım 1951), s. 2, 4.

49 Sendikacı, “En Haklı İsteğimiz: İşçi Temettü İkramesi”, *İş Yolu (Karabük)*, 22 (1 Aralık 1952), s. 1. *İş Yolu* yayınlanmaya Ocak 1952’de Karabük’te başladı. Demir Çelik İşçileri Sendikası’nın resmi yayın organıydı.

50 Cevdet Şigay, “12’nci Yıl”, *Sendika Yolu*, 36 (15 Ekim 1949), s. 1.

51 Örneğin, dayak ve diğer fiziki kötü muamele şekillerinin yaygınlığı hakkında şikâyet eden Tefvik Erdem, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’nı “kamçılı medeniyet”e benzetiyordu; Tefvik Erdem, “Kısımlarda Eli Kamçılı Beyler”, *Sendika Yolu*, 8 (6 Ekim 1948), s. 2. Bu nokta hakkında ayrıca bkz. Can Nacar, “Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanlarda Emekçiler”, *Praksis*, 16 (2007), s. 195-217.

yetlerini dinlemişti. Başkanın verdiği örnek duruma dair çok şey anlatıyordu. Gaziantep'teki bir işveren, işçilerden birini bastonu kırılana kadar dövmüş, daha sonra da işçiyi sırtı sert olmakla suçlamış ve kırılan baston için 10 lira tazminat talep etmişti.⁵² Aynı birlik İş ve İşçi Bulma Kurumu Seyhan Bölge Müdürü hakkında da işçilere paçavra diyerek hakaret ettiği için bir şikâyet dilekçesi vermişti.⁵³ Bu dönemde işçiler ve temsilcileri, yöneticilerin ve işverenlerin işçilere yönelik her türlü hakaretimiz muamelesine karşı seslerini gide-rek yükseltmişlerdi. Örneğin *İş Yolu (Karabük)*, Karabük Çelik Fabrikası'nda bakım bölümün şefinin, mesai saatleri içinde 20 işçiye kendi şahsi eşyasını evinden başka bir eve taşıttığını bildiriyordu. Gazete alayla "meğerse bizim öldü dediğimiz mazinin zulmü ve zihniyeti şimdi hortlamış olarak karışımızda yaşıyormuş" diye yazıyordu.⁵⁴ Benzer şekilde, İzmir'deki Tekel Sigara Fabrikası'nın harmanlama biriminde çalışan işçi N. Köklü, sürekli olarak sebepsiz yere işçilere hakaret eden ve onları cezalandıran bölüm şefi hakkında şikâyet ederken, yakın geçmişe gönderme yapıyor ve "demokrasi zamanında istibdadın kamçısını kullanıyor" diye yakınıyordu.⁵⁵

İşçi gazetelerindeki çeşitli örnekler, kadın işçilerin işyerinde sık sık hakaret ve tacize maruz kaldığını açıkça göstermektedir. Örneğin *İşçiye Hizmet*, İzmir'deki bir tütün fabrikasında, bir kadın işçiye küfreden ve vuran ustabaşları ve şefleri öfkeyle uyarıyor ve bu tür hareketlerin sonuçlarından pişman olacaklarını ima ediyordu.⁵⁶ Aynı şekilde, muhtemelen Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nda işçi olan Ayşe Yüksel, kadın fabrika işçilerinin hakır görülen statüsünü ve halkın genellikle onları nasıl küçümsediğini şu mısralarla ifade ediyordu: "*Çok hakır görülür işçi kızlar bizde / Alay ediliyor kara talihimizle / Manikür yok, oje yok, ruj yok hayalimizde / Yeneceğiz kara*

52 "Gaziantep Mensucat Sanayii İşçilerinin Toplantısı", *İşçi Sesi (Adana)*, 25 (13 Aralık 1950), s. 2. *İşçi Sesi*'nin ilk sayısı Haziran 1949'da Adana'da Çukurova Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası tarafından çıkarıldı. İki yıl içinde *İşçi Sesi (Adana)* toplam 24 sayı çıkardı. *İşçi Sesi (Adana)* üzerine daha fazla bilgi için bkz. Yüksel Akkaya, "Yerel Sendikal Basında *İşçi Sesi* Örneği", *Toplumsal Tarih*, 53 (1998), s. 39-44. Aynı gazete, yerel jandarma biriminin, Mersin'deki Rasim Dokur Fabrikası'nı fabrika sahibinin isteği üzerine bastığında gerçekleşen bir başka olayı aktarıyordu. Askerler sekiz işçinin ellerini bağlamış ve geri kalanını coplamıştı. Gazete ayrıca savcı ve hakim "bu serserilerden kurtulalım" dediğini de bildiriyordu. İşçiler Başbakanı, Meclis Başkanına ve İşçileri Bakanına bu kanundışı eylemleri protesto etmek için telgraflar göndermişti; "Bir Kaymakam ve Jandarma Komutanının Marifetleri: Memlekette Kanun Yok mu?", *İşçi Sesi (Adana)*, 25 (13 Aralık 1950), s. 1, 3.

53 "İşçileri Paçavralıkla İtham Eden Müdürün Vazifesine Son Verildi", *İşçi Sesi (Adana)*, 25 (13 Aralık 1950), s. 2.

54 "Yaşayan Hortlak", *İş Yolu (Karabük)*, 30 (1 Nisan 1953), s. 2.

55 N. Köklü, "Fakat Alem Berdevam", *İşçiye Hizmet*, 4 (28 Mayıs 1953), s. 4.

56 M. Sait Yanlı, "Kadın İşçilerimize Hürmet Edelim", *İşçiye Hizmet*, 2 (14 Mayıs 1953), s. 3.

bahtı istikbalimizle.”⁵⁷

Bu dönemde işçiler, fabrika içindeki hiyerarşik ilişkilere karşı da giderek artan oranda bir kızgınlık besliyorlardı. Örneğin *Gayret*, Sümerbank fabrikasının kapı nöbetçilerini, tek hatası yemekhaneye giderken işçilere yasak edilen bir yolu kullanmak olan bir çırağı dövmeleri nedeniyle şiddetle eleştiriyordu. *Gayret*’in dili, memur ve işçilere farklı muamele edildiğine dikkat çekerken, işçilerin aşağılandıklarının ve dışlandıklarının farkında olduklarını göstermektedir: “Bekçilerimizin işçi sınıfından gayri kimselere ve biraz da mevkice yüksek şahıslara resmi tazimle selam verdikleri ne kadar doğruysa, her nedense üstü başı biraz dağınık ve hele tulum giymiş kimselere de hakaretamiz bir vaziyette söz ve nazar atfetmeleri o kadar acı bir hakikattir. Sınıf farkının bu teşkilatta da lazım gelen yerini yaptığı, dolayısıyla müşahade ediliyor.”⁵⁸ *Gayret*’in eleştirisinin gösterdiği gibi, işyerlerinde yöneticiler ve işçiler arasındaki eşitsizlik giderek sorun haline gelmekteydi. *Gayret*, memurların işçilerden ayrı oturduğu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası’nın yemekhanesindeki mevcut düzeni sorgulayan bir yazıyı sayfalarına taşımıştı. Gazete ortak bir yemekhane çağrısı yapmış ve o zamana kadar sadece beyaz yakalı personelin faydalanabildiği bazı ayrıcalıkların işçileri kapsayacak şekilde genişletilmesini şiddetle talep etmişti. Aynı minvalde, *İşçi Sesi* Hereke Halı Fabrikası’nda bazı atölyelerde ustabaşlarına ve yardımcılara prim verilirken, işçilerden primlerin kesilmesine karşı kızgınlığını dile getiriyordu. Gazete ayrıca bu kararın fabrika yöneticileri tarafından keyfi olarak alındığını belirtiyordu.⁵⁹ Demiryolu işçileriyle memurlar arasındaki benzer ayrımcı muameleleri bildiren *İşçinin Sesi (Eskişehir)*, keskin bir dille soruyordu: “İşçi bu devletin emektarı değil mi?”⁶⁰ Açık ki, işçiler bu ayrımcılıkları şiddetle hissettikleri için, bunları son derece aşağılayıcı buluyorlardı.

Bu yeni siyasi ve kültürel ortam, işçileri geçmiş eşitsizlik tecrübeleriyle işyerinde ve genel olarak toplumun her yerinde karşılaştıkları her tür ayrımcılığı eleştirel olarak düşünmeye cesaretlendiriyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında Zonguldak kömür madenlerindeki deneyimlerini anlatan işçi Ramazan Karamiş, savaş dönemi hükümetinin memurlara ve işçilere nasıl farklı

⁵⁷ Ayşe Yüksel, “İşçi Kızlar”, *Sendika Yolu*, 1 (18 Ağustos 1948), s. 2.

⁵⁸ “İç Hizmetler Şefliğinin Nazar-ı Dikkatine”, *Gayret: Kayseri Tekstil Sanayii İşçileri Sendikası Organı*, 35 (16 Haziran 1951), s. 3-4.

⁵⁹ “Hereke Fabrikası İşzar Dairesi İşçilerine Prim Verilmiyor: Bu İşçilerin Hakları Ödenmelidir”, *İşçi Sesi (Bursa)*, 11 (6 Kasım 1951), s. 2.

⁶⁰ Rıza Tetik, “Kanunda Eşitlik Bekliyoruz!”, *İşçinin Sesi (Eskişehir)*, 8 (30 Aralık 1951), s. 1.

davrandığını öfkeyle hatırlıyordu:

İdare halkı ikiye ayırmış, öz evlat memur, üvey evlat işçi. İşçi beş liraya şeker bulamaz, memur 120 kuruşa şeker yer. İşçi sırtına giymeye kaput bezi bulamaz, memurların kendilerine elbiselik kumaş ailelerine mantoluk kumaş verilir. İşçi sabahları ocağa giderken ekmeğe yerine mısır haşlaması la-pa yer, memurlar birinci nevi ekmeğe yer.⁶¹

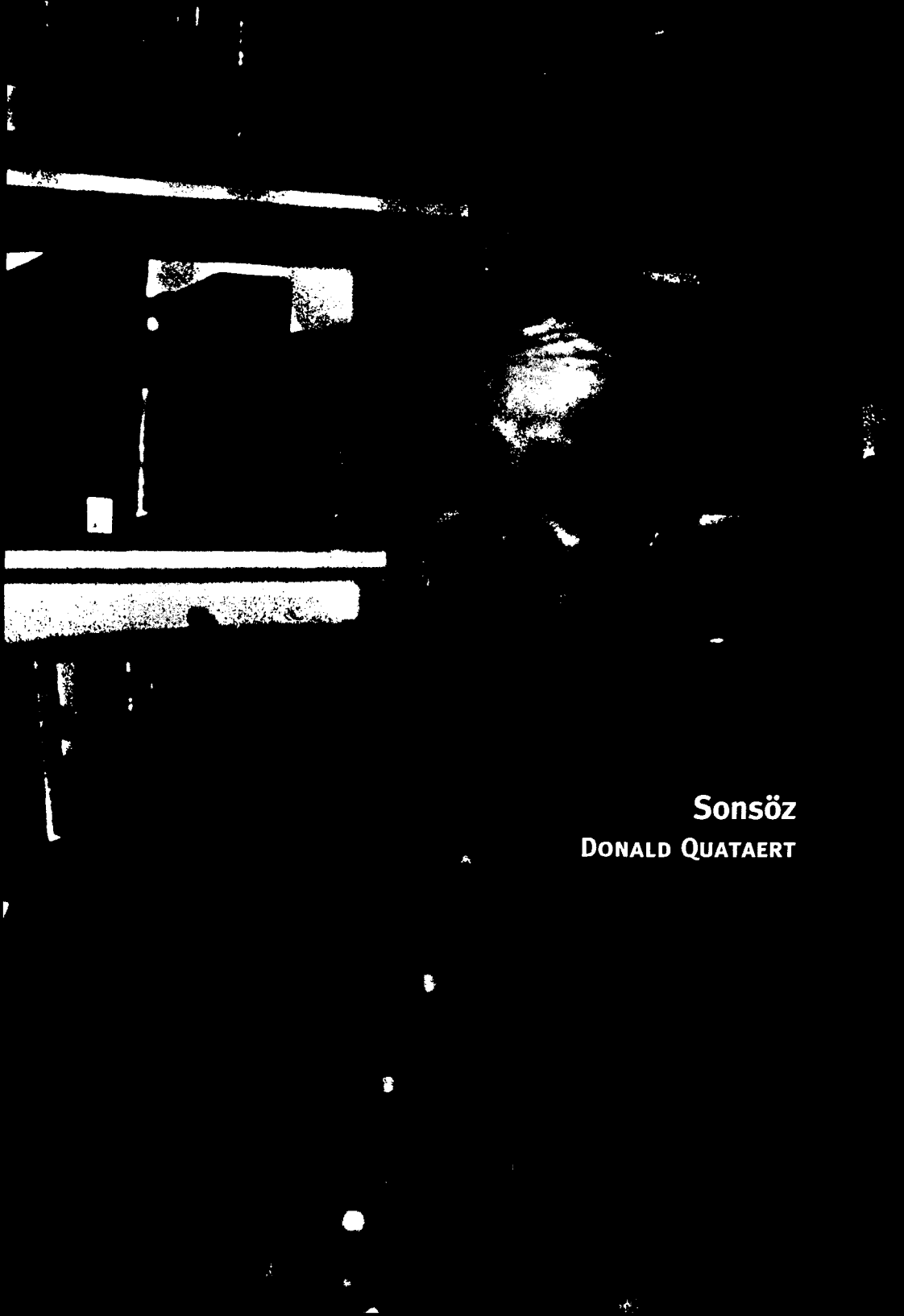
Türk milletinin azmi sayesinde, diyordu Karamaşe, “o günler bir daha geri dönmemek üzere iktidarı ile beraber... ebediyete intikal etmiştir.” Karamaşe hatıratını, eğer hükümet (DP hükümeti) çalışma meselesinde ağır davranmak isterse “maziden ibret almasını hatırlatırız” şeklinde güçlü ve keskin bir ikazla bitiriyordu.⁶² Bu örneklerin gösterdiği gibi, söz konusu dönemde işçiler giderek daha fazla kendileri ve üstleri arasındaki ayrımları yok etmeye çalışıyorlardı. Hükümetin işçiler ve memurlara muamelesinde görülen farkları eleştirirken işçiler bariz bir şekilde özdeğerlerini öne çıkarmış ve açık veya örtük bir şekilde beyaz yakalı çalışanların üstünlüğü iddiasını sorgulamışlardı.

Bu makalede incelediğim özgül deneyim ve emsalsiz dil, 1960'larda ve 1970'lerde daha radikal bir işçi sınıfı siyasetinin gelişimine olumlu yönde katkıda bulunmuştur. İşçi gazetelerinin yakından incelenmesi, bu dönemde işçilerin ve temsilcilerinin özgüvenli bir dil geliştirdiğini göstermektedir. Bu yeni siyasi kültür ve dil, çalışma ilişkilerinin korporatist inşasına yönelik eleştirel değerlendirmeyi ve işverenlerin ve işçilerin aynı (milli) ailenin üyeleri olduğu fikrinin reddini temel alıyordu. Diğer yandan toplumda ve hatta emekçilerin kendileri arasında işçinin değersiz imajını aşmak için enerjik bir mücadeleye de dayanıyordu. Bu, –en azından kelimenin Marksist anlamıyla– “sınıfsal bir dil” olmayabilir. Yine de, işçiler için onların her tür yoksunluktan muzdarip oldukları sosyal ve ekonomik bir düzenin meşruiyetine meydan okumalarına imkân veren kanallar açmıştır. Türkiye’de daha sonraki emek hareketleri bu

61 Ramazan Karamaşe, “Ücretli İş Mükellefiyeti ve Türk İşçisinin Bu Yolda Harcadığı Günler”, *Eskişehir İşçi Postası*, 37 (18 Nisan 1953), s. 2. *Eskişehir İşçi Postası* yayın hayatına Sakarya Sendikalar Birliği’nin resmi yayın organı olarak 1952’de başladı. Gazetenin ne kadar süre çıkmaya devam ettiği net değildir.

62 İkinci Dünya Savaşı’nın işçiler üzerindeki olumsuz etkisi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Şehmus Güzel, “İkinci Dünya Savaşı’nda İşçiler ve Sermaye”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 150 (1992), s. 31-41; Can Nacar, “Everyday Experiences of Working Class People in the Second World War Years”, yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2004; Ahmet Makal, “65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme”, *Toplum ve Bilim*, 102 (2005), s. 55-91; Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam*, İstanbul, 2007.

dili eleştirel olarak benimsemiş ve izleyen yıllarda daha da geliştirmişlerdir. Bu söylemin, 1960'lar ve 1970'lerin yüksek oranda radikalleşmiş siyasi atmosferinde ne kadar dönüştüğüyse, başka bir araştırmanın konusudur.

Sonsöz

DONALD QUATAERT

Bu kitaba yapılan katkılar, son zamanlarda hem Osmanlı çalışmalarında hem de Osmanlı sonrası dönem çalışmalarında emek tarihi alanında atılan büyük adımları göstermektedir. Genel tarih yazımında gözlenen artışla benzer şekilde, Ortadoğu emek tarihi araştırmacılarının giderek daha da genişleyen bir konu alanını kapsayan araştırmaları önemli ölçüde artmıştır. Bu yazarın da dahil olduğu araştırmacıların 1970'lerde ve 1980'lerde sadece kısaca temas edilip geçilen konular, kendi başına çalışma konusu olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Bu kitabın yazarları, sadece emek tarihine değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi çalışmalara da önemli pek çok hizmette bulunmuşlardır. Ve aşağıdaki tartışmanın büyük kısmı, daha fazla araştırmayı teşvik ve bu yönde kılavuzluk etme umuduyla, bu yazarların başarılarını vurgulamaktadır.

Genel olarak işçileri devletin mülayim ve bahtsız araçları olarak değil, kendi başlarına failer olarak görme ısrarları, Osmanlılar arasında büyüyen bir eğilimin altını çizmektedir. Artık bir süredir, devleti akademik ilginin odağı ve bütün değişimin faili olarak görmeye karşı bir alternatif bulunmasını talep etmektedirler. Daha ziyade onların araştırmaları göstermiştir ki devletten bağımsız ve hatta bazen ona muhalif aktörler ve failer bulunmaktadır. Bu bireyler ve gruplar olayları ve politikaları şekillendirmiş ve tarihin yönünü değiştirmiştir. Yani, hükümetin neden belli bir yasayı benimsediğini anlamak için, akademisyenler bugün işçiler ve köylüler dahil çok sayıda aktörün rol oynadığını, hatta sık sık kilit roller oynadığını anlamaktadır. Artan

oranda devlete tapmak terk edilmektedir, ama hâlâ yapılması gereken çok iş vardır.

Emek tarihine daha özgül olansa, yazarların başlıca veya tek eylem ve değişim kaynağı olarak kurumlara yönelik eleştirisidir. Burada kurumlar, işçi sendikalarını, meslek birliklerini ve meslek odalarını içine almaktadır. Muhakkak bunlar çoğu zaman işçilerin yaşamlarına odaklanırken, daha yakın dönem çalışmaları doğru bir şekilde emek eylemliliğini veya bunun yokluğunu açıklayan dinamikler için başka yerlere bakmıştır. Daha güçlü emek temsillerinin işaretleri arasında, zorunlu olmasa da, bu sendikalar ve birlikler bulunmaktadır. Ayrıca bazı yazarların işaret ettiği gibi, evler işçiler için gerçekten kilit önemde alanlar oluşturmıştır. Muhakkak ki hem ücretli hem ücretsiz üretim mekânları sağlamışlardır. Ve ayrıca aynı anda hem evleriyle hem de işyerleriyle bağları olan ve kendilerini özdeşleştiren kapıcılar, kayıkçılar, madenciler, işportacılar ve imalatçılar için ekonomik ve gayrimaddi destek kaynaklarıydı.

Benzer şekilde sosyalist ve diğer ilerici örgütlerin olmayışı, sermayeye ve/veya devlete karşı mücadele eden eylemci işçilerin varlığını engellemez. Bununla birlikte, işçilerin tarihinin görünür mücadeleler içine girmiş eylemci işçiler gerektirmediğini de söylemeliyim. Yani işçilerin tarihi, sadece çalıştıkları zaman veya evde ya da başka bir yerde dinlendikleri zaman dahi geçerli, hareketli ve canlıdır.

Yurtdışındaki Osmanlı işçileri hakkındaki makale, başka şeylerin yanında, anavatandaki cemaatlerarası çalışma ilişkilerine tutabileceği ışık bakımından göze çarpmaktadır. Her şeyden önce, yurtdışında sadece Hristiyanların değil, Osmanlı Müslümanlarının da çalıştığı gerçekliği vardır. Buna ek olarak, burada harika karşılaştırmalı tarih fırsatları vardır. Bu Massachusetts kasabalarında, o kadar fazla etnik grubun varlığı, Osmanlı Müslümanları ile Hristiyanları arasındaki ilişkileri nasıl etkiliyordu. Yurtdışındaki ilişkilerin doğası, memleketteki etkileşimlere nasıl yansıyordu?

Dahası, bu gezginlerin mesleki kalıpları, etnik işbölümü denen hâlâ heyecan vericiliğini koruyan konuyu incelemekte kolaylıkla kullanılabilir. Bu konuda, İstanbul fes fabrikası hakkındaki makale de oldukça faydalıdır. Örneğin hükümet politikalarının emek gücünü şekillendirmek konusundaki tutarsız rolünü ortaya çıkarmaktadır. Bu örnek, devletin Müslüman kadınların ve gayrimüslim erkeklerin fes fabrikasında işe girmesini engellediğini ve gayrimüslim kadınların ve Müslüman erkeklerin işe alınmasını teşvik ettiğini sergilemektedir. Benim daha önce yaptığım araştırma, imparatorluk başkentine

kapıcı alırken devletin sırasıyla Müslümanları, Hristiyanları, sonra Müslümanları ve son olarak yine Hristiyanları tercih ettiğini göstermektedir.¹ Tarihçilerin çıkarması gereken ana ders, belli bir grubun devletle olan uzun ömürlü ilişkisi değil, hükümetler ve gruplar zaman içinde farklı tercihler yaptıkça değişen ittifaktır.

Ayrıca, makalelerin bazılarının gösterdiği gibi, belli bir grubun bir iş alanındaki varlığını açıklayan, doğuştan gelen kabiliyetler değil, bölgesel ittifaklar veya benim tercih ettiğim ifadesiyle zincirleme göçlerdir. Bu tür çalışmalar, imparatorluğun her yanında emeğin etnik, bölgesel ve dinî karakterinin profilini çıkarmak için ve tüm imparatorluğu kapsayan kalıpların olmadığını göstermek için sağlam bir temel sağlamaktadır.

Tütün fabrikasıyla ilgili makale, Ortadoğu emek tarihlerinin çoğunda değilse bile bir kısmında ve bu alanın genel olarak tarihyazımında tehlikeli bir şekilde kayıp bir perspektif olan toplumsal cinsiyet perspektifini bir analiz aracı olarak merkeze almaktadır. Toplumsal cinsiyet çalışmalarını kadın meslektaşlarımıza bırakmamalıyız. Bu makale ayrıca fotoğrafların emek tarihinde yararlılığını veya eksiklerini verimli bir şekilde tartışmaktadır. Fotoğrafçılar temelde elitlere ve onların anıtlarına odaklanmış olsa da, emek tarihçilerini bekleyen bol miktarda böyle görsel malzemeler bulunmaktadır. Gururlu hükümetler, fabrika ve maden sahiplerinin hepsi kendi başarılarını kaydetmiş ve sık sık tesadüfen işçilerinkini de yakalamışlardır. Tarihçiler bu tür malzemeleri araştırırken ve ailelerin, sendikaların veya birliklerin hâlâ sakladıkları fotoğrafları ararken yaratıcı olmalıdır.²

Zonguldak kömür havzasında iş mükellefiyetiyle ilgili makale iki ayrı nedenle kıymetlidir. Birincisi, çalışma koşullarının oldukça canlı ve güçlü bir tasvirini sunmaktadır. Ve tabandaki halkın sosyal, ekonomik ve siyasi değişimde oynadığı rolün izini berrak bir şekilde sürmektedir. Bu makalede tasvir edilen Türk devleti sık sık kaslarını gösterirken, işçi-köylüler özerk eylem alanlarını yaratmaya devam etmiştir. Araştırma ayrıca emek tarihinin çizgisel olmayan doğasını, cebredilmiş emeğin ücretli emekle nasıl bir arada varolduğunu ve modern kapitalizmin olağan bir özelliği olduğunu göstermiştir. Bu durum modern araştırmacılar için pek sürpriz olmasa da, yine de emeğin, sermayenin ve devletin esnek doğası üzerine tuttuğu ışık nedeniyle kayda değer-

1 Bkz. benim "Labor Policies and Politics in the Ottoman Empire: Porters and the Sublime Porte 1826-1896", Heath Lowry ve Donald Quataert (der.), *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze* (İstanbul, 1993), s. 59-69.

2 Şu adresler çok sayıda Ortadoğulu işçinin fotoğraflarını içermektedir, y. 1850-1950: <http://bin-giwas.binghamton.edu/~ottmiddl/> ve <http://bingweb.binghamton.edu/~coal/index.htm>

dir. Modern çağda sanayileşmeye veya emek oluşumuna giden yolda tek bir sonucun olmadığını tekrarlamaya devam etmektedir.

Devlet teşebbüslerinin işçileriyle ilgili olan makale de, benzer şekilde işçilerin ihmalkâr ve çoğu zaman kötü davranan bir devletle karşı karşıya geldiğinde, çalışma koşullarını iyileştirmek konusundaki başarıları hakkındaki kanıtlara yenilerini eklemektedir. Gerçekten de bu makale, Türk uzmanlar arasında hâlâ yaygın olmaya devam eden cumhuriyetçi devlete yönelik iyimserliğe cepheden saldırmaktadır. Onların olumlu ve iyiliksever devlet failliği görüşleri, İran ve Arap ülkelerinde (ve bu arada dünyanın diğer yerlerinde) hükümet müdahalesi konusunda çok daha kuşkucu olan meslektaşlarının görüşleriyle çarpıcı bir tezat içindedir. Gerçekte etrafı güllük gülistanlık gören cumhuriyetçi dünya görüşü, sadık tebaasına adalet ve koruma sunan müşfik bir devletin önünde minnetle diz çöken Osmanlıcı tarihyazımıyla girift bir şekilde iç içe geçmiştir. Bunun yerine Osmanlı ve Türk devletlerinin yanında birkaç tanesini rastgele sayacak olursak modern Mısır, İran, İsrail ve Bulgar devletleri gerek gördüklerinde vahşice davranabilirdi ve davrandılar da. Bu önerme Osmanlı ve Türk çalışmalarının dışında birkaç kişiyi şaşırtacaktır, ama bu araştırma alanlarında yaygın olmayan bir görüşü yansıtmaktadır.

Mağazalarla ilgili makale, hakikaten büyüleyici olan konusunun ötesinde bir öneme sahiptir. Mağazaların çatı katlarındaki atölyelerde şemsiye yapan çocukların resminden nasıl etkilenemeyebiliriz ki? Bu imgenin Osmanlı tarihinde Plevne Savaşı kadar önemli olduğunda ısrar ediyorum. Makaleyi ayrıca sunduğu verilerin değeri hakkındaki ihtiyatı nedeniyle de önemli buluyorum. Bir yandan yazar bu tür verileri, mağaza çalışanlarının canlı bir resmini inşa edebilmek için birincil kaynaklardan elde etmiştir. Diğer yandan mağaza işçilerinin bazı kategorilerinin (kapıcılar ve şemsiyeciler) bu kaynaklarda *kaydedilmediği* ve dolayısıyla yazılı kayıtlarda bulunmamakla beraber, işyerinde bulunmuş oldukları konusunda ikaz etmektedir. Dolayısıyla araştırmacılar istatistiğin kesinliği arzularını, tarihin önemli bir kısmının asla nicelenemeyeceği, ama yine de önemli ve gerçek olduğu şeklindeki belirsizlikle dengelemelidir.

Son olarak gazetelerle ilgili araştırma, sınıf oluşumunda rol oynayan gayrimaddi etkenler hakkında önemli kavrayışlar sunmaktadır. Yazar basılı medyanın ilk kez işçilerin meselelerini ve kaygılarını dile getirmeleri için bir yer sağlamaktaki rolünü vurgularken haklıdır. 1940'larda ve 1950'lerde cumhuriyet Türkiye'sindeki gibi, işçiler için çok düşmanca olan siyasi bir or-

tamda, işçilerin görüşlerinin (kısmi) ifadesi için bir forumun bulunması, onların ilerlemesi ve gelişmesinde hayati bir rol oynamıştır.

Ama bu kitapta genel olarak eksik kalan şeyin, merkezi olmayan bölgelerdeki işçiler hakkında çalışmalar olduğunu kaydetmek önemlidir. Tanım itibariyle bu işçiler hem kentsel hem de kırsal alana dağılmıştır ve dolayısıyla araştırılması güçtür. Ama tarihsel olarak ve şu anda, ev ve küçük atölye işçileri sayı ve ekonomik önem bakımından önemli olmaya devam etmektedir. Fabrika emeği gerçekten de önemlidir ve zaman içinde daha da önemli hale gelmiştir, ama daha küçük çalışma alanlarında daha az görünür olan işçileri de gözardı edemeyiz. Bilhassa Zonguldak kömür havzası üzerine makale, modern Ortadoğu’da varlığını sürdüren güçlü Osmanlı mirasının istisnai derecede canlı bir örneğini sunmaktadır. Osmanlı sonrası dönem ile Osmanlı dönemini birbirine bağlayan böyle bir yaklaşım, örneğin Araplar, Bulgarlar, Romenler ve Türkler arasında, en azından kısmen akademik ilgi eksikliği nedeniyle Balkan ve Arap bölgelerinde pek rağbet görmemektedir. Ulus-devlet ideolojisi, pek çok kişiyi Osmanlı İmparatorluğu ile sadece Türkiye değil, Suriye, Mısır, Bulgaristan ve Yunanistan da dahil onun halefi olan devletler arasındaki bağlantıların gerçekliğini görmelerini engellemiştir. Bu devletler milliyetçi ideolojileri bakımından yeni olabilir, ama emek oluşumlarının çok daha derin tarihsel kökleri vardır ve Osmanlı geçmişine çok şey borçludur. Emek tarihçileri olarak bu tarihleri yeniden birbirine bağlamak için özellikle zengin bir fırsat elimizde. Ve bunun olumlu bir yan etkisi de var: bağların ve sürekliliklerin daha bütün bir takdiri, ortaya çıktığı zaman kopuşları da anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu kitap Osmanlı emek tarihine yaptığı pek çok katkıya rağmen, hakiki bir Osmanlıcı boyuttan yoksundur. Bir yandan, belirlenen amaç Osmanlı ve cumhuriyet dönemleri Türk emek tarihini sunan bir makale derlemesi üretmekken, böyle bir eleştiri getirmek haksızlık olabilir. Ama Avrupa ve Arap vilâyetlerini ihmal ederek, kitabı derleyenler, ifade ettikleri amaca rağmen, Türkiye’yi Osmanlı Devleti’nin “gerçek” halef devleti şeklindeki süregelen eğilimi teşvik ediyorlar. Benim uyarım kilit bir dönemde geliyor. Modern Türkiye’de ve başka yerlerde, çok sayıda akademik ve popüler yazar, çoğu zaman örtük olarak, Türkiye’nin bir ve aynı varlık olduğunda ısrar ediyorlar. Buna direnmek zorundayız, çünkü aksini yapmak tarihi yanlış temsil etmektir. Bu kitabı derleyenler ve yazarların bildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu dünyanın yüzünden yok olduğu güne kadar zengin bir çoketnili, çokuluslu varlıktı. Ve bu yüzden biz profesyonel tarihçiler, daha geniş perspektifi muhafaza etmek konusunda ısrarcı olmalıyız. Dolayısıyla konfe-

ranslarda Balkan vilâyetlerinin araştırmacılarını bulmak çoğu zaman zor olsa da, bunu yapabilmek için iki kat fazla çalışmalıyız. Diğer yandan Osmanlı Arap vilâyetlerinin tarihçileriye hem çok sayıdadır hem de üretkendir. Aslında bu tarihçiler Osmanlı çalışmaları en iyi örneklerinden bazılarını üretmişlerdir ve onları gözardı etmek bizim aleyhimize olur.

Dizin

II. Abdülhamid 2
1908 Anayasası 21

A. C. Lawrence Şirketi 29, 30, 36, 40, 46
Acehan, Işıl 11, 12, 21, 43
Adana 171, 174, 184, 189, 192, 193, 195
Akalin, Besim Ömer 72
Akin, Yiğit 17, 49, 54, 55, 135, 156, 159
Akşam gazetesi 155
Aktar, Ayhan 106
Aleviler 22, 26, 83, 131
Amerika Birleşik Devletleri 11, 12, 21-47,
52, 56, 97, 104, 115, 120
Annuaire Oriental (AO) 15, 100-106,
108-111, 113, 114, 116-118
anti-komünizm 182, 183
Arabistan 1
Arnavutluk 92
asgari ücret 168, 184, 188
Atatürk, Mustafa Kemal 3, 7, 10, 11, 18,
42, 128, 130, 154

Balkan Savaşları 28, 39, 42, 46
Balkanlar 1, 92
Balsoy, Gülhan 12, 13, 49
Barkın, Rebii 145, 169, 171
Baruh, Lorans Tanatar 105, 106
Başbakanlık Murakebe Heyeti (Teftiş
Kurulu) 154, 160, 166
Batılılaşma 2, 54
Bereketli Hilâl 1
Berggren, Guillaume 50, 51, 61-67, 69, 71
Bernard, Lewis 7, 86
Beyrut 98
Bilgé, Barbara 26
Birinci Dünya Savaşı 1, 12, 15, 24, 26, 42,
43, 45, 46, 59, 108
Bocagnano, Pierre Louis 113
Bohemya 81
Bon Marché 102, 104, 105, 108, 109,
112-114, 116, 117

Bordeaux 105
Boston Globe 24
burjuvazi 98
Bursa Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası
185, 193
Büyük Britanya 90
Chicago 29
Cibali Tütün Fabrikası 12, 14, 49, 50, 51,
58, 172
cinsiyet rolleri 13
Cumhuriyet gazetesi 168
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 15, 16,
124, 125, 130, 131, 135-138, 140,
141-146, 148, 149, 161, 179, 183,
187, 191

Çalışma Bakanlığı 176, 179, 188
Çukurova İşçi Sendikaları Birliği 194

Delaware 37
Demokrat Parti (DP) 17, 179, 182, 183,
188, 194, 197
Dillingham Komisyonu 37
Dingiloğlu, Selin 157, 173
Dunmore, George W. 27
Düyun-ı Umumiye İdaresi 58
Dwight, Henry Otis 101

Effendy, Allie 44
Eldem, Edhem 86, 100, 106, 117, 118
emek hiyerarşisi 155
EOB (bkz. Orosdi Back)
Ereğli Kömürleri İşletmesi (EKİ) 129, 131-
133, 137, 138, 142, 146, 148
Ermeni Protestan Kiliseleri Derneği 27
Ermeniler 12, 14, 21-27, 29, 31, 59, 83,
84-94, 98, 106, 107, 110, 111, 115,
118, 119
Ermenistan 24, 31
Essex County 29, 32

Etibank 16, 129, 131, 132, 137, 153, 154,
157, 160, 162, 168, 169, 173, 174,
176
etnik işbölümü 13, 14, 75, 77, 79, 88, 93,
106, 202
etnisite 8, 24, 53, 55, 74, 93, 106, 107,
110, 111, 118, 182

feminist tarihçiler 50, 52, 53
feminizm 50-54, 56, 178
Feshane-i Amire 13, 75-79, 81-94
Filistin 4
Fransa 90, 105, 108

Galanti, Avram 118
Galata 68, 100-102, 104, 106, 108, 116-
119
Gayret gazetesi 174, 194, 196
gayrimüslimler 13, 14, 21, 28, 29, 61, 76,
77, 83-88, 90, 92, 93, 202
göç karşıtlığı (nativizm) 23, 39
göçmenler 12, 22-27, 30-32, 34-39, 41,
42, 45, 76, 88, 92, 93, 158-160
Grady, Michael H. 43, 44
grev 7, 8, 10, 12-14, 16, 31, 40-46, 68,
73, 110, 113, 115, 120, 128, 151,
156, 173, 176, 182, 188, 192
Gupta, Ranajit Das 9
Güney İşçi Postası 184, 185, 192
Güney İşçi Sendikaları Federasyonu 193
Gürboğa, Nurşen 15, 16, 123
Güzel, Şeyhmus 8, 124, 156, 160, 176,
197

Halkevleri 161
Halman, Talat S. 21
Hareven, Tamara 31, 37
Harpur 21, 22, 24-29, 37, 39, 42
Haverhill 29
Hayes, Joseph 44
Hıfzıssıhha 138

Illinois-29
Irmak, Sadi 176

İETT 192, 193
İkinci Dünya Savaşı 15, 16, 123, 153,
154, 176, 178, 180, 182, 192, 194,
196, 197

İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu 53

insan hakları 17, 180, 185

İnsel, Ahmet 155, 156, 190

İran 5, 204

İrlanda 34, 38, 40

İstiklal Caddesi (Pera) 101, 120, 121

İş Kanunu 131, 184, 187, 188

iş kazaları 139, 163, 171, 172, 176

İş ve İşçi Bulma Kurumu 179, 195

İş Yolu (Karabük) 191, 194, 195

İşçi Dünyası 184, 185

İşçi Gücü 192, 193

İşçi Sesi 185-190, 193-196

işçi sınıfı 7, 8, 17, 18, 32, 39, 53, 55, 59,

115, 124, 130, 131, 150, 156, 157,

160, 163, 168-170, 177-185, 187-189,

191, 193, 195-197

İşçinin Sesi 186, 196

İşçiye Hizmet 191, 195

İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) 42

İzmir İktisat Kongresi 7, 183

Jön Türkler 2, 28

Kabadayı, Erdem 13, 14, 75, 76, 86, 89

Kafkaslar 1

Kahire 98, 104, 106, 108

Kamu iktisadi teşebbüsleri 153, 159

Kapalıçarşı 97, 98, 100-102, 121

kapitalizm 46, 151, 203

Karabük Demir Çelik Fabrikası 158, 160
, 169

Karağuz, Akın 155

Kastoryano, Riva 117, 118

Kaufman, E. 43, 44, 46

Kayseri Bez Fabrikası 158, 160, 171, 173,
174

Kemalizm 7, 10, 124, 128, 130, 131, 150,
154, 189, 191

Kırım Savaşı 58

komünizm 17, 182, 183

- Kore Savaşı 43, 183
 korporatizm 190
 Köse, Yavuz 14, 15, 97, 98, 100-103, 105, 106, 110, 113, 115, 120
 Kurtuluş Savaşı 15
 Kuzey Afrika 1
 kültürel elit 1
 Kürtler 12, 21, 22, 24-26, 29, 83, 131, 163
- laik 2, 6
 Lancaster, Bill 100, 105, 109, 112, 115, 119
 Latin Amerika 4
 Levantenler 14, 98, 106-108, 110, 111, 117-119
 Louvre 102, 104
 Lynn 24, 29-32, 41
- madencilik 10, 15, 123, 125-128, 139, 150, 151, 153, 160, 163, 172, 180
 Makal, Ahmet 8, 18, 49, 50, 123, 124, 130, 132, 154, 156, 158, 160, 162, 165, 166, 168, 169, 173, 179, 180, 190, 197
 makine kırıncılar 70
 Mamuret'ül Aziz 21, 22, 27
 Mannion, Lynne Nelson 30, 40, 41, 47
 Marksist 9, 197
 Massachusetts 12, 21-25, 27, 29-37, 39, 41, 43, 45, 47, 202
 materyalist 177, 178
 Mayer, A. 98, 102, 105, 110, 114, 116, 119
 Mehmed İsmail (Şef) 39
 Mekke 32, 82
 Mentzel, Peter 13, 106, 110, 111
 Mısır 4, 59, 60, 121, 204, 205
 Milli Savunma Bakanlığı 134, 135
 modernite 6
 modernleşme 6, 7, 49, 54, 55, 119
 Moore, Laurence 103-105, 108, 109, 111, 115
 Museviler 102, 106, 110, 111, 119
- Nacar, Can 16, 153, 162, 177, 194, 197
 Nahigyan, Gaspar 27
 neoliberal sermaye 153
 New England 22, 24, 26, 29, 31, 45
New York Times 24
- Ocak Hizmet Taburu 135, 174
 Orosdi Back (EOB) 100, 102-114
 Ortadoğu 1, 4, 5, 12, 18, 18, 59, 119, 201, 203, 205
 Ortodoks Hristiyanlar 83-86, 90, 93
 Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi (CFOA) 110-112
 Osmanlı emek tarihi 5, 6, 12, 49, 51, 53-57, 73, 74, 205
 Osmanlı sanayi sektörü 56
- Paskalya 68
 paternalist 125, 128, 136, 147-149, 151, 191
 Pennsylvania 37
 Peri, Burak 155, 156
 Plevne Savaşı 204
 Polonya 37, 38, 40, 44
 Printemps 104
 proletarya 6, 54
- Quataert, Donald 3-6, 8, 10, 13, 49, 50, 54-56, 76, 79, 80, 111, 112, 124, 126, 127, 156, 199, 203
- Roosevelt, Franklin D. 46
 Roy, Delwin 10
 Rumlar 14, 21, 22, 28, 42, 59-62, 68, 83, 84, 98, 106-108, 110, 111, 115, 117-119
- Sabuncu, İsmail 175
Salem Evening News 24, 29, 31, 36, 39-41, 43-47
 Salmon, Louis 103-105, 110-113, 115
 Saraçhane Mitingi 188, 191
 Saydam, Refik 130
 Schmitt, Oliver Jens 106, 118
 Sefaradlar 22

Selanik 59, 98, 113, 120
Sendika Yolu gazetesi 165
Shechter, Relli 59
sıtma 158, 171
silikozis 172
siyasi/egemen seçkinler 124, 126, 130,
131, 139, 145, 146, 148-150
Smith, Adam 80
Soğuk Savaş 183
solidarizm 130
sosyal hizmetler 129, 137, 141, 142, 154-
156, 158, 167
Sözleşmeli İşçi Yasası 28
Stein, S. 100, 102, 104, 105, 110, 114,
116, 117
Stirling, Paul 159, 160
Suriye 22, 31, 205
Sümerbank 16, 153-155, 157, 158, 160,
162, 165, 166, 168-171, 173-176,
193-196
Sünniler 22, 26, 83

Şirket-i Hayriye 112

Tan gazetesi 157, 172
Tanzimat 2, 76
tarihyazımı 3, 6, 7, 9-11, 22, 49, 54, 57,
74, 77, 177, 179, 203, 204
taşeronluk (kesenecilik) 128, 150
teftiş komisyonları 142
Tersane-i Amire 80, 86
Thompson, E. P. 53, 125, 135, 136, 150,
184, 185
tifüs 139, 140, 171
Tiring 102, 104, 105, 109, 110, 114, 116,
117
Toomey, Bill 36
Tophane-i Amire 80, 86
toplumsal cinsiyet 8, 12, 49-51, 53, 55-61,
70, 73, 74, 76, 93, 203
tüberküloz 36, 46, 72, 163, 171
Türkiye İş Bankası 129
Türkiye Maden-İş Sendikası 188
Türkler, Kemal 188
Tütün Tekeli 112

Ulusal İmalatçılar Birliği (NAM) 41
Umay, Mehmed Fuad 31

Ulâ Nurettin 155, 175
vasıflı işçi 63, 67, 110, 132, 142, 148,
151, 162, 165, 169, 175
vasıfsız işçi 7, 14, 28, 29, 37, 114, 115,
120, 130
Vecoli, Rudolph J. 23, 25
Vietnam Savaşı 43

Wells, John A. 29, 30, 31, 34-36, 151
Wiener, Alfred 76, 97, 98
Woburn 29, 39
Worcester 24, 27
Wisconsin 37

Yahudiler 14, 61, 62, 69, 83-85, 93, 94,
98, 105-108, 115, 117, 118
Yalman, Ahmet Emin 31, 39, 42
Yunanistan 14, 22, 29, 205
yurttaşlık 125, 149

zatürree 171
Ziraat Bankası 112
Zola, Emile 108
Zonguldak Grevi 10
Zürcher, Erik-Jan 2, 3, 8, 9, 55, 124, 149,
156

Türkiye’de emek tarihi üzerine yapılan çalışmalar, yakın döneme kadar Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu ideolojisi olarak ağır basan modernite düşüncesinin egemenliği altında kalacak bir biçimde kaleme alındı. Yapılan araştırmalarda modernleşme paradigmasının emek tarihi kavramına olan etkileri kendini, kentleşme, sanayileşme ve laikleşmeyle birlikte proletaryanın doğuşuna ve mücadelesi ne yol açan bir bakış açısı etrafında şekillendirdi.

Bu durum ise işçileri, tarihin doğal ilerlemesi olarak siyasal bilince kavuşup, grev ve direniş yapabilen ve örgütlenen bir sosyal sınıf olarak algılarken, sınıfın başka unsur ve etkenlerini dışarıda bırakıyordu. Bu nedenle sınıfın “bağımsız” davranma ve varolma tarihi hep emeğin kurumsal yanına dikkat çeken ve mücadelenin “militan” yanlarına vurgu yapan bir anlayışla yazıldı ve büyük ölçüde “işçi sınıfının günlük yaşamı” dikkate alınmadı.

Günümüzde gelişen yeni yaklaşıma göre emek tarihi, toplumsal cinsiyet ve cinsellik, etnisite, ırk, yaş, hane halkı, sosyal ve siyasal kimlik benzeri sorunları da içine alan bir yöntem izlemekte, toplumsal mücadelenin tek bir boyutunu değil farklı yanlarını bir araya getiren geniş bir çerçeve çizmektedir.

Merkezi Amsterdam’da bulunan Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü’nün (USTE) yayın organı *International Review of Social History*’nin özel sayısı olarak hazırlanan bu kitapta yazarlar, söz konusu yöntemi izleyerek Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin toplumsal tarihini, emek tarihini ele almaktadır. Kitap aynı zamanda, artık aramızda olmayan, adı Osmanlı emek tarihine yaptığı çok önemli katkılarla anılan Donald Quataert’in tanımıyla “ulus devlet tarihyazımının korunmasına yardım eden bariyerleri kırma” amacıyla çalışmalar yapan genç araştırmacıların yazılarını içerdği için de ayrı bir önem kazanmaktadır.

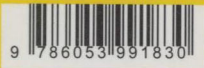
**TOURAJ ATABAKI GAVIN D. BROCKETT İŞİL ACEHAN GÜLHAN BALSOY
MUSTAFA ERDEM KABADAYI YAVUZ KÖŞE NURŞEN GÜRBOĞA CAN NACAR
YİĞİT AKIN DONALD QUATAERT**

TARİH

KAPAK FOTOĞRAFI: GUILLAUME BERGGREN (KADIR HAS ÜNİVERSİTESİ REZAN HAS MÜZESİ)

ISBN: 978-605-399-183-0

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI